

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

2

1965

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2
ЛЮТИЙ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- А. В. Санцевич — Українська радянська історіографія про передові почини
трудящих УРСР (1958—1964 рр.) 3
- П. П. Бачинський, М. А. Коновалов — Боротьба КП(б)У проти троць-
кістської ревізії лєнінізму в 1924—1925 рр. 15
- Г. Л. Нікольніков — Визвольна війна українського народу в 1918 р. та
визрівання революційної кризи в Німеччині 32
- М. Ю. Браїчевський — Теоретичні основи досліджень етногенезу 46

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Л. А. Шевченко — Деякі питання культурного будівництва на сучасному етапі 57
- М. Д. Березовчук (*Умань*) — Інтернаціоналістична діяльність комнезамів
України 63
- Н. І. Миронець — Селянські повстання на Поділлі у вересні—жовтні 1917 р. 72

Математику на службу історичній науці

- Л. А. Коваленко (*Кам'янець-Подільський*) — З досвіду програмування на-
вчального матеріалу з історії 79

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- І. Д. Дубина — Участь партизанів Східного Сибіру в розгромі колчаківщини 88
- А. З. Барабой — Селянський рух і діяльність інтелігенції на Правобережній
Україні напередодні реформи 89

ЗАМІТКИ

- І. Я. Омеляненко (*Одеса*) — Повстання в Павлограді у лютому 1943 р. 90
- С. Н. Іоффе (*Чернігів*) — З історії колективізації сільського господарства в ра-
йонах українського Полісся 94
- В. С. Сурмінська (*Боярка Київської області*) — Б. Д. Вігілев — друг В. І. Ле-
ніна в еміграції 97

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Ф. К. Ковальчук — З досвіду формування комуністичних переконань учнів
при вивченні суспільствознавства 101
- М. Г. Серженко (*Кролевець*) — Виховання учнів у дусі пролетарського інтер-
націоналізму 103

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Г. М. Дажина (*Москва*) — Листи Г. І. Петровського 106

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- Г. П. Махнова (*Москва*) — Чисельність і склад українського населення Росії
в 60-их рр. XVIII ст. 111

М. М. Білоусов — Рішення Ялтинської конференції про участь УРСР та БРСР в ООН	117
Д. Д. Пиха — Військова діяльність М. В. Фрунзе на Україні	120
В. С. Левін — Партийний діяч та історик М. М. Майоров	124
П. М. Калениченко — В. Л. Василевська	128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. М. Премислер — М. Волин. «Ленинская «Искра» (1900—1903 гг.)	131
Л. Є. Кизя — Джон А. Армстронг. Радянські партизани в другій світовій війні	132
П. В. Свежінський (<i>Львів</i>) — М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.	134
П. Ю. Маруня (<i>Черкаси</i>) — Д. Заславський, І. Романченко, Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність	135
М. М. Ткаченко — І. С. Слабеев. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні	137
Г. М. Добров — В. А. Устинов. Применение вычислительных машин в исторической науке	138
Я. Д. Ісаєвич — Ю. Скушилек. Дослідження про найдавніший польсько-руський кордон в районі Червентських городів і Волині	141
М. Н. Лещенко — И. И. Костюшко. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском	144
Є. П. Кирилюк — Е. Вінтер. Ранній гуманізм, його розвиток у Чехії і його загальноєвропейське значення для церковної реформи в XIV ст.	146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Л. О. Лещенко — Науково-дослідна робота Інституту історії АН УРСР у 1964 р.	147
А. Д. Ярошенко — Підсумки роботи колективу Інституту історії партії ЦК КП України	149
М. І. Москаленко — Нарада працівників партархівів України	150
О. І. Лугова — Про роботу Наукової ради з проблеми «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій»	152
Н. М. Клебанівська — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР	153
О. М. Філатова (<i>Суми</i>) — Науково-практична конференція учителів історії та суспільствознавства Сумщини	156
Л. Т. Ткачова — Захист докторської дисертації	156
В. І. Ульянич — Інститут балканістики	157
Н. М. Ульянова — 500-річчя проекту Іржі Подебрада про організацію миру і безпеки	158

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

В. Г. Мотренко (<i>Луганськ</i>) — Рух за комуністичну працю на Луганщині	159
Д. І. Кечеджі (<i>Жданов</i>) — Більше уваги картам у підручниках з історії	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич, М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора).

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Украинский исторический журнал, № 2, 1965

(На украинском языке)

Технічний редактор В. І. Тарасенко.

Коректор Л. Л. Данилова.

БФ 05668. Зам. № К-8. Вид. № 137. Тираж 4377. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 13,7. Обліково-видавн. аркушів 16,875. Підписано до друку 16.II 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19

Статті

А. В. С А Н Ц Е В И Ч

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ПЕРЕДОВІ ПОЧИНИ ТРУДЯЩИХ УРСР (1958—1964 рр.)

В період будівництва комунізму важливого значення набуває розгортання ініціативи і самодіяльності народних мас. У цьому — запорука наших дальших успіхів. Історики покликані досліджувати й узагальнювати практику комуністичного будівництва, основні закономірності економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму та його переростання в комунізм. Щоб науково обґрунтовано прокласти шлях у комуністичне майбуття, посилювати ідейно-виховну роботу серед трудящих, необхідно активно вивчати життєву творчість радянського народу.

Передові почини трудівників Країни Рад, охоплюючи дедалі ширші сфери життя, яскраво свідчать про творчу трудову активність трудящих, про їх особисте служіння громадськості. Якщо в роки соціалістичного будівництва патріотичні почини стосувалися переважно виробництва, то в сучасний період, на шляху до комунізму вони все більше охоплюють і ділянки освіти, моралі, соціалістичного співжиття, побуту і т. д. Про це красномовно свідчить величний рух за комуністичну працю, що виник в нашій країні наприкінці 1958 р., під час підготовки до XXI з'їзду КПРС, і широко розгорнувся в наступні роки. Він викликав до життя не лише могутнє трудове піднесення, потяг до знань, до кращих взаємовідносин між радянськими людьми, а й значну творчу активність істориків у дослідженні героїчних справ розвідників майбутнього.

Рух за комуністичну працю виник з ініціативи робітників — представників найпередовішого класу нашої країни — і швидко поширився на всі верстви радянського суспільства — селян, працівників обслуговування населення, інтелігенцію. Активна роль у розгортанні цього чудового руху сучасності належить радянській молоді.

Комуністична партія, схваливши нове патріотичне починання, підтримала нову ініціативу мас, сприяла її успішному розгортанню й поширенню.

Розвідники майбутнього ставлять перед собою завдання сумлінно працювати, підвищувати свій культурно-технічний рівень, а також учитися жити по-комуністичному. Важливою особливістю руху є те, що він втілює в собі найрізноманітніші почини трудящих як у галузі виробництва, трудової діяльності загалом, так і в сфері ідеології, моралі, побуту і т. д. Отже, рух за комуністичну працю виступає як величний почин починів нашої епохи.

Однак не можна не відзначити деяку звуженість, на наш погляд, самого терміну «рух за комуністичну працю», що зводиться, власне, лише до констатації виробничої мети, тоді як зміст самого поняття

значно ширший, оскільки включає різні інші сфери життя. Напевно, виникнення терміну пов'язується з давньою традицією виробничих починів у нашій історії. Але краще, на нашу думку, було б сказати, що це суспільне явище — «рух передових будівників комунізму».

Хоч у нашій країні існує досить багатий досвід дослідження передових починів (наприклад, стахановського руху), проблема змагання розвідників майбутнього зовсім слабо вивчена в суто історіографічному плані¹. Навіть у такому універсальному збірнику, як «Великое движение современности» (М., 1964, 408 с.), немає статті з історіографії питання, хоч для цього на час виходу в світ книги був величезний матеріал. Правда, в змістовній статті Б. Блоха, П. Руценка, М. Чиркова дано аналіз масово-політичної та науково-популярної літератури про рух за комуністичну працю, що вийшла на Україні. В республіці було опубліковано понад 50 видань на цю тематику². На жаль, огляд не охоплює наукових статей, які викликають особливий інтерес з історіографічної точки зору. Перша стаття Є. Бейліної тематично обмежена рухом за комуністичну працю в промисловості СРСР. Друга стаття того самого автора висвітлює відображення цього руху в монографіях, брошурах, збірниках, окремих статтях, відзначає необхідність конкретно-історичного дослідження всіх сторін змагання, звертає увагу на залежність розмаху руху від особливостей певної галузі виробництва чи обслуговування. Автор слушно підкреслює, що у вивченні руху за комуністичну працю велике значення має конкретно-соціологічне дослідження (особливо для розкриття побуту, навчання розвідників майбутнього). В основному стаття побудована на матеріалах РРФСР, але є згадки і про інші республіки, зокрема Українську РСР. Так, Є. Е. Бейліна називає кандидатські дисертації, написані на матеріалі України³. Закономірно, що ця стаття не могла показати, як висвітлюється змагання за комуністичну працю в республіці українськими радянськими істориками. Тому це питання заслуговує окремого докладного розгляду.

У перших працях, присвячених даному видатному явищу сучасності, розглядаються історичні корені змагання за комуністичну працю, розкриваються животворні лєнінські ідеї, висвітлюються початкові досягнення руху, а також — перший досвід бригад комуністичної праці⁴. Зокрема, значна увага приділялась поширенню на Україні

¹ Б. Блох, П. Руценко, М. Чирков. Глибше узагальнювати досвід руху за комуністичну працю, журн. «Комуніст України», 1964, № 7, стор. 90—94; Е. Э. Бейлина. Об изучении современного этапа социалистического соревнования, журн. «История СССР», 1964, № 1, стор. 52—72; і і ж. Некоторые вопросы изучения движения за коммунистический труд, журн. «Вопросы истории», 1964, № 10, стор. 138—144.

² Журн. «Комуніст України», 1964, № 7, стор. 93.

³ П. Бондаренко. Деятельность Харьковской областной партийной организации по воспитанию рабочих промышленности в духе коммунистического отношения к труду (1959—1961), М., 1963; З. Г. Лихолобова. Возникновение и развитие соревнования за коммунистический труд в металлургической промышленности Донецкой области (1958—1961), Харьков, 1962.

⁴ В. П. Сидоренко. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1959, 51 с.; Л. И. Берлиц, Х. Т. Славутская. Великая сила ленинских идей социалистического соревнования. Сборник статей научных кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, вып. 4, Харьков, 1960, стор. 151—164; Б. Г. Куликовский, С. И. Пирогов. Бригады коммунистического труда — высший этап социалистического соревнования, Днепропетровск, 1960, 34 с.; Работать и жить по-коммунистически, Симферополь, 1958, 56 с.; Прапорносці семирічки, Запоріжжя, 1959, 69 с.; Зірниці майбутнього, К., 1959, 143 с.; Працюємо і живемо по-комуністичному, К., 1959, 77 с.; Шляхами слави, Львів, 1959, 111 с.; Працювати і жити по-комуністичному, Одеса, 1959; 60 с.; Коммунисты в авангарде, Одесса,

благородного почину В. Гаганової⁵. Заклик відомої вишневолоцької ткалі знайшов відгук у працівників різних галузей народного господарства республіки. Цей почин особливо підходить до руху за комуністичну працю. Те, що перехід передовиків на відстаючі ділянки спричинявся на певний час до зниження заробітків ентузіастів, підкреслювало, насамперед, ідейні, а не матеріальні мотиви дій цих людей, свідчило про високу свідомість послідовників В. Гаганової. Природно, що в працях про розвідників майбутнього приділяється велика увага цьому почину.

У перших працях використовуються дані опитувань учасників руху за комуністичну працю. Саме таким шляхом Л. І. Берлін та Х. Т. Славутська з'ясовували освіту розвідників майбутнього⁶. Застосування анкетного опитування має стати необхідним елементом усякого дослідження в історичному плані тематики з поточної історії, особливо на кінцевому етапі. Це дуже важливо для включення у відповідні праці статистичних матеріалів, а не лише окремих конкретних фактів (внаслідок чого є загроза фактографізму).

Величезне значення мають особисті зустрічі, бесіди істориків з розвідниками майбутнього, внаслідок чого накопичується цінний матеріал, який ніде більше не можна добути.

Дослідник руху за комуністичну працю має в своєму розпорядженні величезні вихідні дані: найрізноманітнішу інформацію в пресі (опубліковані документи, виступи учасників, статті та нариси про рух), численні архівні відомості (постанови партійних органів, стенограми нарад, зльотів, конференцій учасників руху). Характеристику відповідних матеріалів, що стосуються гірників Донбасу, з партійних, профспілкових архівів Луганської і Донецької областей, а також преси дав В. Романцов⁷. Шкода, що в нашій літературі досі немає узагальнюючої праці про джерела вивчення руху розвідників майбутнього Української РСР.

З 1959 р. почали друкуватися тематичні підбірки документів про комуністичну працю, але вони переважно носили локальний характер, що цілком закономірно на початковому етапі руху⁸. Це були виступи передовиків виробництва, а також свідчення про поширення кращих починів (К. Северинова, В. Стеблянка та ін.). Крок уперед порівняно з згаданими публікаціями зробили З. М. Громова і М. Л. Бергльозов, опублікувавши вісім документів, що характеризують найважливіші явища руху за комуністичну працю в усій республіці⁹. Та найповні-

1959, 51 с.; Люди коммунистических бригад, Донецк, 1959, 88 с.; Працювати, вчитися і жити по-комуністичному, Суми, 1959, 24 с.; Плоди великого почину, Івано-Франківськ, 1959, 48 с.; На переднем крає семилетки, Харьков, 1959, 192 с.; та ін.

⁵ За почином Гаганової, К., 1959, 80 с.; М. К. Кириченко. Провісники комунізму, К., 1959, 64 с.; Так велит сердце, Донецк, 1959, 42 с.

⁶ «Український історичний журнал», 1960, № 4, стор. 13.

⁷ Журн. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» (далі — НІБ), 1962, № 6, стор. 42—45.

⁸ Ударники великой семилетки (виступи учасників першого зльоту молодих робітників Донецька, що борються за звання «ударник комуністичної праці»), Донецк, 1959, 22 с.; Перед ведуть комуністичні (матеріали третього міського зльоту колективів і ударників комуністичної праці в Полтаві 22 травня 1961 р.), Полтава, 1961, 55 с.; Вони випереджають час (матеріали першого обласного зльоту будівників комунізму 6 березня 1963 р.), Полтава, 1963, 63 с.; Н. Пушкарьова. Жити і працювати по-комуністичному (документи про бригаду К. Северинова), НІБ, 1961, № 2, стор. 40—46; В. Смальяченко. Люди комуністичної праці (про бригаду шахти № 3-біс тресту «Чистяковантрацит» Донецького раднаргоспу В. Стеблянка), НІБ, 1963, № 2, стор. 58—61; та ін.

⁹ З історії руху бригад і ударників комуністичної праці на Україні, «Український історичний журнал», 1961, № 5, стор. 123—131.

шим у цій галузі є збірник, підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України, який охоплює 271 документ за період з листопада 1958 р. до кінця 1961 р.¹⁰ Збірник включає партійні, комсомольські, профспілкові документи, протоколи зборів трудящих, найрізноманітніші заклики, виступи передовиків праці, листування колективів і ударників комуністичної праці, статистичні відомості про розгортання найвеличчішого руху сучасності. Складений у послідовності часу перелік документів є своєрідною хронологією руху за комуністичну працю на Україні (стор. 508—529).

Рухові колективів і ударників комуністичної праці промислових підприємств, транспорту, будов індустріального Харкова присвячено ґрунтовний збірник документів і матеріалів¹¹. Цілком закономірним є видання такої книги в місті, де рух досяг широкого розмаху. Упорядники виділяють три розділи, які відповідають історичним періодам змагання: 1. Початковий етап (1958—1959 рр.); 2. Розгортання руху під впливом рішень ХХІ з'їзду КПРС; 3. Авангардна роль колективів і ударників комуністичної праці у виконанні історичних рішень ХХІІ з'їзду КПРС (1961—1962 рр.).

Отже, нині існує солідна документальна, джерельна база для широкого узагальнення руху розвідників майбутнього в Українській РСР.

Вивчення передових починів трудящих, зокрема руху за комуністичну працю,— почесне завдання всіх працівників суспільних наук — філософів, економістів, істориків, публіцистів та ін. Надзвичайно необхідною є координація їх зусиль, взаємний обмін матеріалами, думками, спостереженнями. Тільки за цієї умови важлива проблема нашої сучасності може бути успішно і всебічно розв'язана.

Ефективною формою такої роботи є наукові сесії та конференції, на яких поряд з науковцями, зокрема істориками, успішно виступають передовики виробництва, партійні, профспілкові, комсомольські працівники — безпосередні провідники руху в житті. Подібні форуми відбулися в Києві, Харкові, Львові, Одесі, Запоріжжі, Донецьку, Сімферополі протягом 1959—1960 рр. Так, у грудні 1959 р. міністерства культури, освіти, вищої та середньої спеціальної освіти Української РСР, Академія наук УРСР та Інститут історії партії ЦК КП України скликали наукову сесію, присвячену паросткам нового, комуністичного¹². У травні 1960 р. наукова сесія у Харкові розглянула нові суспільні явища і процеси на сучасному етапі комуністичного будівництва¹³.

Щоб не повторюватись та швидше і цілеспрямованіше йти до наміченої мети, слід мати чіткий «розподіл праці» між представниками суспільних наук. Часто, наприклад, історики «вторгаються» в сферу економістів, приділяючи багато уваги саме розвитку виробництва, а не ролі людини в виробничих процесах. На наш погляд, в центрі уваги історика повинні бути конкретно-історичний розгляд розвитку передових починів, радянська людина з її світлими прагненнями, творчим підходом до справи.

Уже є перші успіхи в дослідженні руху розвідників майбутнього

¹⁰ Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине. 1958—1961 гг. Сборник документов и материалов, К., 1963, 530 с.

¹¹ Работать и жить по-коммунистически. 1958—1962 гг. Сборник документов и материалов, Харьков, 1963, 252 с.

¹² Паростки нового, комуністичного, К., 1960, 248 с.

¹³ О новых общественных явлениях и процессах на современном этапе коммунистического строительства в СССР. Доклады и выступления на научной сессии, состоявшейся в мае 1960 г. в Харькове, Харьков, 1961, 204 с.

в Українській РСР. А. Коросташ, О. Кудлай, О. Мітюков, В. Сидоренко, А. Ткач і М. Гуревичов та ін. зробили цінні висновки про розвиток творчої діяльності передових будівників комунізму¹⁴. Ці автори чітко виділяють історичні етапи руху за комуністичну працю в республіці, беручи за основу виникнення нових починів і якісні межі зростання інтенсивності руху, хоч ніде спеціально не обґрунтовують періодизації руху. Різні думки з цього питання навів К. С—ков, але він не зробив власних чітких висновків щодо етапів змагання¹⁵.

На основі аналізу літератури, що вийшла в Українській РСР, можна виділити такі віхи розвитку змагання розвідників майбутнього: 1) листопад 1958 р.— початок руху; 2) початок 1959 р.— XXI з'їзд КПРС викликав велике піднесення змагання, в УРСР до нього підключились робітники, що не входили до складу бригад і працювали за індивідуальними завданнями; 3) квітень 1960 р.— республіканська нарада учасників руху висунула лозунг «Від ударників і бригад — до дільниць, цехів і підприємств комуністичної праці»; 4) жовтень 1961 р.— XXII з'їзд КПРС знаменував перехід руху на вищий етап розвитку. Однак у питанні про періодизацію змагання за комуністичну працю не всі дослідники прийшли до єдиної думки. Це стосується, зокрема, початкової дати. З п'яти захищених до 1964 р. кандидатських дисертацій на цю тематику в двох початок руху відноситься до 1958 р., а в трьох — до 1959 р.¹⁶ Це важливе принципове питання. Перша група авторів цілком вірно виділяє за вихідну дату відомий почин трудівників станції Москва — Сортувальна (13 листопада 1958 р.). Друга група вважає початком руху XXI з'їзд КПРС (1959 р.). Насправді рух за комуністичну працю виник за кілька місяців до XXI з'їзду як передовий почин назустріч цій історичній події.

Паралельно автори вказаних праць висвітлюють поширення на Україні починів передовиків комуністичної праці В. Гаганової, К. Северінова, М. Мамає, І. Галенка та ін. В працях відзначається, що в 1961 р., коли мільйони радянських людей встали на трудову вахту, присвячену XXII з'їздові КПРС, рух за комуністичну працю набрав масового розмаху. А. Коросташ підбив підсумки рухові за найдовший період (п'ять років), розкрив динаміку його по роках у спеціальній таблиці, коротко схарактеризував загальні особливості його розвитку в різних галузях життя. Отже, згадані автори чітко дотримуються історичного принципу, простежуючи розвиток діяльності розвідників майбутнього на Україні.

Однак слід зауважити, що праці про змагання за комуністичну працю довгий час перебувають у процесі видання. Так, у виданому в 1964 р. збірнику В. П. Сидоренко в своїй змістовній статті завершує виклад подій лише 1961 р. Важливо, щоб праці з актуальних питань нашої сучасності виходили швидко, без затримки у видавництвах. Тоді

---

¹⁴ А. Коросташ. Успіхи руху за комуністичну працю в республіці, журн. «Економіка Радянської України», 1963, № 5, стор. 79—83; О. С. Кудлай. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1962, 148 с.; О. Г. Мітюков. На шляху до перемоги комуністичної праці, К., 1961, 46 с.; В. П. Сидоренко. Возникновение и развитие движения бригад и ударников коммунистического труда на Украине. Великое движение современности. Возникновение и развитие движения коллективов и ударников коммунистического труда в промышленности СССР. Сборник статей, М., 1964, стор. 248—268; А. Ткач и М. Гуревичов. Новый этап социалистического соревнования. Бригады коммунистического труда (учебное пособие), Харьков, 1962, 35 с.; І. І. Ніколаєнко. Зримі риси комунізму, К., 1961, 96 с.

¹⁵ К. С—ков. Скільки же етапов? (о періодизації движенья за коммунистический труд), журн. «История СССР», 1964, № 6, стор. 222—223.

вони будуть оперативно служити насущним завданням комуністичного будівництва.

Значний інтерес становлять наукові статті в збірниках, наукових записках вузів, у журналах, зокрема «Українському історичному журналі», де досліджуються важливі часткові питання теми. Українські радянські історики насамперед відзначають велику керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в цьому русі. В ряді статей розглядаються специфічні питання партійної роботи, зокрема діяльності низової ланки — партійних груп в колективах комуністичної праці¹⁷. Узагальнив матеріал про керівну роль Компартії України в русі розвідників майбутнього в промисловості І. І. Ніколаєнко, який показав особливості роботи партійних організацій різних ступенів від первинних партійних організацій до ЦК КП України.¹⁸ Та в переважній більшості подібних праць розкривається партійне керівництво в розрізі окремих областей, міст або галузей промисловості. Широко висвітлюється діяльність Львівської, Одеської, Полтавської, Харківської, Кримської та інших обласних партійних організацій, різних галузей важкої промисловості (зокрема, металургійної, гірничорудної та ін.).

Певний узагальнюючий матеріал дають численні статті в журналах, наукових записках, тематичних збірниках, написані не лише в історико-партійному, а й загальноісторичному плані. Особливо багато статей присвячується провідним галузям промисловості: вугільній, металургійній, машинобудівній, хімічній та ін.¹⁹ Переважно це ті галузі, в яких рух є особливо інтенсивним. Саме тут народилися і були підхоплені важливі трудові почини О. Кольчика, М. Мамаєва, К. Северинова, І. Сича, О. Толчія та ін., що пізніше поширилися й на інші галузі народного господарства і обслуговування.

Дещо менше висвітлюють історики рух за комуністичну працю в легкій та харчовій промисловості, на транспорті, в торгівлі та інших галузях обслуговування населення (підприємствах харчування, комунального господарства, ощадних касах тощо)²⁰, хоч значна нарисово-

¹⁶ Журн. «Вопросы истории», 1964, № 10, стор. 141—142.

¹⁷ М. Сорокин. Партийная группа в бригадах коммунистического труда, журн. «Партийная жизнь», 1959, № 18, стор. 45—48; Д. Супрун. Партийні групи в боротьбі за комуністичну працю (з досвіду партійних груп промислових підприємств республіки), журн. «Комуніст України», 1963, № 5, стор. 61—65.

¹⁸ І. І. Ніколаєнко. Керівна роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості (1959—1961 рр.), «Український історичний журнал», 1964, № 6, стор. 12—25.

¹⁹ Є. М. Галушко. Розвиток змагання колективів і ударників комуністичної праці на Львівщині. Всеперемагаюча сила марксизму-ленінізму, Львів, 1961, стор. 235—247; В. Ф. Остафійчук. Партийні організації України на чолі руху за комуністичну працю (на матеріалах машинобудівної промисловості УРСР 1958—1961 рр.). Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету, № 10, 1963, стор. 3—12; П. М. Шарапа, П. Д. Васильченко. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму (на матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району), «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 16—26; З. Г. Лихолобова. Хіміки Донбасу в боротьбі за комуністичну працю, «Український історичний журнал», 1964, № 6, стор. 51—55, а також див. бібліографію в «Українському історичному журналі», 1964, № 6, стор. 14—15.

²⁰ В. П. Маруня. Рух бригад і ударників комуністичної праці — вищий етап соціалістичного змагання. На матеріалах харчової промисловості Черкаського і Вінницького раднаргоспів. Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету, № 9, 1962, стор. 81—88; М. К. Астафьева. К вопросу о движении за коммунистический труд в советской торговле (по материалам Донецкой области). Научные записки кафедры марксизма-ленинизма Донецкого института советской торговли, вып. V, Донецк, 1962, стор. 50—65.

публіцистична література свідчить, що і там він досяг значного поширення.²¹

Згадані автори особливу увагу приділяють тому, як рух за комуністичну працю сприяє розвитку виробництва, підвищенню продуктивності праці, на прикладах певних галузей промисловості розкривають передові почини (особливо поширення почину В. Гаганової), висвітлюють хід змагання за комуністичну працю, роботу нарад, зльотів, конференцій, боротьбу за технічний прогрес, раціоналізаторство і винахідництво, зокрема діяльність конструкторських бюро і творчу співдружність робітників та інженерно-технічних працівників. Лише нечисленні останні сторінки статей відводяться ролі руху в комуністичному вихованні, організації побуту, переборенні пережитків минулого (особливо релігійних) у свідомості людей. Отже, недостатньо розкривається співвідношення основних складових частин, елементів руху — змагання за вищі виробничі показники і виховання нової людини.

Слабо і неконкретно висвітлюються недоліки в розгортанні руху розвідників майбутнього (поспіх у присвоєнні звань, недостатня увага невиробничим показникам змагання, недоліки виховної роботи у відповідних колективах тощо). Слабо висвітлюється роль профспілок у цьому русі, яким довірено присвоювати відповідні звання.

Характерною рисою багатьох праць істориків є «дрібнотемність». Автори досить часто беруть розвиток руху за комуністичну працю в одній галузі промисловості, використовуючи матеріал однієї області або одного економічного району. Якщо на початковому етапі (до 1960 р., коли ще не виділились усі різновидності руху, він перебував у стадії становлення) таке вивчення було цілком закономірним, оскільки давало можливість накопичити матеріал для дальших більш широких досліджень і узагальнень, то пізніше воно вже не виправдоує себе.

Рух розвідників майбутнього слід висвітлювати не лише в областях, галузях промисловості, а й окремих підприємствах і навіть менших колективах. Однак робити це доцільно більше в публіцистичному та соціологічному планах, що дає можливість успішно поширювати передовий досвід. З «дрібнотемності» випливає, що, як правило, автори відмовляються від хронологічного принципу в своїх працях, будують їх за названими вище тематичними лініями, які часто переходять з статті в статтю. Часом у готову схему підставляються конкретні дані з тієї чи іншої галузі промисловості або нової області.

Недостатнє висвітлення недоліків у змаганні за комуністичну працю прикро відзначати вже тому, що в історичній літературі є добрі приклади переконливого розкриття цієї проблеми²².

²¹ За коммунистический труд в гражданском воздушном флоте. Сборник статей, К., 1961, 322 с.; И. М. Логвин. Бригады коммунистического труда на железнодорожном транспорте, К., 1962, 56 с.; Опыт коллектива коммунистического труда Лозовской дистанции пути, Харьков, 1961, 21 с.; И. И. Пиастро, А. М. Овчаренко. В борьбе за почетное звание. Из опыта работы кооперативных предприятий Крымской области, М., 1960, 31 с.; За коммунистичну працю (з досвіду роботи передових ошадних кас України), К., 1963, 42 с.; А. Л. Царев. Навстречу будущему (про коллективы коммунистичної праці коммунального хозяйства), М., 1962, 44 с.

²² Б. А. Грушин, В. В. Чикин. Проблемы движения за коммунистический труд в СССР, журн. «История СССР», 1962, № 5, стор. 17—44.

²³ Д. М. Забродин, В. П. Шило. Движение коллективов и ударников коммунистического труда и подъем культурно-технического уровня рабочего класса. Труды Харьковского автомобильно-дорожного института, вып. 31, 1963, стор. 51—66; Б. Жук. О роли коллективов коммунистического труда в становлении норм общест-

Зовсім слабо розглядається рух за комуністичну працю в поєднанні з іншими явищами нашого життя. Лише поодинокі статті присвячуються впливові руху на піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу, співвідношенню цього руху з економікою, його ролі в формуванні духовного обличчя нової людини тощо²³.

Однак варто було б, крім того, дослідити в історичному плані взаємозв'язки між партійними, комсомольськими, профспілковими, радянськими, господарськими органами в процесі розгортання руху за комуністичну працю, які є на нього відгуки за кордоном. Слабо розкривається змагання за комуністичну працю та взаємовплив між різними загонами трудящих (наприклад, між виробничими колективами, з одного боку, і працівниками обслуговування, з другого).

Мало уваги приділяють історики рухові за комуністичну працю в сільському господарстві. В короткій статті Є. С. Коройд не могла охопити навіть найважливіших питань теми²⁴. Щоправда, вийшли статті та брошури, в яких у публіцистичному плані розкриваються певні сторони цього руху в сільському господарстві²⁵, переважно на прикладах окремих колективів. Недостатнє вивчення змагання розвідників майбутнього в цій галузі тісно зв'язане з тим фактом, що лише близько 70% трудівників сільського господарства охоплено змаганням за комуністичну працю, тоді як у рух включилося близько третини всіх трудящих республіки²⁶. Інтерес дослідників, зокрема істориків, до цієї тематики не став особливо проявлятися тому, що сільське господарство протягом довгого часу залишалось порівняно відсталою ділянкою нашого народного господарства.

Загалом у літературі про комуністичну працю ще мало важливих теоретичних узагальнень, які сприяли б поступу практики. Вивчаючи окремі галузі народного господарства, автори достатньо не розкривають специфіки змагання в ній, слабо користуються методом порівняння з іншими ділянками праці. Необхідно старанно вивчати як різноманітні зв'язки між явищами всередині руху за комуністичну працю, так і взаємозалежність та взаємозв'язок його з іншими суспільними явищами. Такі різнобічні дослідження вкрай необхідні для забезпечення стабільного наукового керівництва виробництвом та всіма іншими сферами нашого життя.

Важливим джерелом для вивчення передових починів є книги, брошури і статті ударників та керівників колективів комуністичної праці. Серед авторів — відомі всій країні імена передовиків виробництва — Є. Долинюк, О. Кольчика, Ю. Куцого, М. Мамає, К. Северинова і багатьох інших²⁷, які докладно пишуть про свої досягнення

венной жизни. Сборник научных трудов Криворожского горнорудного института, вып. 1962 г., стор. 68—80; П. Е. Рудой. Рух за комуністичну працю і економіка, К., 1963, 96 с.; його ж. Роль бригад коммунистического труда в формировании коммунистического отношения к труду, К., 1959, 20 с.; І. Богодист, С. Черненко. Роль бригад комуністичної праці в формуванні духовного обличчя нової людини, журн. «Комуніст України», 1960, № 6, стор. 50—58.

²⁴ Є. С. Коройд. З історії руху колективів та ударників комуністичної праці в сільському господарстві України, «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 12—16.

²⁵ Бригада комуністичної праці на селі, Харків, 1961, 88 с.; В. М. Гельман. Бригади комуністичної праці (Л. С. Кушко колгоспу ім. Дзержинського Овідіопольського району Одеської області), журн. «Колгоспник України», 1961, № 1, стор. 9—10; Совхоз коммунистического труда («Коктебель»), журн. «Совхозное производство», 1961, № 10, стор. 16—21.

²⁶ А. Короста. Назв. праця, стор. 83.

²⁷ Н. Мамай. Слово комуніста, М., 1959, 64 с.; його ж. Комунізм і праця — невіддільні, К., 1963, 56 с.; А. А. Кольчик. О тоннах и рублях, М., 1959, 63 с.; Ю. М. Куций. Працюємо по-комуністичному, К., 1959, 15 с.; К. А. Северинов.

в праці. На місцях випущені цінні збірники, в яких учасники руху розвідників майбутнього діляться своїм досвідом²⁸. Успішно узагальнюють досвід колективів комуністичної праці їх керівники, а також секретарі партійних організацій²⁹.

Учасники руху за комуністичну працю не лише діляться своїми досягненнями в роботі, а й широко вдаються до найрізноманітніших джерел та літератури, роблять цікаві історичні екскурси, значно ширші узагальнення, ніж з власного досвіду. Важливо, що ці автори пишуть свої праці не через багато років після зображуваних подій, а в процесі своєї активної трудової і громадської діяльності. В таких працях найбільша увага приділяється виробничим питанням. Цю проблему автори розкривають конкретно, з широким показом трудових подвигів людей, керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії в питаннях виробництва, докладно висвітлюючи переборення труднощів, недоліків у виробничому процесі та житті. Особливо цікавими є матеріали про перевищення відсталих членів колективу, про виховання молоді, підростаючого покоління, дітей. Для авторів характерною є велика повага і любов до товариша по праці, а також висвітлення всього свого життєвого шляху, що дає можливість простежити процес становлення розвідника майбутнього.

Важливою рисою літератури, що розглядається, є широкий показ на конкретному матеріалі зв'язків та змагання авторів і їх колективів з трудящими республіки, з представниками інших народів СРСР та зарубіжних країн.

Слід відмітити, що здебільшого такі брошури і статті написано цікаво й образно. Щодо цього автори певною мірою мають завдячувати складачам літературного запису їх розповідей. Однак, читаючи деякі виступи учасників руху за комуністичну працю (наприклад, брошури Ю. Куцога, І. Бондаря та ін.), відчуваєш, що вони не одержали достатньої допомоги.

Щоб уявити собі досить повну картину висвітлення в республіці розвитку руху за комуністичну працю, слід обов'язково враховувати величезну нарисово-публіцистичну літературу з даного питання, в якій гармонійно показано різні галузі народного господарства, торгівлі, взагалі обслуговування, широко і досить яскраво розкриваються конкретні діла людей. В цьому велика заслуга республіканських та обласних видавництв, які вміло регулюють подачу різноманітних матеріалів про змагання за комуністичну працю.

Крім згаданих вище збірників, брошур і окремих статей, що по-

---

Жить и работают по-коммунистически, Донецк, 1958, 32 с.; Е. Долюнок. Ми — поколение счастливых, К., 1964, 34 с.; Н. Г. Заглада. Життя. Праця. Розум. Роздуми, К., 1962, 108 с.; І. Бондар. 90 тонн надпланового вугілля щодоби, Львів, 1961, 16 с.; К. Лисак. Мої товариші, Львів, 1961, 40 с.; В. Ф. Крыжановский. Час — богатырь, Одесса, 1963, 43 с.; В. Одесский. Единой семьей, 1962, 20 с.; О. А. Колесов. На рубежах семилетки, Донецк, 1960, 37 с.; В. А. Виноградов. Так идут к мастерству, Симферополь, 1960, 23 с.; Н. Я. Конищева. Наша коммунистическая, Харьков, 1961, 18 с.; та ін.

²⁸ Люди коммунистического труда. Рассказывают руководители бригад коммунистического труда, Симферополь, 1959, 166 с.; Живемо, працюємо по-коммунистично, Львів, 1961, 100 с.

²⁹ А. Соколова (директор сімферопольської швейної фабрики № 1 ім. Н. К. Крупської). Первая коммунистическая, Симферополь, 1960, 46 с.; А. Анікеев (секретар парторганізації 2-го пошивного цеху львівської швейної фабрики № 2). В цеху комуністичної праці, Львів, 1961, 16 с.; Г. Брацило (секретар парторганізації доменного цеху заводу «Запоріжсталь»). Запевалы коммунистического цеха, Запорожье, 1962, 31 с.

бачили світ у початковий період руху, чимало зразків публіцистичної та нарисової літератури з'явилося пізніше³⁰.

Але слід враховувати і специфіку нарисово-публіцистичного жанру, для якого характерна фрагментарність викладу. Автори описують окремі епізоди життя і діяльності невеликих колективів комуністичної праці або навіть окремих передовиків, майже не роблячи узагальнень. Але ж ці відомості є лише добрим будівельним матеріалом, тими цеглинами, з яких слід споруджувати будову історичного твору.

Крім перелічених збірників статей та нарисів, до яких входять матеріали з різних галузей життя певної області, вийшли численні нарисово-публіцистичні праці, які можна згрупувати так: 1) розповіді публіцистів та нарисовців про передовиків комуністичної праці³¹; 2) матеріали про окремі колективи комуністичної праці — підприємства, цехи, бригади — або ті, що борються за високе звання³². Кілька статей і брошур присвячені висвітленню роботи першого на Україні підприємства комуністичної праці — Дніпродзержинського коксохіміч-

³⁰ В творчій праці — справжнє щастя, Вінниця, 1961, 70 с.; І. Н. Книшов, В. М. Пронь. Паростки нового, комуністичного (про бригади комуністичної праці металургійного заводу ім. Петровського), Дніпропетровськ, 1961, 60 с.; Зорі комунізму назустріч, Запоріжжя, 1961, 62 с.; Н. Лысенко. На большом разгоне, Запорожье, 1963, 43 с.; Сурмачі комуністичної праці. Збірник нарисів, К., 1960, 151 с.; І. М. Логвин. В борьбе за коммунистический труд, К., 1962, 107 с.; та ін.

³¹ В. А. Виноградов. Так идут к мастерству (про слюсаря заводу «Сельхоздеталь» Ю. Ф. Власова), Симферополь, 1960, 23 с.; М. Непран, М. Норинський. Делегат двух з'їздів (про О. Кольчика). Нарис, журн. «Донбас», 1961, № 5, стор. 94—103; І. Е. Зенин. Борис Шароватов, проходчик из Краснодона, К., 1961, 54 с.; А. І. Пластинин. Экскаваторщик Иосиф Галенко, К., 1962, 36 с.; А. Превозин. Товарищи бессмертия (про керівника бригади комуністичної праці в механічному цеху Ново-Краматорського машинобудівного заводу В. Охрєва), журн. «Донбас», 1961, № 1, стор. 128—134; та ін.

³² А. П. Дрофань. З глибин. Нарис (про бригаду К. Северинова), К., 1959, 119 с.; П. Ф. Автомонов. Квіти в цеху. Нарис (про бригаду комуністичної праці складального цеху «Точелектроприладу»), К., 1959, 43 с.; С. А. Макаров. В бригаде героя, Симферополь, 1959, 25 с.; В. Г. Большак. Весна-красна. Нарис (про доярок з Ічнянського району Чернігівської області), К., 1959, 86 с.; Б. Лівшин. Люди з палким серцем (про бригаду комуністичної праці слюсарів механічного цеху київського заводу «Червоний экскаватор»), К., 1960, 38 с.; В. М. Сова. По скоростному графику. Из опыта работы бригады коммунистического труда, Днепропетровск, 1960, 15 с.; Э. Н. Теличко. На сэкономленных материалах (про бригаду комуністичної праці М. Теличенка дільниці № 1 шахти № 4—9 тресту «Шахтарськантрацит»), Донецьк, 1960, 22 с.; О. І. Калиновська. Будувати для народу (про комплексну будівельну бригаду комуністичної праці тресту «Запоріжбуд», керовану М. Г. Залізним), К., 1960, 40 с.; А. П. Дегтярев, А. П. Петров, І. А. Галенко. Резервы повышения производительности экскаваторов. Опыт работы бригады коммунистического труда треста «Укрэкскавация» Министерства строительства Украинской ССР, М., 1961, 30 с.; І. Мацай, П. Савєла, М. Самусь. Один за всех — все за одного. Из опыта работы бригады коммунистического труда на Конотопской фабрике по переработке вторичного сырья, М., 1961, 19 с.; С. І. Кирилук, І. Д. Ємельяненко. Бригада комуністичної праці Олександра Коханця (монтажників крупнопанельних будинків Головкивбуду), К., 1962, 38 с.; Д. Выходец. Бригада — маяк (на Київському заводі електротранспорту ім. Дзержинського), журн. «Советская Украина», 1962, № 7, стор. 151—160; Н. С. Чаплыгин. Творцы будущего. Из опыта воспитательной работы в карбомидном цехе коммунистического труда Лисичанского химического комбината, Луганск, 1959, 22 с.; П. А. Князев. Цех коммунистического труда (№ 20—21 Лисичанского химкомбината), Луганск, 1962; С. П. Борисов. Завод «Светофор» — предприятие коммунистического труда (Нижньодніпровський електротехнічний завод), М., 1962, 47 с.; Н. І. Самойлович. Шахта «Коммунист-Новая» — предприятие коммунистического труда, М., 1961, 32 с.; Коллектив Прилукской чулочной фабрики в борьбе за звание «Предприятие коммунистического труда», Чернигов, 1962, 43 с.; Г. А. Лівшиц. Никитовская ЦОФ (углеобогатительная фабрика) в борьбе за звание предприятия коммунистического труда, М., 1962, 72 с.

ного заводу³³. Про загальносоюзне значення передового досвіду ряду колективів комуністичної праці України свідчить те, що чимало названих вище брошур видано в Москві. Слід відзначити також літературу, яка висвітлює розмах руху за комуністичну працю на різних споріднених підприємствах міста або в цілому населеному пункті³⁴.

З розвитком руху за комуністичну працю пройшла свою еволюцію і література на відповідну тематику. Коли почали ставити питання про присвоєння цілим міським районам і навіть містам звань районів та міст комуністичної праці, це знайшло відображення і у відповідній нарисово-публіцистичній літературі³⁵.

Згодом у літературі, як і в житті, усталилося поняття про змагання за комуністичну працю від окремого ударника до підприємства. У ширших сферах спостерігаються почини, що висувають більш вузькі завдання, ніж рух розвідників майбутнього, і яким в останні роки присвячуються брошури та статті.

Сконцентрувавши основну увагу на русі за комуністичну працю загалом, історики, публіцисти і нарисовці недостатньо писали про поширення окремих починів. Таким чином, синтетичне дослідження починів значно переважало над аналітичним. Крім згаданих вище праць про використання досвіду В. Гаганової на Україні, вийшло ряд брошур, присвячених починам О. Кольчика, М. Мамаєва та ін.³⁶ Але найчастіше ці автори простежують поширення починів у вузькій сфері окремих областей, навіть міст. На порядку денному стоїть питання створити ґрунтовні праці на матеріалі всієї республіки. Тоді буде яскраво видно ефективність поширення кожного почину.

Останнім часом вийшло чимало нарисово-публіцистичних творів,

³³ В. Н. Анчишкін, Г. В. Ніколенко. Завод комуністичної праці, Дніпропетровськ, 1960, 50 с.; Ф. Р. Волченко. Предприятие коммунистического труда, М., 1961, 39 с.; Н. Городецкий, А. Зикеев. Днепродзержинский коксохимический завод коммунистического труда. Материалы республиканской межсовнархозовской школы, К., 1961, 20 с.; Первый коммунистический, Днепропетровск, 1961, 78 с.; М. А. Россовский, С. О. Григорьев. На заводе коммунистического труда, М., 1961, 78 с.; І. Богодист, К. Іванченко. Перший в республіці завод комуністичної праці, журн. «Економіка Радянської України», 1961, № 3, стор. 59—64.

³⁴ Новое, передовое — всем металлургам. Опыт работы коллективов коммунистического труда заводов «Запорожсталь» и «Днепроспецсталь», Запорожье, 1959, 25 с.; Ю. Л. Гехман, М. Ф. Ставницер. Передовики семилетки (из опыта работы Одесского порта), М., 1959, 83 с.; В коммунизм держим путь. Рассказывают горняки Балаклавы, Симферополь, 1962, 64 с.; В коммунистичне завтра (про рух за комуністичну працю в Дрогобичі), Дрогобич, 1961, 128 с.; Новое побеждает. Ростки нового, коммунистического в жизни трудящихся Днепродзержинска, Днепропетровск, 1961, 99 с.; Є. Шудра. Розвиток нових форм соціалістичної праці на підприємствах Києва, журн. «Економіка Радянської України», 1961, № 2, стор. 87—91.

³⁵ Е. А. Пьянков. На коммунистической вахте (про боротьбу трудящихся Орджоникідзевського району м. Запоріжжя за звання району високопродуктивної праці, зразкового громадського порядку і високої культури), Запоріжжя, 1962, 52 с.; В. І. Пашков. За город коммунистического труда (про Севастополь), Симферополь, 1962, 86 с.; Заходи по перетворенню м. Черкас у місто комуністичної праці, високої культури і зразкового порядку, Черкаси, 1963, 15 с.

³⁶ По почину Николая Мамаева. Из опыта работы Харьковских предприятий, Харьков, 1958, 145 с.; Это очень хорошо. О новом почине бригады Николая Мамаева, Донецк — Донбасс, 1961, 29 с.; В. А. Виноградов. Люди творческой мысли (про рационализаторів та винахідників Криму), Симферополь, 1961, 36 с.; П. И. Власенко. Крылатый почин (А. Кольчика на шахтах треста «Чистяковантрацит»), Донецк, 1963, 51 с.; В. Е. Малышева. Работа парторганизаций Украины по развиганию движения изобретателей и рационализаторов в промышленности. Научные записки Днепропетровского университета, т. 80, Сборник работ аспирантов кафедры истории КПСС, вып. 8, 1964, стор. 69—75; О. Штепа. Комсомольці України ширять почин черкашан (про активну участь в культурно-побутовому будівництві на селі), журн. «Соціалістична культура», 1964, № 2, стор. 13—14.

присвячених новим починам, які охоплюють широкі кола трудівників республіки: рух за «українську годину», боротьба за честь і совість радянського трудівника³⁷, почини щодо роботи на громадських засадах, зокрема оволодіння громадськими професіями тощо³⁸. Праці етнографів³⁹ певною мірою заповнюють прогалини у висвітленні навчання, моралі, побуту будівників комунізму, нових починів у цій галузі. В них широко використовуються наслідки конкретно-соціологічних досліджень — різних анкет, опитувань. Правда, ці матеріали мають свої вади, які полягають у їх вибірковості, оскільки вони не відображають усієї сукупності явищ.

Даний огляд свідчить, що літературна база дослідження передових починів на Україні дуже велика. Це дає можливість вивчати дану тематику в найрізноманітніших аспектах, розкриває широкі творчі перспективи перед істориками-дослідниками.

Великої уваги заслуговує розгляд поширення певних починів по всій республіці, діапазон охоплення ними трудящих. Особливо активно відгукується молодь на нові починання. Це найбільш мобільна частина населення. ЛКСМУ майже щорічно закликає комсомольців, усіх юнаків та дівчат іти працювати у важливі галузі народного господарства — будівництво шахт, домен, підприємств хімічної промисловості, шефствувати над будовами семирічки. В пресі та окремих виданнях йдеться про ці важливі звершення молоді. Але узагальнюючих праць про це історики ще не написали.

Важливо також показати в конкретно-історичному плані, в розвитку, як рух за комуністичну працю переплітається з іншими починами, які охоплюють більш широкі кола трудящих.

Робота на громадських засадах належить до найпочесніших починів, що їм забезпечено великий розмах у комуністичному майбутті. Тому велику користь принесе узагальнення розвитку різних форм цієї роботи по всій республіці. Окремого монографічного дослідження заслуговує діяльність колективів та ударників комуністичної праці в невиробничій сфері — навчання, побуті, моралі.

Вивчення передових починів трудівників Радянської України, як і всієї нашої багатонаціональної Вітчизни, має величезне значення для їх широкого впровадження в життя, для виконання важливих і відповідальних завдань комуністичного будівництва. Творча ініціатива народу, яка є однією з найважливіших закономірностей нашого суспільства, заслуговує якнайстараннішого постійного дослідження в світлі історичних рішень жовтневого та листопадового Пленумів ЦК КПРС, які намітили надійні шляхи переборення недоліків та труднощів у нашому житті, накреслили світлі перспективи успішного руху вперед до вершин комунізму.

³⁷ Украинский час, Симферополь, 1963, 84 с.; Л. Н. Писарева. Инициаторы коммунистических дел, Одесса, 1963, 32 с.; Честь, совесть, долг, Харьков, 1964, 87 с.

³⁸ Роль громадських організацій в комуністичному будівництві, К., 1964, 152 с.; В. О. Бойченко. Бойові помічники партії (про громадські засади в партійній роботі), К., 1963, 84 с.; І. Є. Зенін. Живі паростки комунізму (про розвиток громадських засад на промислових підприємствах України), К., 1964, 68 с.; В. І. Ладичець, В. П. Поліщук. Ентузіаста. Статті, Ужгород, 1963, 107 с.; Д. І. Кан, М. О. Хоцький. Багатий — хто віддає (про трудівників Кривбасу), Дніпропетровськ, 1964, 68 с.; Зримые черты (про комуністичні засади в громадському та економічному житті Криму), Симферополь, 1962, 62 с.; В. Васильев. Чим багатий — віддай людям (про почин снігурівської інтелігенції), журн. «Комуніст України», 1963, № 11, стор. 71—73; та ін.

³⁹ Комунізм і побут, К., 1963, 339 с.; В. Т. Зінніч. Соціалістичні перетворення, паростки нового, комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України, К., 1963, 176 с.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ, М. А. КОНОВАЛОВ

БОРОТЬБА КП(б)У ПРОТИ ТРОЦЬКІСТСЬКОЇ РЕВІЗІЇ ЛЕНІНІЗМУ В 1924—1925 рр.

Величезна спадщина, яку залишив безсмертний Ленін, в галузі теорії, стратегії і тактики, завжди була, є і буде фундаментом теоретичної і практичної діяльності КПРС, усіх братніх комуністичних і робітничих партій. Наша партія вела і буде вести непримиренну боротьбу за чистоту марксизму-ленінізму, проти спроб перекрутити й ревізувати його.

Надзвичайно гострою була боротьба проти троцькістської ревізії ленінізму в 1924—1925 рр., висвітлення якої в українській історико-партійній літературі розпочалося тільки після XX з'їзду КПРС. В монографіях і брошурах, присвячених відбудовному періоду¹, висвітленню боротьби КП(б)У проти троцькістської ревізії ленінізму в 1924—1925 рр. відводяться лише окремі абзаци чи сторінки, а отже — не висвітлена діяльність багатьох видатних діячів партії і держави, зокрема керівників Комуністичної партії України, місцевих партійних організацій по захисту ленінізму. Не показана боротьба братніх комуністичних партій проти розкольніцької діяльності троцькістів у Комінтерні і світовому комуністичному та робітничому русі.

Основний тягар боротьби проти троцькізму винесли на своїх плечах старі більшовицькі кадри, ленінська гвардія. Але в період культу особи, коли більшість старих ленінських кадрів стала жертвою свавілля і беззаконня в період культу особи Сталіна, всі заслуги в захисті ленінізму, в розгромі різних антипартійних груп «лівого» і «правого» напрямку «Короткий курс історії ВКП(б)» та історико-партійна література безпідставно приписували Сталіну та його незначному оточенню. Це принижувало роль партії, ленінських більшовицьких кадрів, братніх комуністичних і робітничих партій у боротьбі за чистоту марксизму-ленінізму проти троцькізму та інших антипартійних угруповань.

Троцькісти, як і інші антипартійні угруповання, пожвавлювали свою діяльність на крутих поворотах у політиці партії, при переході від одного історичного етапу до іншого, при загостренні внутрішнього й зовнішнього становища країни. Особливо посилились атаки троцькістів на партію та її Центральний Комітет у період тяжкої хвороби В. І. Леніна і після його смерті. За п'ять років (1923—1927 рр.) троцькісти нав'язали партії чотири надзвичайно гострі дискусії, з допомо-

---

¹ В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963; Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг., К., 1959; та ін.

гою яких розраховували розколоти єдність рядів КПРС, захопити керівництво партією і перевести її на шлях соціал-демократизму.

Особливістю дискусії 1924—1925 рр. було те, що троцькісти на відміну від попередніх років, коли вони нападали на окремі сторони марксистсько-ленінської теорії, політики, стратегії і тактики, виступили проти марксизму-ленізму в цілому, відкидаючи його основні положення, намагаючись замінити ленізм троцькізмом. Пройшовши складну еволюцію антипартійного переродження і завершивши своє оформлення, троцькізм виступив у 1924 р. однією з найнебезпечніших різновидностей ідеології дрібнобуржуазного опортунізму проти основ більшовицького світогляду.

Троцькісти нехтували організаторську роботу в масах, захоплювалися голим адмініструванням, неодноразово пропонували «перетрусити з піском» зверху до низу весь партійний, державний і профспілковий апарат, дезорганізували нормальну роботу промисловості, планових і фінансових органів своїми безглуздими проектами реорганізації. В. І. Ленін різко засуджував необгрунтовані проекти реорганізацій, які лише вносили розлад у роботу господарських органів. В листі до заступника наркома фінансів Г. Я. Сокольникова В. І. Ленін писав: «Страшно боюся, що ми загинемо від переорганізацій, не доводячи до кінця ні однієї практичної роботи... Я смертельно боюсь переорганізацій. Ми весь час переорганізуємо, а практичної справи не робимо»².

Винятковою небезпекою були фракційні дії троцькістів, спрямовані на розкол міжнародного комуністичного і робітничого руху. Вони намагалися створити різні антипартійні групи в братніх комуністичних партіях, зобразити їх «справжніми» поборниками соціалістичної революції. В самому Комінтерні троцькісти намагалися створити опортуністичне крило, що привело б до розколу всього міжнародного комуністичного і робітничого руху. Вони навмисно перекручували тактику Виконкому Комінтерну, намагалися покласти на нього відповідальність за поразку революцій в Німеччині й Болгарії і т. п.

В історико-партійній літературі дискусію 1924—1925 рр. майже всі автори, як правило, пов'язують з появою статті Троцького «Уроки Жовтня», яку він написав як вступ до III тому своїх творів. Проте ніхто не згадує підручник Троцького — Радека, Преображенського, Пятакова, Раковського, які вже в перші місяці після смерті В. І. Леніна опублікували ряд статей і брошур, де безсоромно зводили наклепи на вождя пролетарської революції, перекручували історію партії і Жовтня. Троцький у брошурах «Новый курс» (січень 1924 р.), «О Ленине» (травень 1924 р.), в статті «Уроки Жовтня» та ін., Радек у статті «З приводу трьох некрологів про Леніна», Преображенський в статті «Марксизм і ленізм» ревізували ленізм, зводили наклепи на В. І. Леніна, на історію Великої Жовтневої соціалістичної революції. Радек усіляко намагався захистити теорію «перманентної» революції Троцького, довести, що ця теорія, відкинута революцією 1905 р., виявилась правильною на «другому етапі історичного розвитку», тобто під час Великої Жовтневої соціалістичної революції³.

Троцький і його підручні применшували всесвітньо-історичне значення ленізму, брехливо твердили, що більшовизмові, перш ніж стати на шлях диктатури пролетаріату, довелося «ідейно переозброїтись», тобто відмовитися від ленізму і стати на шлях троцькізму. Троцький пропагував теорію «розсічення» більшовизму на дві частини: а) біль-

² Ленинский сборник XXXVI, стор. 404.

³ Газ. «Правда», 21 лютого 1924 р.

шовізм до Жовтневої соціалістичної революції 1917 р., який Троцький зневажливо оцінював як другорядний, «підготовчий період» і б) більшовізм з жовтня 1917 р., який нібито переріс у троцькізм. У примітці до книги «1905 год» Троцький писав, що «під керівництвом тов. Леніна більшовізм здійснив (не без внутрішньої боротьби) своє ідейне переозброєння».

Ще далі пішов Преображенський, твердячи, ніби більшовізм починається лише з 1914 р., що до першої світової війни наша партія нічим не відрізнялася від західної соціал-демократії, а ленінізм як вчення нічого не вносив у теорію марксизму.

В своїй писанині Троцький всіляко намагався переконати читача в тому, що в 1917 р. не Троцький примкнув до більшовізму, а більшовізм, уся партія стали на позиції Троцького. Він прагнув довести, нібито його статті, написані в Америці і присвячені Лютневій революції, випередили політичну тактику революційної соціал-демократії і ленінські «Листи з далека».

Троцький усіляко перекручував історію Жовтневої соціалістичної революції, викладав її так, що зникла керівна роль партії, В. І. Леніна, і висував на перший план свою власну особу. Він зображав В. І. Леніна не марксистом, а революційним бланкістом, твердячи, нібито В. І. Ленін усупереч волі партії наполягав на необхідності взяти владу без участі Рад, за їхньою спиною шляхом конспіративної змови.

У статті «Уроки Жовтня» Троцький надмірно критикував давно відомі партії факти зрадництва в жовтневі дні Каменева (в 1924 р. він працював головою РПО) і Зінов'єва (в 1924—1926 рр.— голова Виконкому Комінтерну). З допомогою цього тактичного маневру він намагався замаскувати, виправдати своє меншовицьке минуле, виставити себе як «непогрішиму» особу в Жовтні, а, по-друге, підірвати авторитет усього Центрального Комітету партії і Виконавчого Комітету Комінтерну, зобразити їх нездатними керувати революційним рухом і соціалістичним будівництвом в СРСР.

У нападках на ленінізм, на ЦК РКП(б), на братні комуністичні партії і Комінтерн троцькісти й опортуністичні елементи в світовому комуністичному русі використовували відсутність загально визнаного вождя світового пролетаріату, яким був великий Ленін, труднощі росту економіки нашої країни, поразку революційного пролетаріату в Німеччині, Болгарії і Польщі, організаційну слабкість деяких комуністичних і робітничих партій. Вони нахабно зводили наклепи на марксизм-ленінізм, на тактику РКП(б), братніх комуністичних партій і Комінтерн, звинувачуючи їх у недостатній революційності і рішучості. Троцькісти звинувачували Радянську державу в «буржуазному» переродженні, кричали, що політика партії і уряду не дає можливості трудящим СРСР взяти участь в світових війнах з метою прискорення перемоги соціалістичної революції. Заради цього Троцький вважав за можливе пожертвувати цивілізацією, «без плаксивої сентиментальності» зруйнувати все, що створено людством, а потім швидкими темпами побудувати нове соціалістичне суспільство.

Статті і брошури троцькістів були від початку і до кінця антиленінськими, антипартійними. І не випадково за них негайно ухопилися залишки меншовиків, есерів, анархістів, сіоністів, непмани, куркулі і духовенство, зводячи наклепи на партію і Радянську владу. Особливо писанина троцькістів припала до смаку опортуністам з II Інтернаціоналу, виключеним з комуністичних рядів П. Леві, Росмеру, Монату, Балабановій, Хеглунду та ін. У виступі опозиції в РКП(б) міжнарод-

на буржуазія побачила силу, яка, на її думку, могла розхитати міжнародний комуністичний рух, повалити Радянську владу. У передмові до «Уроків Жовтня» Троцького П. Леві писав, що особою, яка може розкласти більшовицьку партію і здійснити державний переворот в СРСР, може бути лише Троцький. Опозиціонери дали багатий наклепницький матеріал не лише соціал-демократичній опортуністичній пресі, але й імперіалістичній пропаганді. Капіталісти Заходу відкрито симпатизували опозиції, шукаючи шляхів для зближення з нею. Кадетські лідери за кордоном почали закликати своїх однодумців до встановлення союзу з опозицією.

Навіть деякі найзапекліші вороги партії і Радянської влади змушені були визнати наклепницький, фальсифікаторський характер виступів Троцького. Так, у меншовицькому журналі «Социалистический вестник» з приводу брошури Троцького «О Ленине» говорилось, що автор знущується з пам'яті Леніна, що брошура повідомляє «такі відомості, які в чужих устах звучали б брехнею і явною насмішкою»⁴.

Партія дала рішучу відсіч спробам троцькістів ревізувати ленінізм — найвеличнішу і найціннішу спадщину, залишену Леніним пролетарям усіх країн. На захист ленінізму піднялася вся партія. Партійні і державні керівники, старі більшовики опублікували на сторінках центральних і місцевих газет і журналів десятки статей, де на основі документів і ленінських праць висвітлювали історію більшовизму, викривали наклепи троцькістів на Леніна, ленінізм, на історію Великого Жовтня⁵. Великими тиражами були видані збірники і брошури: «Ленин о Троцком и троцкизме» з передмовою М. Ольмінського, «Об «Уроках Октября»», «Ленинизм или троцкизм?», «Троцкизм и молодежь», «Комсомол и Октябрь», «За ленинизм». Було видано також ряд книг і брошур, у яких старі більшовики викривали троцькістську фальсифікацію історії Жовтня, підступні дії троцькістів, спрямовані на заміну ленінізму троцькізмом, на розкол світового міжнародного комуністичного і робітничого руху⁶.

Праці старих більшовицьких кадрів відіграли надзвичайно велику роль у теоретичному озброєнні комуністів, в роз'ясненні їм основних етапів історії партії, основ марксистсько-ленінського вчення.

У брошурах і статтях старих більшовиків, на основі марксистської методології, було показано, що штучне, антимарксистське «розсічення» Троцьким більшовизму на дві частини не витримує ніякої критики, що ленінізм — єдина, глибоко наукова, цілісна теорія, яка безперервно

⁴ Журн. «Социалистический вестник», Берлін, 1924, № 20, стор. 7—8.

⁵ С. Гусев. Как вооружалась революция (РКП и Красная Армия), газ. «Правда», 17 грудня 1924 р.; Э. И. Квиринг. Ленин от Февраля к Октябрю, газ. «Коммунист», 7 листопада 1924 р.; його ж. О литературной полемике с Троцким, газ. «Коммунист», 18 листопада 1924 р.; Н. К. Крупская. К вопросу об уроках Октября, газ. «Правда», 16 грудня 1924 р.; Д. З. Лебедь. Жовтень і ленінізм, газ. «Більшовик», 7 листопада 1924 р.; його ж. Недопустимое искажение исторических фактов, газ. «Коммунист», 5 листопада 1924 р.; М. Ольминский. Ленин о Троцком и троцкизме, газ. «Правда», 9 грудня 1924 р.; И. Сталин. Октябрь и теория перманентной революции Троцкого, газ. «Правда», 20 грудня 1924 р.; та ін.

⁶ А. С. Бубнов. «Уроки Октября» и троцкизм, М., 1924; И. М. Варейкис. Внутрипартийные разногласия. Отношение партии к троцкизму, М., 1924; С. И. Гусев. Наши разногласия в военном деле, М., 1925; Э. И. Квиринг. Ленин, заговорщичество, Октябрь, Харьков, 1924; його ж. О литературной полемике с Троцким, Екатеринослав, 1924; його ж. Троцкизм — смесь левой фразы с практическим опортунизмом, Артемовск, 1924; його ж. Зачатки ревизии ленинизма у Преображенского, изд. «Червоный шлях», 1924; його ж. Партийному молодняку у XIII партсъезде, Харьков, 1924; його ж. Год без Ленина, Харьков, 1925; його ж. В защиту ленинизма, Харьков, 1925; И. Сталин. Троцкизм или ленинизм, М., 1924; та ін.

розвивається і збагачується. Багато уваги приділялося викриттю троцькістських наклепів на В. І. Леніна, на його роль у період підготовки і проведення Жовтневої революції. Було доведено, що Троцький грубо перекидає суть відносин між вождем партії і керівними кадрами партії, були також викриті наклепи Троцького про «кризу» партії після повалення царату і т. п.

Партія викрила також меншовицьку суть і повну неспроможність теорії «перманентної» революції, її повну несумісність з основами ленінізму. Партія затаврувала невір'я троцькістів у можливість успішного будівництва соціалізму в нашій країні, в основі якого лежали заперечення ленінських принципів дружніх відносин між робітничим класом і селянством, орієнтація на швидку перемогу світової соціалістичної революції. Такої ж точки зору дотримувалися Зінов'єв, Каменев, Бухарін. Вони вважали, як це з'ясувалося пізніше, що робітничий клас однієї країни може захопити владу і утримувати її до перемоги світового пролетаріату, але не спроможний власними силами побудувати соціалістичне суспільство через техніко-економічну відсталість країни.

Треба відзначити, що чітка лінія з цього питання була сформульована не зразу. Справа в тому, що Й. В. Сталін, стійко захищаючи ленінізм від нападків троцькістів, спершу допускав плутанину. В лекціях «Про основи ленінізму», прочитаних в квітні—травні 1924 р. в Свердловському університеті, Й. В. Сталін, трактуючи ленінське положення про можливість перемоги соціалізму, змішував два питання: про побудову повного соціалістичного суспільства в одній країні і про остаточну перемогу соціалізму в ній. В розділі «Теорія» Й. В. Сталін писав: «Для остаточної перемоги соціалізму, для організації соціалістичного виробництва зусиль однієї країни, особливо такої селянської країни, як Росія, уже недостатньо,— для цього необхідні зусилля пролетарів кількох передових країн»⁷.

Правда, уже в грудні 1924 р. в статті «Жовтень і теорія перманентної революції Троцького» Й. В. Сталін сформулював на основі ленінських праць вірне положення про можливість перемоги соціалізму в одній країні, навіть якщо вона менш розвинута капіталістично. Що стосується остаточної перемоги соціалізму, писав він, то для неї необхідні «спільні зусилля пролетарів кількох країн»⁸. Це положення, прийняте через три місяці XIV партійною конференцією, спиралося на праці В. І. Леніна, на успіхи будівництва соціалізму в СРСР.

Партія викрила також неспроможність тверджень Троцького про наявність гострих суперечностей між В. І. Ленінін та іншими членами ЦК в питанні оцінки квітневої і червневої демонстрацій. Були викриті також наклепи Троцького про те, що в жовтневі дні в партії була сильна опозиція справа. В пресі і у виступах на зборах старі більшовики підкреслювали, що Зінов'єв і Каменев своєю капітулянтською поведінкою завдали в жовтні великої шкоди революції, проте вони не мали підтримки в партії у вигляді «правого крила», як намагався зобразити Троцький.

Слід відзначити, що окремі партійні працівники в ході дискусії не зайняли послідовної лінії в оцінці зрадництва Зінов'єва і Каменєва в дні Жовтня. Неправильну, антиленінську оцінку їх дій дав також Й. В. Сталін, заявивши 19 листопада 1924 р. на пленумі Комуністич-

⁷ Газ. «Правда», 30 квітня 1924 р.—В творах Й. В. Сталіна (т. 6, 1952) це положення опущено.

⁸ Й. Сталин. Октябрь и теория перманентной революции Троцкого, газ. «Правда», 20 грудня 1924 р.

ної фракції ВЦРПС, що незгоди тривали всього кілька днів, тому і тільки тому, що «ми мали в особі Каменєва і Зінов'єва лєнінців, більшовиків»⁹. Цим самим він, по суті, всупереч лєнінському «Листу до з'їзду» реабілітував Каменєва і Зінов'єва за їх зрадництво в жовтневій дні. Спроби Й. В. Сталіна применшити значення боротьби В. І. Лєніна проти капітулянтів пояснювалися тим, що саме Й. В. Сталін проводив у Жовтні примиренську лінію щодо Каменєва і Зінов'єва, виступив проти вимоги В. І. Лєніна виключити їх з партії. Заодно він хотів виправдати свої власні помилки, що допускав у період підготовки і проведення Жовтневої революції.

В середині листопада 1924 р. питання про троцькістську ревізію лєнінізму почало обговорюватися на пленумах губернських, крайових, окружних і районних комітетів партії, на партійних зборах, у комсомольських організаціях. Різку відсіч троцькістам дала Московська партійна організація. 19 листопада 1924 р. збори активних працівників Московської організації РКП(б) ухвалили резолюцію, що рішуче засуджувала троцькістську ревізію лєнінізму. Стаття Троцького «Уроки Жовтня», говорилося в резолюції, за змістом є підміна лєнінізму троцькізмом, продовженням дискусії, розпочатої Троцьким восени 1923 р., його боротьби проти керівних органів партії і Комінтерну. Збори вказали, що висуваючи наклепницькі вигадки проти Лєніна і його відносин з ЦК партії, Троцький не лише перекидає факти і події, але й перекидає ідейний зміст більшовизму.

Вважаючи небажаною і шкідливою дискусією, збори звернулись до ЦК РКП(б) з проханням обговорити це питання на найближчому пленумі ЦК і жити рішучих заходів до того, щоб під прапором партії не перекичувалися основні ідеї більшовизму, історія партії й історія революції, а також ужити заходів до широкого розповсюдження серед членів партії правильних відомостей про історію нашої партії, її боротьбу з троцькізмом і про справжню історію Жовтня¹⁰. Виступ Московської партійної організації одностайно підтримали партійні організації Ленінграда, Уралу, Поволжя, Білорусії, Закавказзя, Північного Кавказу, Середньої Азії.

З величезною активністю і принциповістю виступила проти троцькістської фальсифікації історії більшовизму, проти ревізії лєнінізму Комуністична партія України. 21 листопада 1924 р. на доповідь Е. І. Квірінга Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову, в якій виявлялася глибока турбота за долю нашої партії і водночас висловлювалася тверда впевненість у повному провалі троцькізму. У постанові відзначалося, що в зв'язку з складністю міжнародного і внутрішнього становища в даний час недоцільно розгортати дискусію. Питання про антипартійні літературні виступи Троцького пропонувалося поставити на черговому пленумі ЦК РКП(б) і розв'язати його в світлі резолюції Московської партійної організації.

ЦК КП(б)У пропонував обмежити дискусію рамками висвітлення в пресі, не забороняючи, проте, обговорення полемічних питань у первинних партійних організаціях. Допускаючи обговорення питань в партійних осередках, ЦК КП(б)У тим самим, по-перше, усував можливість будь-яких кривотлумачень, що могли виникнути серед окремих комуністів не без впливу троцькістів, по-друге, давав можливість перевірити на практиці, що центральні органи, всупереч твердженням троцькістів, ніяких таємниць від комуністів не мають, по-третє, активізував маси комуністів і партійні організації. ЦК КП(б)У кваліфі-

⁹ Й. Сталін. Твори, т. 6, стор. 325.

¹⁰ Газ. «Пролетарская правда», 20 листопада 1924 р.

кував виступ Троцького як спробу ревізії ленінізму, відновлення дискусії 1923 р. і поставив перед комуністами завдання глибокого і всебічного вивчення ленінізму, історії партії, мобілізації всіх ідейних ресурсів партії для відсічі спробам ревізії ленінізму¹¹.

В республіканських і місцевих газетах було опубліковано статті Е. І. Квірінга, В. Я. Чубаря, В. П. Затонського, Д. З. Лебеда, С. І. Гопнер та інших, де викривалася антиленінська меншовицька суть троцькізму. 5 листопада 1924 р. була надрукована стаття секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Лебеда «Недопустиме перекручення історичних фактів», написана з приводу статті Троцького «Переворот». Автор викрив фальсифікаторський характер писанини Троцького про те, що в переджовтневі дні велику роль відіграла випадковість, а не планомірна, копітка робота партії в масах. Значне місце автор приділяв викриттю наклепів Троцького на роль В. І. Леніна в підготовці і проведенні Жовтня, показові ролі В. І. Леніна як вождя соціалістичної революції¹². В іншій статті «Лінія Жовтня» Д. З. Лебедь підкреслював, що в статті Троцького є спроби опорочити історію Жовтня, і байдужим до цього не можна бути, тому що це створює загрозу внутрішньому становищу партії¹³.

Перший секретар ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг опублікував статтю «Ленін від Лютого до Жовтня», де підкреслював, що Троцький у боротьбі проти ленінізму оперує такими «аргументами», які перевертають догори ногами все, що відомо про ставлення Леніна до Жовтня¹⁴. В статті «Про помилки Преображенського» Е. І. Квірінг вказував, що по спробах троцькістів дати свою оцінку історії Жовтня і ленінізму «необхідно завдати удару з усією силою, щоб убити ревізіонізм у самому зародку»¹⁵. В статті «Партія не хоче дискусій» Е. І. Квірінг, узагальнюючи перші підсумки обговорення в партійних організаціях виступів Троцького, вказав на шкідливість широкої дискусії і запропонував спрямувати всі зусилля партії на розв'язання найважливіших завдань господарського будівництва¹⁶.

Газета «Коммунист» опублікувала також статтю Н. К. Крупської «До питання про уроки Жовтня», у якій вона різко критикувала Троцького, показуючи, що він ніколи не був марксистом, і, як догматик і схоластик, замість вивчення міжнародного становища і співвідношення класових сил в країні, весь центр ваги переносить на роль тих чи інших осіб у Жовтні, фальсифікуючи насамперед роль В. І. Леніна, щоб утвердити себе як єдиного непогрішного діяча¹⁷. В цій же газеті була надрукована стаття М. С. Ольмінського з приводу листа Троцького до автора в 1921 р., в якому він зводив наклеп на партію. З обуренням М. С. Ольмінський писав: «Звідкіля ж це презирство до партії? Ми знаємо, що меншовики були весь час угодовцями, більшовики ж боролися з угодовством. А Троцький? Він ішов з одними, тепер іде з іншими, тобто стояв то тут, то там, переходив із стану в стан. Куди Троцький поверне в майбутньому — поки невідомо. А що поверне — до цього треба бути готовим»¹⁸. З різким засудженням троцькізму і обґрунтуванням необхідності глибокого вивчення ленінізму виступила С. І. Гопнер. «Викривати і розвінчувати троцькізм», — гово-

¹¹ Газ. «Коммунист», 23 листопада 1924 р.

¹² Газ. «Коммунист», 5 листопада 1924 р.

¹³ Газ. «Коммунист», 7 листопада 1924 р.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Журн. «Большевик», 1924, № 9, стор. 21.

¹⁶ Газ. «Коммунист», 22 листопада 1924 р.

¹⁷ Газ. «Коммунист», 18 грудня 1924 р.

¹⁸ Газ. «Коммунист», 11 січня 1925 р.

рилося в її статті «До вивчення ленінізму» — застерегти наймолодшу частину партії і комсомолу від загрози підміни ленінізму троцькізмом — є найнасуцнішим боевим завданням дня»¹⁹.

В активну боротьбу проти троцькізму включилися місцеві партійні і комсомольські організації України. По всій республіці були проведені партійні збори, пленуми райкомів, окружкомів і губкомів КП(б)У, збори партійного і комсомольського активів, а також безпартійні збори і конференції. Особливо велику роль в боротьбі проти троцькізму відіграли партійні організації найбільших промислових центрів України — Харкова і Донбасу. 15 листопада 1924 р. відбувся пленум Харківського губкому партії. З доповіддю виступив Е. І. Квірінг, який викрив антиленінську суть тверджень Троцького, Преображенського і Радека. Доповідач відзначив, що йдеться не про окремі помилки деяких літераторів, а про певний ухил у нашій партії, який поки що виявляється у літературних виступах. Цей ухил виступає проти партії не з окремих питань зовнішньої і внутрішньої політики. Він почав корінну ревізію ленінізму в цілому.

Обговоривши доповідь Е. І. Квірінга, пленум у своїй постанові відзначив, що Троцький виявив немарксистський, неленінський підхід і перекутив факти про керівництво Жовтневою соціалістичною революцією, про тактику Комінтерну. Пленум засудив також спроби Троцького викинути за борт усю переджовтневу історію партії, протиставити В. І. Леніна ЦК і всій партії, замовчати свої власні помилки і принизити роль В. І. Леніна в Жовтневій соціалістичній революції²⁰.

Виступ Троцького різко засудили збори партактиву м. Харкова 30 листопада 1924 р., на яких було присутніх 800 чоловік. «Партія, — говорилося в резолюції зборів по доповіді Д. З. Лебеда, — не може допустити ніякої ревізії ленінізму і підміни його троцькізмом... Актив Харківської партійної організації впевнений, що ЦК РКП захистить партію від можливих виступів Троцького проти ленінізму і проти керівного ядра партії»²¹. Подібні резолюції ухвалювали й інші партійні організації Харківщини, які поставили питання про звільнення Троцького з усіх партійних і державних посад, виведення його з складу Політбюро ЦК РКП(б). Зазнали повної поразки також захисники Троцького: Радек, Преображенський, Раковський, які приїхали з Москви в Харків з метою схилити на свій бік харківських комуністів. Комунисті і робітники заводів «Світло шахтаря», «Електросила № 1» і студенти Комуністичного університету ім. Артема, де вони намагались виступити, вигнали їх з своїх зборів. Характеризуючи активність і непримиренність комуністів Харківщини до троцькізму, секретар Харківського губкому партії К. О. Кіркїж у промові на січневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У говорив: «Якби ми не стримували наших осередків, то у нас, у Харкові, мабуть, винесли б багато постанов про виключення Троцького з партії»²².

З величезним піднесенням пройшли партійні збори, партійні конференції і пленуми в Донбасі, де боротьбу проти троцькізму очолили А. Ф. Радченко, М. Л. Рухимович, З. Ф. Ляпин, О. Л. Яковенко. Велику допомогу подав організації ЦК РКП(б), який 29 листопада 1924 р. направив лист до ЦК Комуністичної партії України. В цьому листі відзначалося, що Донецький губком КП(б)У розіслав усім пар-

¹⁹ Газ. «Коммунист», 10 грудня 1924 р.

²⁰ Газ. «Коммунист», 21 листопада 1924 р.

²¹ Газ. «Харьковский пролетарий», 2 грудня 1924 р.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 156, стор. 20.

тійним організаціям листа з пропозицією поставити на масове обговорення в партосередках різні філософські і політичні відхилення окремих членів партії. Пропонуючи обговорити ці відхилення в пресі і в марксистських гуртках, ЦК РКП(б) підкреслював, що центр ваги треба перенести не на окремі теоретичні помилки, допущені членами партії у виступах, а на викриття меншовицької суті троцькізму²³.

26 листопада 1924 р. відбувся актив Луганської партійної організації разом з секретарями куштових партійних комітетів, господарниками і представниками профспілкових організацій. В одностайно ухваленій резолюції вказувалося, що, обговоривши питання про виступи в пресі Троцького, Радека, Преображенського, актив визначає їх як спробу ревізії основ ленінізму, перекручення історії партії з метою теоретичного обґрунтування помилок опозиції. В резолюції зазначалося, що Троцький, перекручуючи факти і події, намагається підвести теоретичну базу під створену навколо себе опозицію в Комінтерні²⁴.

Оцінюючи виступ Троцького та інших як ревізію ленінізму і пряму загрозу єдності партії, актив указав на необхідність розгорнути теоретичну боротьбу з усіма спробами ревізії ленінізму, зосередити увагу на висвітленні справжньої меншовицької суті троцькізму.

Актив Артемівської окружної партійної організації 27 листопада 1924 р. в своїй резолюції записав, що в «Уроках Жовтня» Троцький продовжує лінію, зайняту ним і його однодумцями в попередній внутріпартійній дискусії і цим ставить не лише нашу партію, але й весь Комінтерн перед відновленням дискусії. Оцінивши дії Троцького як грубе і безвідповідальне порушення рішень XIII з'їзду РКП(б), який засудив цю лінію, актив заявив, що партія не має гарантії від рецидивів меншовизму у виступах Троцького, і звернувся до ЦК РКП(б) з проханням ужити рішучих заходів, щоб не допустити перекручення більшовизму, історії нашої партії й історії революції²⁵.

Резолюції, що засуджували троцькізм, ухвалили збори партійних активів Горлівського і Щербинівського куштів, партпрацівників Краматорська, Лисичанської і Слов'янської партійних організацій, Костянтинівської районної партійної організації²⁶. В резолюції зборів Старобільської організації висловлювалася впевненість, «що ЦК вживе рішучих заходів по боротьбі з намаганнями підміни ленінізму троцькізмом і йому подібною опортуністичною схоластичною творчістю»²⁷. Водночас усі окружні партійні комітети Донбасу розробили тематику бесід для занять у школах політграмоти з метою вивчення і засвоєння суті боротьби партії з троцькізмом, починаючи з II з'їзду РСДРП.

Підсумки дискусії в Донбасі були обговорені на пленумі Донецького губкому партії (29 листопада — 1 грудня 1924 р.). З доповіддю виступив Е. І. Квірінг²⁸. Характеризуючи виступ Троцького, він говорив, що це спроба «відновлення старого троцькізму, дещо приправленого, але все ж троцькізму. Ми маємо спробу повести партію по шляху троцькізму. Ось чому без бійки тут не обійтися». Пленум висловився за підтримку лінії ЦК РКП(б).

9 січня 1925 р. на засіданні бюро Донецького губкому партії з доповіддю виступив секретар губкому партії А. Ф. Радченко. В одно-

²³ В. Самофалов. Назв. праця, стор. 270.

²⁴ Газ. «Луганская правда», 2 грудня 1924 р.

²⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 33, од. зб. 48, арк. 18—19.

²⁶ Там же, арк. 20, 22—24, 27, 29.

²⁷ Там же, арк. 28.

²⁸ Э. И. Квириг. Троцкизм — смесь левой фразы с практическим оппортунизмом. Артемовск, 1924, стор. 6.

стайній постанові бюро записало, що «неодноразові виступи Троцького проти партії, особливо в «Уроках Жовтня», яскраво характеризують його антиленінське обличчя, що систематичні виступи Троцького незаперечно доводять, що він ігнорує рішення X з'їзду партії про єдність партії, порушує резолюцію XIII з'їзду РКП(б), яка засудила виступ Троцького як дрібнобуржуазний ухил. Бюро губкому КП(б)У вважало, що до Троцького партія з метою захисту своєї рядів повинна вжити пункт 7 резолюції X з'їзду «Про єдність партії». Бюро губкому вважало також неможливим залишати Троцького членом Політбюро ЦК РКП(б). Бюро вказало також на необхідність звільнення Троцького з посади голови Реввійськради Республіки, оскільки він не користується авторитетом серед командного і рядового складу Червоної Армії²⁹.

До голосу партії приєдналися партійні організації Катеринославщини. 25 листопада 1924 р. відбувся розширений пленум губкому КП(б)У, який заслухав доповідь секретаря ЦК КП(б)У О. В. Медведєва з приводу статей Троцького. Пленум постановив повністю приєднатися до резолюції Московського комітету РКП(б) і ЦК КП(б)У. Аналогічну постанову прийняв і пленум губернської контрольної комісії³⁰.

Рішучу відсіч наклепницьким виступам Троцького проти ленінізму, проти партії дали партійні організації найбільших підприємств губернії. Парторганізація заводу ім. Леніна закликала партію покласти край спробам Троцького порушити бойову єдність партії. «Тавруючи останній виступ Троцького, як явно антибільшовицький,— говорилося в резолюції зборів парторганізації заводу «Красный Профинтерн»,— комосередок вважає за необхідне рішуче, раз і назавжди усунути небезпечні спроби підміни ленінізму троцькізмом. Ревізія ленінізму недопустима»³¹. Подібні резолюції були прийняті на зборах партійних організацій заводу ім. Г. І. Петровського, паровозних майстерень Катеринослава, залізничного депо, губпартшколи, активу Велико-Токмакської організації КП(б)У, на пленумі Мелітопольського окружного разом з міським партійним активом і ін.

Високу більшовицьку принциповість проявили комуністи Київської парторганізації, одностайно засудивши троцькістську ревізію ленінізму. 23 листопада 1924 р. в Будинку комуністичної освіти на збори партійного активу Київської організації прийшло понад 600 чоловік. Обговоривши доповідь М. О. Скрипника, збори одностайно ухвалили резолюцію, в якій викрили наклепницьку, антиленінську лінію поведінки Троцького, засудили його спроби нав'язати нову дискусію і визнали за необхідне посилити роботу серед широких партійних мас по роз'ясненню ленінізму й історії Жовтневої соціалістичної революції. Збори відзначили, що необхідно покласти край всіляким перекрученням ленінізму³². Одноголосно засудили троцькізм по доповіді секретаря Київського губкому КП(б)У П. П. Постишева губернський з'їзд робселькорів, збори партійного і комсомольського активу м. Бердичева, на яких було присутніх 215 чоловік³³. Резолюції з засудженням троцькізму ухвалили партійні організації всіх округів Київщини. Більшовицьку зрілість і принциповість виявили партійні організації військових частин, розташованих на території губернії. В дискусії

²⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 33, од. зб. 48, арк. 30.

³⁰ Газ. «Звезда», 26 і 28 листопада 1924 р.

³¹ Газ. «Звезда», 19 грудня 1924 р.

³² Газ. «Пролетарская правда», 25 листопада 1924 р.

³³ Газ. «Пролетарская правда», 30 грудня 1924 р.

1923 р. багато партосередків військових частин виявляли хитання, або ж підтримували троцькістів. Протягом 1924 р. партія поповнила військові частини стійкими комуністами, посилила політичну роботу серед командного і рядового складу. Велику роль у цьому відіграв видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, командуючий військами України і Криму, член Політбюро ЦК КП(б)У М. В. Фрунзе.

8 грудня в Будинку Червоної Армії відбулись збори активу партійних організацій Київського гарнізону, на які прийшло близько 500 чоловік. У своїй доповіді «Про ленінізм і троцькізм» П. П. Постишев на переконливих фактах довів, що троцькізм — це підфарбований меншовизм, що цей ухил становить велику загрозу єдності партії і справі успішного будівництва соціалізму в нашій країні. Доповідь П. П. Постишев закінчив словами: «Нам потрібний справжній ленінізм і тільки ленінізм». Збори прийняли резолюцію про приєднання до резолюції МК РКП(б) і ЦК КП(б)У і зажадали негайного звільнення Троцького з роботи у Реввійськраді Республіки³⁴.

Підсумки дискусії в партійних організаціях Київщини підбив 20 грудня 1924 р. розширений пленум Київського губкому партії разом з членами губернської контрольної комісії. На доповіді Е. І. Квірінга і П. П. Постишева пленум одностайно ухвалив постанову, якою засудив спроби Троцького відновити попередню дискусію по питаннях, розв'язаних XIII з'їздом партії і V конгресом Комінтерну³⁵.

Активно проходили кушові збори Кременчуцької партійної організації, на яких були присутніми понад 1400 комуністів. Виступ Троцького в 1924 р., говорилося в одній з резолюцій, не є якоюсь окремою помилкою. Це планомірна, послідовна лінія троцькізму, починаючи з 1905 р. через Брест, період дискусій про профспілки і напередодні XIII з'їзду РКП(б) і кінчаючи теперішньою дискусією. На відміну від троцькізму попередніх років теперішній троцькізм виступає з ревізією ленінізму під вивіскою його утвердження. Природно, що така спроба є надзвичайною загрозою, і її необхідно паралізувати, знищити в самому зародку³⁶.

В резолюціях партійних організацій Кременчуцького округу акцентувалась увага на тому, що виступ Троцького таїть в собі загрозу не лише національну, але і інтернаціональну з точки зору розколу єдності світового комуністичного і робітничого руху, загибелі такої бази для світової соціалістичної революції, якою є СРСР. «В умовах Радянського Союзу,— говорилося в резолюції партзборів четвертого куша,— будь-який відступ від лінії ленінізму загрожує непоправними наслідками не лише для СРСР, але й для світової революції. І тому жодного перекручення ленінської лінії, найрізкіша боротьба з різновидністю меншовизму — троцькізмом. За союз з селянством! За партію! За ленінізм!»³⁷.

З більшовицькою принциповістю виступили на захист ленінізму всі партійні організації Полтавщини, Чернігівщини, Поділля і Волині³⁸.

Хоч в Одеській партійній організації троцькісти мали в минулому році деякий вплив, однак вона приєдналася до лінії ЦК РКП(б). Ре-

³⁴ Газ. «Пролетарская правда», 14 грудня 1924 р.; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 156, арк. 47.

³⁵ Газ. «Більшовик», 23 грудня 1924 р.

³⁶ Газ. «Наш путь», 10 січня 1925 р.

³⁷ Там же.

³⁸ Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів, Харків, 1961, стор. 249; газ. «Більшовик

зольції на підтримку партії ухвалили нарада активу Одеської організації КП(б)У, пленум Одеського губкому партії, окружні партійні організації³⁹.

Боротьбу партії проти троцькізму рішуче й одноставно підтримав її вірний помічник — ленінський комсомол. Центральний Комітет ЛКСМУ і місцеві комсомольські організації України повністю схвалили статтю ЦК РКЛСМ і МК РКЛСМ «Комсомол і Жовтень», яка засуджувала фракційний, антипартійний виступ Троцького. В резолюції пленуму Луганського окружного ЛКСМУ було записано: «Даремно Троцький озброює молоде покоління проти старої гвардії. Молодь завжди стояла за єдність партії і не дасть зруйнувати міцність зв'язку з старою більшовицькою гвардією»⁴⁰. Збори активу Подільської організації ЛКСМУ 26 листопада 1924 р. закликали «весь спілковий актив до дружньої відсічі намаганням Троцького перевернути суть ленінізму і до об'єднання навколо тих, хто завжди був і залишався більшовиками. Ніяких ухилів в бік від ленінізму»⁴¹. Збори активу Харківської комсомольської організації по доповіді секретаря губкому партії К. О. Кіркіжа 30 листопада 1924 р. відзначили, що «спроби Троцького ревизувати ленінізм зустріли рішучу відсіч з боку ленінського комсомолу. Комуністична молодь не допустить забруднення ідейної зброї — ленінізму, яку викувала під керівництвом Леніна партія більшовиків — зброї, яка загострена для рішучої боротьби з опортунізмом, а також з усіма відтінками дрібнобуржуазних течій серед робітничого класу, — зброї, за допомогою якої переміг російський робітничий клас і користуватися якою тепер вчиться робітничий клас всього світу, щоб одержати перемогу»⁴².

Спроби Троцького ввести в оману молодь, посварити її з партією і вивести з-під її впливу і керівництва зазнали цілковитої поразки. Молодь, як і раніше, залишилася вірною і безмежно відданою ленінському вченню і Комуністичній партії.

Не знайшли підтримки Троцький і його прибічники в боротьбі проти ленінізму і партії серед безпартійних мас робітничого класу. Рішуче підтримали лінію партії насамперед кадрові робітники Харкова, Донбасу, Катеринослава та інших міст України. Старі робітники шахти № 5 Донецького округу говорили на зборах: «Ми революцію зробили по-Леніну і далі будемо йти по-Леніну»⁴³.

На захист ленінізму і єдності партії слідом за робітничим класом виступило і селянство України. В Чернігівській губернії на одному із районних з'їздів Рад було прийнято резолюцію, в якій селяни засуджували троцькізм і заявляли, що стоять «за ленінізм проти троцькізму»⁴⁴. В численних резолюціях зборів селянство України підкреслювало, що «Троцький для селян нічого не зробив», що «єдиним вірним захисником селян був Ілліч»⁴⁵.

Слід відзначити, що в період дискусії 1924—1925 рр. від Троцького відійшло багато його активних прихильників, вони відкрито критичували свої помилки і засуджували троцькізм як ворожу ленінізмові

Полтавщини», 1, 13, 24, 28 січня 1925 р.; газ. «Красное знамя», 25, 27, 30 листопада і 2 грудня 1924 р.; газ. «Правда», 10 січня 1925 р.

³⁹ Газ. «Правда», 23 листопада 1924 р.

⁴⁰ Газ. «Луганская правда», 4 грудня 1924 р.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 70, арк. 4.

⁴² Газ. «Пролетарская правда», 2 грудня 1924 р.

⁴³ Е. Курдюмова. Донецька партійна організація в годы востановительного периода (1921—1925 гг.), Донецк, 1957, стор. 37.

⁴⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 156, арк. 26.

⁴⁵ В. Самофалов. Назв. праця, стор. 274.

ідеологію. В листі групи колишніх послідовників Троцького, Авербаха, Безименського, Даліна, Делюсіна, Дугачова, Пенькова, Трейваса, Федорова, Шохіна говорилося: «В світлі сьгоднішніх подій для нас особливо стало зрозумілим, що і в минулій дискусії виступав троцькізм, який не порвав зв'язок з своїми дореволюційними помилками, а навпаки, намагався в дусі їх спрямувати діяльність партії. Боротьба троцькізму за керівництво партією стала особливо очевидною після уходу Володимира Ілліча»⁴⁶.

Партійна дискусія, нав'язана партії Троцьким, ще більше згуртувала партійні організації навколо ЦК РКП(б), посилила їх пильність за діями різних розкольників і відступників від ленінізму. Хід дискусії показав, що партійні і комсомольські організації України єдиним фронтом підтримали ЦК РКП(б), вимагаючи ізоляції Троцького від активної діяльності в партії.

Партійні й комсомольські організації України рішуче протестували проти нескінчених нападок Троцького на партію, вимагали від ЦК РКП(б) покласти край спробам внести ідейний розбрід у партію.

В процесі дискусії, поряд з викриттям антиленінської суті троцькізму, Комуністична партія України приділяла велику увагу питанням глибокого вивчення комуністами і безпартійними трудящими ленінізму, історії нашої партії. Вже в листопаді Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про необхідність посилення уваги комуністів до вивчення ленінізму, і вирішило додатково асигнувати 50 тис. крб. на видання ленінської літератури. Головним редактором вибраних творів В. І. Леніна став М. О. Скрипник⁴⁷. Всього на Україні в 1924—1925 рр. було видано 79 назв праць В. І. Леніна загальним тиражем близько 886 тис. примірників.

Велику увагу приділяли партійні організації України глибокому вивченню комуністами теорії ленінізму і історії нашої партії. Це проявлялося в розширенні існуючих і створенні нових шкіл і гуртків партійної освіти, посиленні контролю за вивченням комуністами програмного матеріалу і його засвоєння. Партійною освітою на Україні були охоплені майже всі комуністи ленінського призову. Велику роботу проводили ЦК КП(б)У, губернські й окружні партійні комітети по підготовці й перепідготовці кадрів пропагандистів. У комуністичних університетах, рампартшколах і на курсах протягом 1925 р. пройшло підготовку і перепідготовку 1572 пропагандисти⁴⁸.

З метою опанування ленінізмом в річницю смерті В. І. Леніна, у січні — лютому 1925 р. за рекомендацією ЦК РКП(б) були проведені ленінські дні. Повсюдно організовувалися збори й конференції комуністів, комсомольців, безпартійних робітників і селян з основних проблем ленінізму, проводилися вечори пам'яті В. І. Леніна, бесіди, читання, засідання лікнепів, відкривалися нові клуби, хаги-читальні, ленінські кутки, створювалися нові школи й гуртки політграмоти і т. п.

Партія вживала також заходи адміністративного впливу до комуністів, які не бажали засвоювати ленінізм, очищала себе від нестійких, аморальних елементів. Велику роль у цьому відіграла перевірка невиробничих партійних організацій, яка розпочалася ще в 1924 р. В КП(б)У було перевірено 987 партійних осередків, в яких налічувалося 34 265 членів і кандидатів у члени партії. В результаті перевірки було виключено 1337 чоловік, або 3,9% загального числа перевірених і понад 1,5% загального складу КП(б)У. 13 092 чоловіки

⁴⁶ Газ. «Правда», 21 грудня 1924 р.

⁴⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. І, оп. 145-а, од. зб. 24, арк. 202.

⁴⁸ Дев'ятий съезд КП(б)У. Стенографический отчет, Харків, 1926, стор. 72.

отримали різні партстягнення за аморальні вчинки, зловживання владою, пияцтво і т. п. Партія суворо карала всіх тих, хто порушував партійну етику і соціалістичну законність, не прислухався до голосу комуністів і безпартійних трудящих. Під час партперевірки було виявлено 21% політично малоосвічених комуністів, значну частину яких становили відповідальні працівники⁴⁹. ЦК КП(б)У звернув увагу місцевих комітетів партії на необхідність поліпшити теоретичне озброєння комуністів.

Водночас з боротьбою проти троцькізму Комуністичній партії України довелося вести боротьбу проти різних націоналістичних «теорій». Була викрита помилкова, шкідлива, ідейно споріднена з троцькістською фальсифікацією історії партії «теорія» Равича — Черкаського про «двокорінність» КП(б)У, яка трактувала створення КП(б)У не на єдиній базі — більшовизмі, а на базі двох коренів — більшовицьких організацій і націоналістичних організацій українських меншовиків (УСДРП). Були засуджені націоналістичні фальсифікаторські «теорії» Яворського та інших про «багатокорінність» КП(б)У, які також намагалися довести, що КП(б)У утворилась нібито в результаті об'єднання більшовицьких організацій України з кількома дрібнобуржуазними націоналістичними партіями й організаціями (УСДРП, УПСР, УКП і т. д.). Всі ці теорії перекручували історію КП(б)У, заперечували принципову і непримиренну боротьбу більшовицької партії та її складової частини КП(б)У проти українського буржуазного націоналізму, намагалися реабілітувати ворожу діяльність українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

Комуністична партія України повела боротьбу проти націоналістичної діяльності легальної дрібнобуржуазної Української комуністичної партії, яка по суті солідаризувалася з троцькістами і, прикриваючись «лівою» фразою, посилила нападки на РКП(б) і КП(б)У. Укапісти звинувачували РКП(б) у великодержавності, розгорнули наклепницьку кампанію проти непу, називаючи його відступом від принципів комунізму, переродженням Радянської держави в капіталістичну. Укапісти вихваляли розкольніцьку діяльність Хеглунда і Транмеля в міжнародному комуністичному русі, висували лозунг створення IV Інтернаціоналу. Незважаючи на це, ЦК УКП 27 серпня 1924 р. в зверненні до Виконкому Комінтерну поставив питання про визнання УКП самостійною українською секцією Комінтерну. В той час у рядах УКП було 200 членів. Створена Виконкомом Комінтерну комісія в складі О. В. Куусінена, Сен-Катаяма, Й. А. П'ятницького, Клари Цеткін та інших, а також представники делегації ЦК КП(б)У М. М. Попов, М. О. Скрипник до кінця викрили УКП, показавши, що об'єктивно її діяльність і лозунги були контрреволюційними, що вона по суті стала центром збирання петлюрівських елементів.

Питання про УКП обговорювалося в Президії Виконкому Комінтерну 17 і 24 грудня 1924 р. Рішуче засуджуючи її націоналістичну діяльність і відзначаючи, що вона «об'єктивно працювала в напрямку національного розколу сил пролетарської диктатури на Україні», Президія Виконкому Комінтерну вирішила розпустити УКП. Цим рішенням була також розпущена і «ліва» фракція УКП, яка з 1923 р., відколовшись від УКП, існувала самостійно. Виконком Комінтерну в своєму рішенні підкреслив, що єдиним визнаним вождем трудящих України є КП(б)У — складова частина РКП(б), дав високу оцінку всієї її діяльності, її героїчної історії⁵⁰.

⁴⁹ Дев'ятий съезд КП(б)У, стор. 173—175.

⁵⁰ Газ. «Правда», 6 січня 1925 р.

Підсумки дискусії в партійних організаціях України підбив пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 10—13 січня 1925 р. Поряд з проблемами господарського і партійного будівництва пленум розглянув також питання про виступ Троцького. Виступивши з доповіддю, Е. І. Квірінг засудив Троцького і троцькізм, запропонував прийняти резолюцію з вимогою звільнити Троцького від роботи у Реввійськраді республіки, а також вивести його з складу Політбюро ЦК РКП(б)⁵¹. В своїх виступах І. Л. Булат, М. Ф. Владимирський, І. Г. Жуковський, А. В. Іванов, В. І. Іванов, К. О. Кіркїж, Д. З. Лебедь, П. П. Постишев, А. Ф. Радченко, Б. М. Холявський, В. Я. Чубар підтримали пропозицію Е. І. Квірінга. Пленум переважною більшістю голосів (проти двох) висловився за виведення Троцького із складу Політбюро і зняття з посади голови Реввійськради республіки.

Питання про антипартійний виступ Троцького обговорювалося на пленумах ЦК РКП(б) і ЦКК 17—20 січня 1925 р. Учасники пленумів, зокрема Г. І. Петровський і Д. З. Мануїльський, різко засудили троцькізм, антипартійну поведінку Троцького⁵². Абсолютною більшістю голосів членів ЦК (крім Пятакова і Раковського) і ЦКК (при одному, що утримався) була прийнята резолюція, яка засуджувала виступ Троцького. Пленум вирішив звільнити Троцького з посади голови Реввійськради республіки. Питання про перебування Троцького в складі Політбюро ЦК відкладалося до чергового з'їзду партії. При цьому його було попереджено, що в разі спроб порушення або невиконання партійних рішень ЦК змушений буде визнати неможливим даліше перебування Троцького в складі Політбюро і поставити питання про його перебування в ЦК. Одночасно з цим було визнано вважати дискусію закінченою і звернути увагу партійних комітетів на необхідність глибоко роз'яснити комуністам, безпартійним робітникам і селянам меншовицьку суть ухилів троцькізму і його шляхів, які вели до розриву союзу робітничого класу з селянством⁵³.

Виникає питання, чи не суперечить рішення січневого пленуму ЦК КП(б)У, яке вимагало вивести Троцького із складу Політбюро, резолюції січневого пленуму ЦК РКП(б)? Історичне рішення січневого пленуму ЦК КП(б)У цілком виправдано. Вся фракційна, антипартійна діяльність Троцького проти генеральної лінії партії, проти ленінізму показує, що до Троцького можна було ще у 1925 р. вжити ленінську резолюцію Х з'їзду РКП(б) «Про єдність партії» і вивести його із складу ЦК і виключити із партії. Але справа в тому, що тоді не всі партійні організації були підготовлені до цього. З цього приводу Е. І. Квірінг у передмові до стенографічного звіту січневого пленуму ЦК КП(б)У писав: «Можна подумати, що з цього питання ЦК КП(б)У прийняв неправильне політичне рішення і ввійшов в суперечність з ЦК РКП. Це не так. На пленумі ЦК РКП з'ясувалося (про це свідчать дебати і на пленумі ЦК КП(б)У), що питання про залишення Троцького в Політбюро є лише питанням тактики, але аж ніяк результатом різної принципової оцінки троцькізму. І якщо найпереводіші пролетарські організації (Ленінград, Донбас, Харків) вимагали виведення Троцького з Політбюро тепер, то ряд інших організацій досі не був достатньо підготовлений»⁵⁴.

Враховуючи загальне становище в партії, члени ЦК РКП(б) від

⁵¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 156, арк. 54.

⁵² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 165, арк. 7—8, 12—14.

⁵³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. ч. II, К., 1954, стор. 110.

⁵⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 156, арк. 1.

Комуністичної партії України не наполягали на січевому пленумі ЦК РКП(б) на пропозиції про виведення Троцького з складу Політбюро.

Виступ Троцького проти ленінізму, проти нашої партії, його спроби розколоти міжнародний комуністичний і робітничий рух, створити розкольницькі антипартійні групи різних напрямків рішуче засудили братні комуністичні й робітничі партії світу.

З викриттям наклепів троцькістів про «відповідальність» ЦК РКП(б) і Виконкому Комінтерну за поразку пролетаріату в Болгарії, Польщі, Німеччині виступили діячі міжнародного комуністичного руху В. Коларов, О. В. Куусінен та ін.⁵⁵ Вони викрили підривну діяльність троцькістів в братніх комуністичних партіях, їх спроби розколоти Комуністичну партію Німеччини шляхом підтримки опортуністичної групи Брандлера — Тальгеймера.

В листопаді 1924 р. Комуністична партія Німеччини направила листа в ЦК РКП(б), в якому солідаризувалася з лінією нашої партії і висловила впевненість, що всі партії підтримають РКП(б). Французька комуністична партія також засудила спроби троцькістів відновити в РКП(б) у формі ідеологічної полеміки боротьбу проти ленінського Центрального Комітету. «Французька компартія,— говорилося в резолюції пленуму її ЦК,— всебічно підтримає боротьбу проти будь-яких ревізіоністських спроб, особливо небезпечних на лоні Російської Комуністичної партії, тому що вона є ідеологічною і політичною фортецею Комінтерну. Лише під прапором ленінізму Комінтерн зможе здійснити керівництво робітничим класом на шляху до остаточної перемоги пролетарської революції»⁵⁶.

ЦК Комуністичної партії Польщі заявив, що він засуджує виступ Троцького, як «недопустимий з організаційної точки зору і політично шкідливий, і висловлює свою цілковиту солідарність з ЦК РКП, готовність до рішучої підтримки його боротьби з відгуками меншовицьких опортуністичних намагань»⁵⁷. В резолюції VI надзвичайної конференції Комуністичної партії Західної України від 15 грудня 1924 р. вказувалося: «Констатуючи, що «Уроки Жовтня» Троцького є спробою підмінити вчення Леніна троцькізмом, вважаємо своїм обов'язком рішуче боротися з цими спробами, в першу чергу роз'яснюючи партійним організаціям пекучу потребу фундаментального засвоєння принципів ленінізму і проникнення ними всієї практичної діяльності»⁵⁸.

Спроби Троцького ревізувати ленінізм засудили і затаврували Виконком Комінтерну молоді, конференція комуністичних партій скандинавських країн, що проходила в Стокгольмі, Рада Англійської Комуністичної партії, ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, Комуністичної партії Югославії, Комуністичної партії Австрії, Комуністичної партії Фінляндії, Робітничої партії Америки та ін.⁵⁹

Боротьбу Троцького проти РКП(б), його розкольницьку діяльність у міжнародному комуністичному і робітничому русі одностайно засудив V розширений пленум Виконкому Комінтерну (21 березня — 6 квітня 1925 р.). Пленум констатував, що виступ Троцького був не

⁵⁵ В. Коларов. Октябрьские успехи и Болгарская Коммунистическая партия, газ. «Правда», 20 грудня 1924 р.; О. В. Куусінен. Неудавшееся изображение немецкого «Октября», М.—Л., 1924 р.

⁵⁶ Газ. «Пролетарская правда», 22, 29 листопада 1924 р.

⁵⁷ Газ. «Пролетарская правда», 3 грудня 1924 р.

⁵⁸ Газ. «Правда», 17 січня 1925 р.

⁵⁹ Газ. «Харьковский пролетарий», 30 листопада 1924 р.; газ. «Правда», 30 грудня 1924 р., 3, 10, 16, 17 січня 1925 р.

тільки спробою ревізії ленінізму й дезорганізації керівництва і рядів РКП(б), а й завдавав величезної шкоди всьому Комінтерну. В зв'язку з цим пленум відзначив, що «тільки при цілковитій єдності керівництво РКП(б) зможе до кінця виконати велику історичну місію, яка лежить на цій партії. Будь-які спроби похитнути цю єдність можуть завдати величезної шкоди всьому Комуністичному Інтернаціоналу і зустрінуть з його боку найсуворіше і рішуче засудження»⁶⁰.

Отже, Комуністична партія під керівництвом ленінського ЦК завдала рішучого удару спробам Троцького ревізувати ленінізм, підмінити його троцькізмом, захопити керівництво Центральним Комітетом в свої руки і перевести партію з ленінського шляху на шлях соціал-демократизму.

В період дискусії 1924—1925 рр. Троцький повністю викрив себе перед партійними масами як людина, що не позбулася дрібнобуржуазних, меншовицьких переконань і своїми діями завдає величезної шкоди єдності нашої партії, світового комуністичного і робітничого руху, справі успішного будівництва соціалізму в СРСР. Дискусія 1924—1925 рр. ізолювала Троцького від партійних мас. На партійних зборах, конференціях, пленумах губкомів і окружкомів партії, пленумах центральних комітетів комуністичних партій союзних республік уже ніхто не виступав відкрито на захист Троцького. На його боці залишилася незначна група ідейних прибічників типу Преображенського, Пятакова, Радека, Раковського та ін., світогляд яких був просякнутий меншовизмом. Троцькізм зазнав ще однієї поразки не лише в рядах РКП(б), але й у міжнародному комуністичному та робітничому русі. Виняткову єдностайність і ленінську загартованість виявила в боротьбі з троцькізмом Комуністична партія України — вірна опора ЦК РКП(б) в боротьбі проти будь-яких антипартійних угруповань. Рішуче і єдностайне засудження троцькізму в КП(б)У в 1924—1925 рр. є однією з славних сторінок її героїчної історії.

---

⁶⁰ Расширенный пленум Исполкома Коминтерна (21 марта — 6 апреля 1925 г.). Тезисы и резолюции, М.—Л., 1925, стор. 45.

Г. Л. НІКОЛЬНИКОВ

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В 1918 Р. ТА ВИЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ КРИЗИ В НІМЕЧЧИНІ

Тимчасова окупація України німецько-австрійськими військами в 1918 р. була тяжкою жертвою для трудящих Країни Рад. Але вони мушили в цей момент поступитися частиною території в ім'я високої інтернаціональної мети — збереження й зміцнення основної бази загальноросійської і світової революції в центрі Росії. Пояснюючи, чому радянський уряд змушений був підписати договір у Бресті, В. І. Ленін зазначав у славнозвісному «Листі до американських робітників» (серпень 1918 р.): «Той не соціаліст, хто не розуміє, що заради перемоги над буржуазією, заради переходу влади до робітників, заради *початку* міжнародної пролетарської революції, можна і повинно *не* спинятися ні перед якими жертвами, в тому числі перед жертвою частини території, перед жертвою тяжких поразок від імперіалізму. Той не соціаліст, хто не довів *ділами* своєї готовності на найбільші жертви з боку «його» вітчизни, аби тільки справа соціалістичної революції була фактично посунута вперед»¹. Володимир Ілліч гнівно викривав троцькістів та «лівих комуністів», які займалися тільки безвідповідальними балачками про світову революцію, а насправді всіляко гальмували її розвиток.

Комуністи України, як і весь український трудовий народ, твердо йдучи ленінським шляхом, ще на зорі соціалізму продемонстрували перед усім світом глибоке усвідомлення інтернаціональних завдань розвитку міжнародної революції, коли в ім'я її торжества пішли на величезну національну жертву в період Бреста. В. І. Ленін, високо оцінюючи цей акт громадянської мужності, водночас підкреслював, що втрати і страждання українського народу не були марними: «Україна потерпіла — інтернаціональна революція виграла, «розбестивши» німецьке військо, ослабивши німецький імперіалізм, *зблизивши* німецьких, українських і російських робітничих революціонерів»².

Висвітлення подій, зв'язаних з впливом визвольної війни українського народу на розвиток німецької і міжнародної революції, має особливу політичну актуальність.

Відомо, що німецько-австрійські окупанти були закликані на Україну буржуазно-націоналістичною Центральною радою, яка, сповнена смертельного жаху перед соціалістичною революцією, зраджувала інтереси українського народу і, спираючись на багнети іноземних інтервентів, хотіла задушити робітничо-селянську Радянську владу.

Як згодом цинічно заявляв генерал Гофман, німецькі імперіалісти чудово розуміли, що Центральна рада була фікцією, але їм потрібна була ширма, якою можна було б замаскувати пряме загарбання Ук-

---

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 46—47.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 91.

раїни³. «Мирний договір» Центральної ради з країнами Четверного союзу послужив «законною» основою для окупації України німецько-австрійськими військами. Ватажок німецької воляччини Людендорф визнав пізніше, що укладення «мирного договору» з Центральною радою мало на меті далекосяжні плани придушення Радянської влади на всій території Росії. Україна за цими планами, писав він, мусила відіграти роль допоміжної сили в боротьбі з більшовизмом⁴.

Укладений 3 березня 1918 р. в Брест-Литовську мирний договір між РРФСР і країнами Четверного союзу був винятково тяжким, анексіоністським і грабіжницьким. Про це говорилося в декларації, оголошеній радянською делегацією перед підписанням договору. В ній, зокрема, зазначалося: «Ми ні на хвилину не сумніваємося, що це торжество імперіалізму й мілітаризму над міжнародною пролетарською революцією виявиться лише тимчасовим і перехідним»⁵.

Як урочиста клятва вірності великій справі пролетарського інтернаціоналізму пролунала з трибуни IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад Декларація, оголошена В. П. Затонським від імені ЦВК Рад України та делегатів з'їзду, від радянських українських організацій. Визнаючи тягарні умови Брестського договору і затаврувавши німецький імперіалізм та його пособника в особі Центральної ради, яка запродала Україну іноземним хазяям, Декларація закликала виходити передусім з інтересів збереження Радянської влади — вогнища революції всесвітньої. В ній говорилося: «Ми, як представники однієї з частин Російської Федерації, не можемо висловитись проти ратифікації розбійницького «мирного» договору, незважаючи на те, що саме нас, українців, він б'є найбільше, вириваючи Україну, проти волі українських селян та робітників, з живого тіла Російської Радянської Федерації»⁶.

На закінчення в декларації висловлювалася непохитна рішучість українського народу зі зброєю в руках відстоювати свою свободу і незалежність, тверда віра в недалеку вже перемогу німецької революції.

II Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся в Катеринославі 17—19 березня 1918 р., висловився за ратифікацію Брестського мирного договору. З'їзд оголосив Україну самостійною Радянською республікою, але разом з тим підкреслив, що нав'язаний німецьким імперіалізмом Радянській Росії мирний договір лише формально розриває федеративний зв'язок Радянської України з РРФСР, що український народ самовіддано боротиметься за відновлення цього зв'язку⁷.

В. І. Ленін, розглядаючи Брестський мир як тяжку національну жертву в інтересах пролетарського інтернаціоналізму, вважав його водночас тактичним кроком, що мав послужити справі німецької і всієї міжнародної революції. За кілька днів після підписання цього договору, в умовах, коли німецькі окупанти, що вторглися в Радянську Росію, грабували і чинили насильства, В. І. Ленін у статті «Головне завдання наших днів» закликав не піддаватися шовіністичним настроям, почуттю сліпого озлоблення і ні на мить не забувати про високий інтернаціональний обов'язок революційного авангарду. Володимир Ілліч вимагав підходити до цього питання з класових позицій: вихо-

³ Мирные переговоры в Брест-Литовске, т. I, М., 1920, стор. 149.

⁴ Э. Людендорф. Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. II, М., 1924, стор. 131—132.

⁵ Документы внешней политики СССР, т. I, М., 1957, стор. 118.

⁶ Стенографический отчет IV Чрезвычайного съезда Советов, М., 1920, стор. 67.

⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, К., 1957, стор. 324.

увати ненависть до німецького імперіалізму і водночас всіляко зміцнювати братерський союз з німецькими робітниками, учитися в них А вони, в свою чергу, придуть на допомогу Радянській країні⁸.

В. І. Ленін передбачав, що окупація німцями України та інших районів Радянської республіки врешті обернеться проти самих поневолячів, не посилить, а ослабить їх. Він передрікав неминучісті «зараження» окупаційної армії більшовизмом і перенесення його безпосередньо в Німеччину.

Командування німецько-австрійської армії кинуло на Україну до 30 дивізій, добре оснащених і озброєних. Ось чому, незважаючи на стійкий опір радянських червоногвардійських частин і робітничих дружин, зокрема тих, які прийшли на допомогу Україні з Радянської Росії, війська інтервентів порівняно швидко просувалися вперед. На кінець квітня 1918 р. німці окупували всю Україну, встановивши на її території жорстокий колоніальний режим насильств, грабежу і сваволі. Окупанти повністю ліквідували всі економічні й політичні завоювання, досягнуті трудящими України за Радянської влади.

Центральна рада виявилася неспроможною виконати взяті перед Німеччиною зобов'язання: вона не забезпечила поставок продовольства і сировини, не змогла впоратися із зростаючим народним рухом. Німецьке командування розігнало збанкрутілу Раду й інсценувало обрання «гетьманом усієї України» великого поміщика, царського генерала Павла Скоропадського. Гетьманський переворот, за оцінкою В. І. Леніна, означав реставрацію «буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ...»⁹

Трудящі України не скорились іноземним окупантам та їх буржуазно-націоналістичним посіпакам. З перших же днів окупації ненависть до іноземних поневолячів проривалася у формі стихійних виступів, у диверсіях і актах індивідуального терору. Згодом, в міру відновлення розгромлених німцями партійних організацій і Рад, створення широкої мережі ревкомів і більшовицького підпілля в тилу у ворога, рух народних месників ставав дедалі організованішим, виявляючись у формі боротьби партизансько-повстанських загонів, поступово перетворюючись у справжню всенародну визвольну війну.

Боротьба трудящих мас України проти німецько-австрійських окупантів набирала величезного значення для долі Радянської влади в усій Росії, а також для розвитку німецької і міжнародної революції. В. І. Ленін та керовані ним ЦК партії і РНК приділяли виняткову увагу розгортанню повстанського руху на Україні. В резолюції Ради Народних Комісарів, ухваленій 3 квітня 1918 р., складеній і підписаній В. І. Леніном, чітко оцінювались розстановка рушійних сил та перспективи розвитку революції на Україні. «...Близько той час,— говорилося в ній,— коли революційні маси України, рука в руку з пролетаріатом і селянством Росії, підтримані революційним соціалістичним пролетаріатом всього світу, вийдуть переможцями з боротьби проти імперіалістичного і капіталістичного гніту, за повне визволення робітничого класу і за соціалізм»¹⁰.

Розуміючи всю складність становища на Україні, В. І. Ленін безустанно застерігав українських партійних працівників, серед яких були «ліві комуністи» (Г. Пятаков, А. Бубнов та ін.), проти необдума-

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 133—134.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 317.

¹⁰ В. І. Ленін про Україну, К., 1957, стор. 466.

них екстремістських дій, що могли сприяти зриву Брестського миру і втягуванню Радянської Росії у війну з Німеччиною.

Найголовнішим завданням комуністів України в тодішніх умовах була копітка робота по налагоджуванню більшовицького підпілля, організації і вихованню мас, розгортанню партизанського руху, всемірному розкладу окупантських військ, залученню їх до революційної боротьби проти спільних ворогів. Відвертаючи на себе максимум сил інтервентів, ослабляючи і розхитуючи німецький імперіалізм, революціонізуючи окупаційні війська і прискорюючи тим самим визрівання революційної кризи в самій Німеччині, повстанський рух на Україні, очолюваний комуністами, сприяв тривалості мирної передишки, зміцненню основної бази загальноросійської і міжнародної революції.

В. І. Ленін і до, і, особливо, після підписання Брестського миру не раз указував, що революція в Німеччині зріє нестримно і неминуче прийде на виручку Радянській Росії. Саме лєнінська мудра брестська тактика великою мірою спричинилася до цього¹¹.

Німецька окупація України та інших областей Радянської Росії, безпосереднє зіткнення німецьких солдатів з більшовизмом, революційна пропаганда в окупаційній армії, повернення в Німеччину великої кількості військовополонених з Росії, пройнятих визвольними ідеями Жовтня, голод у тилу, тяжкі поразки німців на Західному фронті і загроза неминучої воєнної катастрофи,— все це були важливі фактори революційної ситуації в Німеччині.

В. І. Ленін надавав виняткового значення роботі, яка мала на меті революціонізувати окупаційні війська, встановити контакти і взаємодію з спартаківцями, всіляко сприяти залученню німецьких солдатів до активної боротьби проти кайзерівського режиму, за перемогу пролетарської революції в Німеччині. Вождь світового пролетаріату закликав робити все можливе для прискорення революційного вибуху в Німеччині.

На Україні концентрувалась основна маса окупаційних сил. Тут у Криму і в районі Таганрог—Ростов-на-Дону влітку знаходилось 20 німецьких і 10 австро-угорських дивізій загальною чисельністю 435 тис. чоловік¹². Все більший занепад колишнього войовничого духу в німецькій армії, зростаюче невдоволення безвихідною війною, що затягнулася, створювали сприятливі умови для посилення революційної пропаганди серед австро-угорських та німецьких солдатів. Це питання було в центрі уваги I з'їзду КП(б)У, що відбувся в Москві 5—12 липня 1918 р.

Багато делегатів з'їзду вказували, що необхідно активізувати роботу партійних організацій щодо політичної освіти німецьких солдатів. Про це ж говорив у своєму виступі і представник німецької групи РКП(б) Т. Тома, який високо оцінював пропагандистську роботу українських більшовиків серед військ окупантів і закликав до посилення спільної боротьби проти ворогів німецької та української революцій¹³.

I з'їзд КП(б)У в резолюції «Про поточний момент» записав: «Першорядної ваги завданням, що постало нині перед нашою партією, треба визнати завдання встановлення найтіснішого зв'язку з окупаційними військами, провадження серед них революційно-інтернаціоналістичної пропаганди й агітації, створення для цього спеціаль-

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 438.

¹² Є. М. Скляренко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, К., 1960, стор. 28.

¹³ Протоколи I съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины, М., 1918, стор. 9.

ного апарату спільно з інтернаціоналістичними іноземними групами і створення спеціальної військової організації серед австро-німецьких військ»¹⁴.

Після з'їзду КП(б)У масова роз'яснювальна робота серед окупаційних військ значно посилилась. ЦК РКП(б) направив на Україну велику групу досвідчених партійних пропагандистів, які добре володіли німецькою, угорською та іншими іноземними мовами. ЦК КП(б)У видав листівки «До солдатів німецької та австро-угорської армій» та «Умови миру, які пропонують робітники й селяни України солдатам німецької та австрійської армій» тиражем по 180 тис. примірників кожна (з них по 100 тис. німецькою мовою)¹⁵.

В цих листівках робітники й селяни України зверталися до солдатів німецької та австро-угорської армій із закликом негайно закінчити війну, відмовитись від захисту поміщиків, фабрикантів і банкірів, від втручання у внутрішню боротьбу на Україні, метою якої з боку трудящих є відновлення Радянської влади¹⁶.

Слова більшовицької правди западали в душу багатьом німецьким та австро-угорським солдатам, змушуючи їх замислитись над своєю долею і ганебною роллю катів російської революції. Чим ясніше виявлялась неминучість провалу маячних завойовницьких планів німецької воячини, чим частішими й серйознішими ставали поразки на фронтах, тим інтенсивніше розвивався процес розкладу і революціонування німецької армії. Те, про що півжартом говорили німецькі дипломати — «русифікація» німецьких солдатів, — стало тепер не жартом, а гіркою для них правдою¹⁷, — відзначав В. І. Ленін у кінці серпня 1918 р.

Найбільш неблагонадійними вважались австро-угорські частини, солдати яких не тільки відмовлялися виконувати накази командування, а все частіше переходили на бік українського народу, що боровся за своє визволення. В середині серпня до українських повстанців приєднались два австро-угорські полки. Вони билися за справу революції до кінця 1918 р., тобто до повернення на батьківщину. В другій половині серпня 1918 р. повстав австро-угорський гарнізон м. Ровно¹⁸.

Солдати не хотіли воювати за чужі їм інтереси і тікали з армії, незважаючи на репресії, облави, накази властей, які загрожували карою тим, хто переховуватиме дезертирів і подаватиме їм будь-яку допомогу.

Восени 1918 р. австро-угорські війська на Україні майже повністю втратили свою боєздатність. Невдовзі аналогічне становище створилося і в частинах німецької окупаційної армії — також масового характеру набрало дезертирство, розвалювалася дисципліна: солдати зривали з офіцерів погони, обеззброювали їх, а найбільш ненависних навіть убивали. Дедалі частіше німецькі солдати брали участь у революційних мітингах та демонстраціях.

Машиніст депо ст. Здолбунове Південно-Західної залізниці розповідав співробітникам газети «Известия» про такі події, очевидцем яких він був. 12 вересня 1918 р. на ст. Ровно повстали німецькі солдати ешелону, що їхав на Захід. Вони відмовились коритися своїм

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956, К., 1958, стор. 14.

¹⁵ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году, М., 1942, стор. 178.

¹⁶ Там же, стор. 154.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 66.

¹⁸ Венгерские интернационалисты в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов, М., 1959, стор. 54.

офіцерам, а чотирьох жорстоко побили. Солдати кричали: «Капут війни! Капут Вільгельму!» Багато з них, б'ючи себе в груди, вигукували: «Я — більшовик!»

Радянська мирна делегація, що вела переговори з представниками гетьманського уряду, повідомляла 2 жовтня з Києва в Москву про заворушення і навіть криваві сутички у німецьких військах на Україні в зв'язку з відправкою їх на Західний фронт. 29 вересня на станції Київ-товарна німецький ешелон роззброїв своїх офіцерів, зірвавши з них погони. В сутичці було вбито 12 офіцерів. Проти повсталих солдатів командування кинуло каральні частини, але їх зустріли кулеметним вогнем. Під час бою згоріло кілька вагонів. Другого дня те саме повторилося на цій же станції з іншим німецьким військовим ешеленом¹⁹.

В газеті «Київський комуніст» (орган обласного і Київського комітетів Компартії) 22 вересня було опубліковано статтю, в якій глибоко аналізувався стан німецької окупаційної армії і висвітлювався вплив на неї революційної визвольної війни українського народу: «Залізничний страйк, повстанський рух у ряді місцевостей України вперше ясно показали німецькому солдатові, що не проти більшовиків-«бандитів», більшовиків-«гнобителів українського народу», а проти українських робітників та селян він воює... Хлібний мир перетворився на хлібну війну з цілим народом: ця свідомість, проникаючи в народні маси Німеччини, не може не підточувати фундаменту під юнкерським пануванням»²⁰.

Значну роботу серед німецьких військовополонених та окупаційних військ на Україні і в інших районах вели революціонери-інтернаціоналісти, що примикали до групи «Спартак».

Ще в кінці лютого 1918 р. у Києві для формування бойових частин з колишніх німецьких та австро-угорських військовополонених було створено спеціальний «Штаб інтернаціональних революційних армій». На початку березня 1918 р. він переїхав до Полтави, де розгорнув особливо енергійну діяльність. Інтернаціональні з'єднання разом з радянськими військами брали участь у боях проти німецьких полчищ²¹. Окупанти жорстоко розправлялися з військовополоненими-інтернаціоналістами²².

Учасники боїв за Радянську Україну Фріц Шварц, Йозеф Гуче та інші у своїх спогадах розповідають, як під впливом революційної агітації більшовиків і спартаківців німецькі солдати переходили на радянський бік²³.

І в самій Німеччині група «Спартак» мобілізувала трудящі маси на підтримку Радянської Росії, на здійснення революції «за російським зразком». Визначний діяч цієї групи Фріц Геккерт у своїх сміливих виступах на зборах виборців у Саксонії (травень 1918 р.) таврував ганьбою німецьких катів російської свободи²⁴.

Влітку і восени 1918 р. спартаківці розгорнули полум'яну агітацію

¹⁹ Отечественная война против германских оккупантов в 1918 г., М., 1941, стор. 38.

²⁰ Там же, стор. 37.

²¹ І. М. Кулінич, М. М. Кошпик. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.), К., 1959, стор. 36.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 4, спр. 26, арк. 253—257; «Die Weltrevolution», 15 квітня 1918 р.

²³ Поворот мирового значения. Воспоминания немцев — участников Великой Октябрьской социалистической революции и борьбы против интервентов и контрреволюции в 1917—1920 годах, М., 1964, стор. 80—81, 92—93.

²⁴ Ноябрьская революция в Германии. Сборник статей и материалов, М., 1960, стор. 48.

за припинення німецької окупації України і Прибалтики, вбачаючи шлях до цього в поваленні імперіалістичного уряду Німеччини. Такі бойові спартаківські листівки, як «Німецький солдат — кат свободи», «Товариші, прокиньтесь!», розкривали очі трудящим Німеччини. «Німецька вояччина розташувалась на Україні, немов у якомусь негри-тянському селищі в Африці,— говорилося у першій з названих листівок...— Тільки могутнє революційне повстання мас у Німеччині... може загладити жахливі злочини, які ми, німецькі пролетарі, вчинили і продовжуємо ще вчиняти над іншими і над самими собою... Вставай, німецький робітник... Врятуймо нашу честь, врятуймо соціалізм!»²⁵

Подібні листівки проникали в солдатське середовище і на окупованій Україні. Так, у Харкові серед солдатів 133-го та 244-го німецьких полків поширювались різні видання спартаківців і німецьких інтернаціоналістів. Під впливом цієї революційної агітації в обох полках почалися заворушення²⁶. Вони мали місце і в частинах окупаційного гарнізону Катеринослава²⁷.

Революційні листівки розповсюджувались також солдатами військових частин, перекинутих з російського фронту на Захід (наприклад, 43-ї та 280-ї дивізії)²⁸.

Спартаківці всіма засобами намагалися допомогти Радянській Росії і Україні в їх тяжкій боротьбі за якнайшвидше визволення від кабального Брест-Литовського миру. Через два місяці після підписання цього миру їх славний керівник Карл Лібкнехт підкреслював необхідність насамперед вчинити опір німецькому імперіалізму, який є головною перешкодою на шляху до світової пролетарської революції²⁹.

І спартаківці докладали всіх зусиль до створення єдиного революційного фронту з трудящими Росії та України в боротьбі проти спільного ворога. «Група «Спартак»,— зазначається в тезах ЦК СЄПН,— була єдиною силою, яка в боротьбі за ліквідацію панування німецького імперіалізму вказувала робітничому класу і всьому німецькому народу шлях виходу з національної катастрофи і переходу до Німеччини миру, демократії і соціалізму»³⁰.

В. І. Ленін не раз підкреслював, що в Німеччині почати революцію значно важче, ніж у Росії, через цілий ряд причин і, насамперед, внаслідок існування могутньої поліцейсько-бюрократичної держави, яка протистоїть пролетаріатові, внаслідок досвідченості буржуазії, її вміння маневрувати в критичний момент. В цьому зв'язку він спростовував безпідставні твердження анархіста А. Ге, ніби німецький пролетаріат, зачумлений, зіпсований і до краю розбещений соціал-демократією, не піде на революцію. Насправді, її початок ускладнювався саме наявністю в Німеччині сильної влади — «серйозних керівників капіталізму», яких у Росії не було³¹.

Та Володимир Ілліч передбачав, що й ці керівники капіталізму також неминуче збанкрутують і своєю політикою нестримної експансії та воєнних авантур викличуть «кризу верхів» і революційну рішучість

²⁵ «Спартак» во время войны, М., 1933, стор. 196, 198.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 153, арк. 12.

²⁷ И. М. Кривогуз. Участие германских военнопленных в защите завоеванной Великой Октябрьской социалистической революции, «Ученые записки кафедры истории международного рабочего и национально-освободительного движения ВПШ при ЦК КПСС и местных партийных школ», вып. 1, М., 1959, стор. 139.

²⁸ И. М. Кривогуз. «Спартак» и образование Коммунистической партии Германии, М., 1962, стор. 110.

²⁹ Karl Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, Dietz Verlag, Berlin, 1952, стор. 465.

³⁰ Журн. «Вопросы истории», 1958, № 11, стор. 12.

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 269.

«низів» покінчити з мілітаристською клікою, що зарвалася до краю і веде країну до катастрофи. На порозі такої катастрофи Німеччина опинилась восени 1918 р.

У липні—серпні 1918 р. на Західному фронті ясно визначився перелом на користь Антанти, війська якої, припинивши останній наступальний ривок німецьких армій, незабаром самі перейшли в рішучий контр-наступ і, здійснивши Ам'єнську операцію, прорвали німецьку оборону. Цей прорив стався 8 серпня 1918 р. і був згодом оцінений як «чорний день» німецької армії.

Людські резерви Німеччини вичерпувались. Верховне командування змушене було розформувати цілі дивізії в тилу, щоб за їх рахунок терміново поповнювати розгромлені фронтові частини. У вересні 1918 р. проти 182 потріпаних німецьких дивізій на Західному фронті налічувалось 220 боездатних антантівських дивізій, які до того ж мали перед німецькими велику перевагу в техніці³².

Крайньою межою досягла господарська розруха в Німеччині, безперервно знижувався життєвий рівень трудящих мас. В результаті деградації сільського господарства, зменшення посівних площ і гіршого їх обробітку різко скоротилось виробництво продуктів харчування.

Згубна політика затягування явно вже програної Німеччиною війни, близький голод, драконівські закони воєнного часу, масові репресії і поліцейська сваволя кайзерівського уряду викликали гнівне обурення трудящих мас, яке виливалося у революційні виступи в тилу і на фронті. Армія виходила з покори. Ставали частішими випадки, коли цілі військові частини відмовлялись виконувати накази командування.

Особливо сильними революційні настрої були у військах, що перекидалися на Західний фронт з Радянської Росії, звідки вони винесли ідеї більшовизму. Як показував пізніше у слідчій комісії рейхстагу генерал фон Куль, німецькі військові поїзди з Радянської Росії йшли з червоними прапорами і написаними на вагонах революційними лозунгами, на вокзалах солдати організовували мітинги, відмовляючись їхати на фронт³³. «Німецька армія,— підкреслював В. І. Ленін, на початку листопада 1918 р.,— не тому стала негодящою, небоездатною, що була слаба дисципліна, а тому, що солдати, які відмовились воювати, з східного фронту переведені на західний німецький фронт, і вони перенесли з собою те, що буржуазія називає світовим більшовизмом»³⁴.

Зростало співчуття більшовизму і в самій Німеччині, чому сприяло повернення з Росії військовополонених. Про це повідомляли агенти міністерства внутрішніх справ. В одному з таких таємних донесень, яке надійшло в кінці серпня з Дортмунду, говорилося, що колишні полонені «підбурюють населення проти багатих»: «Нам нічого не лишається,— заявляють вони,— як створити таке саме господарство, яке організували комуністи в Росії». Навівши й інші факти «більшовицької пропаганди», агент робить висновок: «Обмін військовополоненими і цивільними особами з Росією таїть в собі загрозу Німеччині. Чутка про комуністичний порядок, який панує в Росії, поширюється з швидкістю вогню... Ці люди є заразною небезпекою для Німеччини...»³⁵

Міністерство внутрішніх справ у відповідь на такі інформації своїх агентів дало їм вказівку встановити таємний нагляд за всіма повернутими з Радянської Росії військовополоненими та інтернованими звідти цивільними особами³⁶.

³² Н. Т. Царев. От Шлиффена до Гинденбурга, М., 1956, стор. 300.

³³ Die Ursachen des deutschen Zusammenbruches im Jahre 1918. Berlin, 1928, Bd. VI, 3. стор. 21.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 127.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 191, оп. 1, од. зб. 536, арк. 275.

³⁶ Там же, арк. 276.

Німецька армія ставала дедалі менш надійним знаряддям у руках юнкерсько-монополістичної кліки. Частішали випадки, коли військові частини відмовлялись придушувати революційні виступи робітників у самій Німеччині. «Масове дезертирство, численні натовпи відпускників, які поверталися на фронт з великим запізненням або зовсім не поверталися, цілі батальйони і дивізії перебіжчиків,— говорилося у відозві спартаківців від 1 жовтня 1918 р.,— доводять, що солдати починають скидати з себе ярмо, що армія, найважливіше знаряддя реакції, розвалюється»³⁷.

В Берліні у вересні 1918 р. відбувались демонстрації протесту проти війни. В одному з районів столиці 16 вересня пройшли масові збори під лозунгами: «Геть війну!», «Хай живе Радянська Росія!», «Свободу Лібкнехту!» Учасники зборів співали «Інтернаціонал», а коли поліція спробувала розігнати їх,— вступили з поліцейськими в рукопашну сутичку³⁸. Серйозні заворушення стались також у Дрездені, Хемніці, Цвікау та інших містах.

На початку жовтня 1918 р. в Німеччині вибухнула політична криза. Фінансово-юнкерські кола, які над усе боялися перенесення в Німеччину революції з Радянської Росії, поспішили здійснити «революцію зверху», закликавши до влади уряд принца Макса Баденського, що вважався пацифістом і лібералом. Щоб надати новому кабінетові «демократичного» забарвлення, було вирішено включити до нього лідерів соціал-демократії. Маскуючи своє зрадництво перед трудящими, керівництво СДПН висунуло як умову свого входження до уряду здійснення пруської виборчої реформи і відновлення демократичних свобод.

Аналізуючи події, що відбувались у Німеччині, В. І. Ленін писав, що правлячі класи, охоплені панікою, не мають жодної підтримки з боку трудящих мас, які вже наочно переконались у неминучості революції³⁹.

В. І. Ленін пропонував якнайшвидше готувати німецьким робітникам продовольчу і військову допомогу, подесятити зусилля по заготівлі хліба, інтенсивно поповнювати особовий склад Червоної Армії, щоб мати на початку весни 3 млн. бійців. Володимир Ілліч звертав особливу увагу на ту обставину, що за останні дні світова історія надзвичайно прискорила свою ходу до всесвітньої робітничої революції. Він попереджав також про можливість антирадянської змови німецьких та антантівських імперіалістів і закликав напружити зусилля, щоб організувати відсіч інтервентам та допомогти німецькій революції.

ВЦВК одностайно схвалив пропозиції, висунуті в листі В. І. Леніна⁴⁰. Ленінський лист і резолюція ВЦВК були видані спеціальною листівкою німецькою мовою під назвою «Пропозиція наступального та оборонного союзу німецьким робітникам і солдатам». Російські робітники, говорилося в листівці, «пропонують вам не пусті слова, як це роблять угодовці, вони пропонують вам силу своїх м'язів, хліб з своєї землі для наступального та оборонного союзу проти капіталу всього світу, для союзу не на життя, а на смерть, для визволення»⁴¹.

Загальний страйк залізничників влітку 1918 р., дедалі зростаюче полум'я партизанської війни на Україні, посиленій розклад австро-угорських окупаційних військ наблизили день визволення української землі від іноземної неволі. На порядок денний ставала вирішальна бит-

³⁷ «Спартак» во время войны, стор. 207.

³⁸ В. Д. Кульбакин. Очерки новейшей истории Германии, М., 1962, стор. 60.

³⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 81.

⁴⁰ Протоколы ВЦИК пятого созыва. Стенографический отчет, М., 1919.

⁴¹ Цит. за статтею: К. Л. Селезньов. Большевицкая агитация и революционное движение в германской армии на Восточном фронте в 1918 г., Ноябрьская революция в Германии, стор. 301.

ва за відновлення Радянської влади на Україні. В цих умовах особливо необхідна була ясна перспектива дальшої боротьби, чітка постановка першочергових завдань перед КП(б)У. Це мав зробити II з'їзд українських комуністів.

Надаючи великого значення цій події, В. І. Ленін прийняв 16 жовтня 1918 р. групу делегатів з'їзду — керівних партійних діячів і в розмові з ними дав винятково цінні поради і вказівки з основних питань порядку денного з'їзду. Учасниця цієї знаменної зустрічі С. І. Гопнер у своїх спогадах розповідає, що Володимир Ілліч приділяв значну увагу розвиткові німецької революції і настійно рекомендував посилити роботу серед німецьких солдатів. Він закликав українських робітників і селян до витримки, застерігаючи їх від передчасного виступу. Спочатку необхідно було забезпечити перевагу сил, якій, зокрема, мав сприяти прискорений процес розкладу в окупаційних військах. «Сказане Леніним, — пише С. І. Гопнер, — дуже вплинуло на рішення II з'їзду КП(б)У і на дальшу роботу комуністів України в цей відповідальний історичний момент...»⁴²

II з'їзд КП(б)У засідав у Москві з 17 по 22 жовтня 1918 р. В ньому взяло участь 125 делегатів, що представляли 9 тис. членів партії. З часу I з'їзду ряди Компартії України більш ніж подвоїлись, що яскраво свідчило про зростання її впливу та авторитету в масах. В. І. Ленін і Карл Лібкнехт були обрані почесними головами з'їзду. Володимир Ілліч уважно стежив за роботою з'їзду, спрямовуючи її через свого найближчого соратника Я. М. Свердлову.

З'їзд рішуче застеріг проти будь-яких необачних дій, що могли б поставити під загрозу Брестський мир і зірвати мирну передишку. «Визначаючи необхідним масовий терор для ослаблення ворога, — як з метою виснаження німецьких солдатів, так і особливо з метою знищення білогвардійців, офіцерів, жандармів, буржуазії, — говорилось у резолюції, — партія рішуче і категорично висловлюється проти такої партизанської війни, особливо в прикордонній смузі, яка могла б втягти робітників України і Росії в несвоєчасний загальний виступ або полегшити німецькому командуванню внести в окупаційні війська озлобленість і згуртованість проти Радянської Росії»⁴³.

Особливу увагу з'їзд приділив роботі серед окупаційних військ, вказавши, що партія мусить докласти всіх зусиль для спрямування стихійно-бунтарського солдатського руху в загальне русло боротьби робітників та селян України і Росії проти капіталістів російських, українських, німецьких та англо-американських. В агітаційно-пропагандистській діяльності на перший план висувались лозунги: «Братання з революційними австро-угорськими солдатами», «Разом з червоними німецькими та австрійськими солдатами проти спільного ворога». В резолюції з'їзду «Про поточний момент» підкреслювалась необхідність «встановити якнайтісніші організаційні й тактичні зв'язки з революційними пролетарями Німеччини та окупованих областей»⁴⁴.

19—24 жовтня одночасно з II з'їздом КП(б)У у Москві під керівництвом Я. М. Свердлову проводила роботу Перша конференція комуністичних організацій окупованих областей, в якій взяло участь понад 30 комуністів (з них — 19 з правом ухвального голосу). Вони представляли партійні організації Естонії, Латвії, Литви, Білорусії, України, Польщі, Фінляндії та окупованих областей РРФСР⁴⁵. Почесними голо-

⁴² О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания. 1900—1922 гг., М., 1963, стор. 357.

⁴³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. стор. 27.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 333, оп. 1, од. зб. 8, арк. 7—9.

вами були обрані В. І. Ленін, Карл Лібкнехт і Роза Люксембург. Головував на конференції С. С. Пестковський — видний діяч польської соціал-демократії, заступник наркома з національного питання; він очолював Центральне бюро комуністичних організацій окупованих областей, створене ще в середині вересня 1918 р. при ЦК РКП(б).

Конференція обговорила питання про поточний момент, про тактику і лозунги партії в окупованих областях, про підготовку до збройного повстання, посилення роботи серед австро-угорських військ, про становище вивезених до Німеччини робітників та їх визволення й інші.

На конференції виступили Е. І. Квірінг та Я. О. Яковлев, які прибули на останні її засідання після закінчення II з'їзду КП(б)У. Е. І. Квірінг, обраний на цьому з'їзді секретарем ЦК, звернувся до конференції з вітальною промовою від імені українських комуністів, розповів про їх роботу. Він вказав на певну слабкість зв'язків з революційними солдатами в окупаційних військах, але водночас зазначив, що внаслідок швидкого розкладу цих військ такі зв'язки розширюються і умови для агітаційної роботи серед них поліпшуються⁴⁶. Я. О. Яковлев спинився на питанні про дальший розвиток партизанської боротьби, про її спрямування на шлях спільних революційних виступів українських повстанців і німецьких солдатів, на шлях братання між ними⁴⁷.

Резолюція про роботу в німецькій армії констатувала, що з огляду на близьку революцію в Німеччині та Австро-Угорщині революційна агітація серед німецько-австрійських військ є справою найпершої необхідності. Конференція зобов'язала партійні організації вести серед населення окупованих областей найширшу пропаганду братання і єднання з революційно настроєними частинами окупаційних військ, централізувати видавничу і організаційну діяльність у цьому напрямі, створивши спеціальний відділ при ЦБ; залучити до цієї важливої роботи досвідчених людей; приймати в ряди Червоної Армії дезертирів з німецько-австрійських військ. Було ухвалено також резолюції з вимогою негайного звільнення славного вождя німецького пролетаріату Карла Лібкнехта⁴⁸, амністії для всіх політв'язнів — революційних борців, повернення на батьківщину робітників, насильно вивезених в Німеччину, та інші⁴⁹.

В. І. Ленін, приділяючи велику увагу конференції, зустрічався з її керівниками, давав необхідні вказівки і навіть збирався виступити на ній⁵⁰, але не зміг цього зробити, оскільки був зайнятий підготовкою до Об'єднаного засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і профспілок.

На це засідання, що відбулося 22 жовтня, були запрошені всі учасники конференції і делегати II з'їзду КП(б)У. Прослухана ними доповідь В. І. Леніна про міжнародне становище послужила для всіх присутніх вірним орієнтиром і запалюючим напутнім словом.

У цій доповіді вождь революції глибоко і всебічно проаналізував політичну обстановку, що склалася на кінець 1918 р. Надаючи виняткового значення німецькій революції, В. І. Ленін закликав усіма силами і засобами сприяти якнайшвидшому її визріванню і розв'язуванню. Володимир Ілліч зазначав, що ця революція не тільки звільнить нас від насильницького анексіоністського Брестського договору, а й розв'яже

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 333, оп. 1, од. зб. 8, арк. 132—134, 137—138.

⁴⁷ Там же, арк. 137.

⁴⁸ Там же, арк. 129, 149.

⁴⁹ Там же, арк. 158—159.

⁵⁰ Там же, арк. 65.

сотню інших міжнародних питань. Ось чому свідомі українські комуністи повинні йти нога в ногу з німецькою революцією⁵¹.

В. І. Ленін зв'язував загальне повстання на Україні з назріванням революційного вибуху в Німеччині і, відводячи в цьому надзвичайно важливу роль боротьбі трудящих України, приходив до висновку: «наше головне завдання — пропаганда в інтересах українського повстання»⁵².

Те, що говорив В. І. Ленін про тактику комуністів на Україні, стосувалося також партійних організацій інших окупованих німцями областей. 23—24 жовтня I конференція представників комуністичних організацій окупованих областей завершила свою роботу. Під час обговорення найважливішого питання — про збройне повстання головуєчий на засіданні В. С. Міцкевич-Капсукас закликав керуватися вказівками В. І. Леніна щодо становища на Україні, а саме — «йти нога в ногу з міжнародною революцією»⁵³. Ухвалені рішення ґрунтувались на основних положеннях ленінської доповіді.

На заключному засіданні було надіслано привітання В. І. Леніну — «борцеві за міжнародну соціально революцію і визволення пролетаріату». Учасники конференції гаряче вітали також звільнення з кайзерівської в'язниці славного вождя німецького пролетаріату Карла Лібкнехта і заявили про тверду рішимість усіма силами підтримати наростаючу в Німеччині революцію⁵⁴.

В свою чергу, Всенімецька конференція групи «Спартак» і лівих радикалів, що відбулася в Готі трохи раніше (7 жовтня), висловлюючи високі почуття пролетарського інтернаціоналізму і братерської солідарності з радянським народом, проголосила необхідність створення російсько-німецького революційного фронту проти міжнародного союзу імперіалістів⁵⁵. В. І. Ленін високо оцінив рішення Готської конференції і в листі до членів групи «Спартак» від 18 жовтня 1918 р. зазначав, що революційна діяльність спартаківців справді «врятувала честь німецького соціалізму і німецького пролетаріату»⁵⁶.

З палким привітанням до групи «Спартак» звернувся II з'їзд КП(б)У, відзначивши, що українські комуністи з великою радістю дізналися про конференцію справжньої бойової партії німецького пролетаріату. «Ведучи безпосередню боротьбу з німецьким імперіалізмом,— говорилося у привітанні,— ми щасливі простягнути нашу братню руку вам, товаришам, які ведуть цю боротьбу в ще тяжчих умовах... Ми певні, що близький час, коли ми з вами зможемо справді потиснути один одному руки, усунувши всі капіталістичні рогатки»⁵⁷.

Революція в Німеччині, яка почалася 3 листопада 1918 р. повстанням моряків у Кілі і яка швидко перекинулася в Берлін та інші центри країни, відкривала перспективу встановлення єдиного революційного фронту трудящих Радянської Росії, України і Німеччини в боротьбі проти спільних ворогів. Німецьке командування всіляко намагалось приховати від окупаційних військ на Україні факт революційного перевороту на батьківщині. Отже, виникла гостра необхідність, використовуючи всі засоби інформації, донести до німецьких солдатів відомості про початок революції. Надаючи цьому виняткового значення, В. І. Ленін уже 9 листопада телеграфував Орловському і Курському губвикон-

⁵¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 102.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 101.

⁵³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 333, оп. 1, од. зб. 8, арк. 127.

⁵⁴ Там же, арк. 140.

⁵⁵ Газ. «Правда», 20 жовтня 1918 р.

⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 306.

⁵⁷ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов, М., 1937, стор. 512.

комам та губкомам партії: «Треба напружити всі зусилля для того, щоб якнайшвидше сповістити це німецьким солдатам на Україні і порадити їм ударити на красновські війська, бо тоді ми разом завоюємо десятки мільйонів пудів хліба для німецьких робітників і відіб'ємо навалу англійців, які тепер підходять ескадрою до Новоросійська»⁵⁸.

Наступного дня, 10 листопада, в телеграмі «Всім Радам депутатів, всім, всім» Володимир Ілліч просив ужити всіх заходів, щоб оповістити німецьких солдатів у прикордонних пунктах про революційні події в Німеччині⁵⁹. У телеграмі, надісланій В. І. Леніним і Г. В. Чичеріним прикордонним Радам, наводились відомості про розвиток революції в Німеччині, про відставку канцлера принца Баденського і відречення від престолу кайзера Вільгельма. Все це, говорилося у телеграмі, необхідно довести до відома німецьких солдатів на Східному фронті і на Україні, оскільки від них намагатимуться приховати подібні факти⁶⁰.

Відгукуючись на заклик В. І. Леніна, Курський губком партії випустив масовим тиражем листівку «До німецьких солдатів на Україні!» Звернення до них видала також німецька група РКП(б) в Курську⁶¹.

Партійні організації України, здійснюючи вказівки вождя, значно посилили агітаційно-пропагандистську роботу серед окупаційних військ, встановлювали зв'язки з створюваними в німецьких частинах Радами солдатських депутатів, організували спільні з ними мітинги і демонстрації солідарності. ЦК КП(б)У у виданій 11 листопада листівці закликав німецьких солдатів проводити планомірну демобілізацію військ та їх відправку на батьківщину; сприяти відновленню Радянської влади на Україні шляхом роззброєння білогвардійсько-гайдамацьких банд і боротьби проти всіх гнобителів трудового народу⁶².

В іншій листівці говорилося: «Німецька революція, наче грім, ударила по головах наших буржуїв... Що ж тепер робити українському робітникові й селянинові? Об'єднуватись у братерський союз з німецьким солдатом проти німецького та українсько-московського генерала і буржуя. Ми — партія робітників міста й села — починаємо повстання... Хай живуть російські, українські і німецькі робітники й селяни!»⁶³

З початком Листопадової революції в Німеччині процес розкладу німецьких окупаційних військ на Україні посилювався, набираючи характеру масових революційних виступів, мітингів і демонстрацій, руху за створення солдатських Рад, передачі зброї частинам Червоної Армії і партизанам, а нерідко виявляючись у формі безпосередньої участі в боях з білогвардійсько-гайдамацькими силами⁶⁴.

В знаменні дні розгортання німецької революції з особливою силою розкрився справжній інтернаціоналізм героїчного пролетаріату Росії і України. «Більшовицький робітничий клас Росії був завжди інтернаціоналістським не на словах, а на ділі...»⁶⁵. Ці ленінські слова знайшли ще раз своє підтвердження в почуттях братерської солідарності і в конкретній допомозі трудящих Росії і України німецькій революції. Перша в світі держава робітників і селян змогла здійснити свій великий інтернаціональний обов'язок перед німецьким та міжнародним пролетаріатом лише завдяки мудрій і далекоглядній ленінській тактиці, що забезпечила мирну передишку.

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 309.

⁵⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 156.

⁶⁰ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 37, стор. 184.

⁶¹ Ноябрьская революция в Германии, стор. 36.

⁶² Там же, стор. 305.

⁶³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 112, арк. 103.

⁶⁴ К. Л. Селезнев. Назв. стаття.

⁶⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 82.

Виступаючи на VI Всеросійському Надзвичайному з'їзді Рад, 8 листопада 1918 р., В. І. Ленін підсумував наслідки міжнародної політики Радянської країни через півроку після Брестського миру. За цей час пролетарська держава значно зміцніла, посилюється її вплив на розвиток революційного руху в інших країнах, зокрема в Австрії та Німеччині. Такий результат є виправданням усіх жертв, що були принесені. Отже, не тільки для трудящих мас Росії, а й для світової пролетарської революції,— відзначав Володимир Ілліч,— нами зроблено більше, ніж будь-ким ⁶⁶.

Самі імперіалістичні верховоди Німеччини і представники її військових кіл були змушені визнати, що в кінцевому підсумку Брестський мир сприяв не перемозі, а поразці німецького імперіалізму на Заході, а окупація України та інших областей Росії супроводилась перенесенням у Німеччину «бацил більшовизму». Так, навіть генерал Людендорф у своїх спогадах стверджував, що поразка кайзерівської Німеччини почалася з російської революції ⁶⁷. Буржуазний американський історик Ральф Хасуелл Лютц, автор ряду праць з історії Німеччини, також визнає велику роль Радянської Росії та Брестського миру у воєнному краху кайзерівської Німеччини, в її революціонізованні. «Ідеї більшовизму, які проникли в Німеччину через Брест-Литовськ,— пише він,— були майже такою ж могутньою силою, що взяла участь у розгромі гогенцоллернської Німеччини, як і армія Антанти» ⁶⁸.

В свою чергу, Листопадова революція 1918 р. була конкретно допомогою німецького пролетаріату молодій Радянській державі, вона також прискорила визволення України від австро-угорських та німецьких окупантів і тим самим полегшила відновлення тут Радянської влади. Знищивши Німецьку імперію, поваливши кайзера і ослабивши агресивний німецький імперіалізм, Листопадова революція дала змогу Радянській Росії визволитись від кабальних оков грабіжницького Брестського миру. 13 листопада ВЦВК урочисто декларував анулювання Брест-Литовського мирного договору. «Брест-Литовський мир насильства і грабунку впав, отже, під з'єднаними ударами німецьких і російських пролетарів-революціонерів» ⁶⁹,— говорилося у постанові ВЦВК.

Революція в Німеччині сприяла посиленню визвольної війни тимчасово поневолених іноземними загарбниками народів, прискорила повний крах окупаційного режиму на Україні. Розкриваючи міжнародне значення Листопадової революції, Центральний Комітет Соціалістичної Єдиної партії Німеччини в тезах, присвячених 40-річчю цієї революції, підкреслив, що *«насамперед вона була істотною підтримкою для молоді Радянської влади, якій вона полегшила ліквідацію Брестського грабіжницького миру»*. Вона перешкодила дальшій участі німецького імперіалізму в інтервенції проти Радянської Росії ⁷⁰.

Майже кризь півстоліття пронесли трудящі Німеччини і Радянського Союзу почуття братерської солідарності, беззавітної вірності великій справі пролетарського інтернаціоналізму, які виявились у знаменному для обох народів 1918 р. Уже в той час закладались основи тієї непорушної дружби, яка тепер нерозривно зв'язує народи Німецької Демократичної Республіки і Радянського Союзу. В фундамент цієї дружби вніс свою значну лепту і український народ.

⁶⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 131—132.

⁶⁷ Э. Людендорф. Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. II, стор. 37.

⁶⁸ R. Lutz. The German revolutions 1918—1919, Stanford Univ., Cal., 1922, стор. 119.

⁶⁹ Документи внешней политики СССР, т. 1, стор. 566.

⁷⁰ Журн. «Вопросы истории», 1958, № 11, стор. 18.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОГЕНЕЗУ

Проблема етногенезу є однією з найскладніших в історичній науці. Разом з тим вона належить до числа найменш досліджених і найбільш дискусійних галузей історичного знання. Зокрема, зовсім не розроблені теоретичні основи етногонічних досліджень: розходження в думках окремих учених часто-густо мають полярний характер. Це унеможливорює розв'язання одразу всіх питань етногенезу повною мірою; отже, не можемо претендувати на остаточне вирішення проблеми; маємо на меті лише в стислій, тезисній формі викласти деякі міркування з приводу основних, принципових моментів, що визначають підхід до етногонічних студій.

1. Поняття етнічної спільності людей (етносу, народу) є історичним. Етнічні явища знаходять свій вияв у єдності території, мови, матеріальної та духовної культури, побуту, звичаїв, вірувань і т. д. В цій системі ознак мова — лише один з компонентів; підкреслюємо це тому, що в літературі досить поширений погляд, згідно з яким мова є головною (а то й єдиною) ознакою етносу. Так, наприклад, Ф. П. Філін в недавно опублікованій праці писав: «Вирішальне значення у висвітленні цього питання (етногенезу слов'ян.— М. Б.) належало і належить мовознавству, оскільки мова є найважливішою ознакою етнічної приналежності населення»¹. І далі: «Етнічне і споріднене» тотожне лише «мовному» і «мовній спорідненості»².

Цей погляд є абсолютно невірним; якщо це було б справді так, поняття етносу взагалі непотрібне — досить було б поняття мови. Не говорячи навіть про ті окремі відхилення від норми, де мова і народ просто не збігаються (наприклад, два різні народи — серби і хорвати — користуються однією спільною мовою, а швейцарці зовсім не мають власної мови і користуються частково німецькою, частково французькою), теза ця невірна по суті. Етнос — явище соціально-історичне і знаходить своє відображення у всіх сторонах діяльності людського суспільства. Твердження, подібні до наведених вище, заперечують етнографію, як науку, що вивчає етнічні особливості конкретних народів поза мовою — в галузі матеріальної і духовної культури.

Заперечуючи можливість розглядати матеріальну культуру (в тому числі — коли йдеться про давні епохи — на підставі археологічного матеріалу) як відображення етнічних єдностей, Ф. П. Філін, зокрема, посилається на той безперечний факт, що окремі риси культури часто виявляються спільними для різних народів. А хіба в різних мовах немає спільних рис? Хіба слово «плуг» не спільне для всіх слов'ян? Хіба в різ-

---

¹ Ф. П. Філін. Образование языка восточных славян, М.—Л., 1962, стор. 15.

² Там же, стор. 42.

них мовах мало спільних граматичних і структурних закономірностей? Однак нікому не спадає на думку заперечувати можливість розрізняти окремі мови і ті суспільні організми, які виступають їх носіями.

Очевидно, справа не в окремих елементах культури, які можуть бути спільними чи специфічними у різних етнічних явищ; справа в усьому комплексі культури як системи, яка завжди і всюди є специфічною. Адже коли йдеться про різні культури, то чимсь вони в кожному разі повинні відрізнятися одна від одної; коли ж маємо групи археологічних пам'яток з абсолютно подібною комплексною характеристикою, то, очевидно, не буде жодних підстав виділяти дві або декілька культур.

2. Проблема етногенезу є проблемою історичною, а процес етногонії є однією з сторін історичного розвитку суспільства. Підкреслюємо це особливо у зв'язку з дискусією про те, чиєю прерогативою є наша проблема і яка наука має честь вважати себе головною і вирішальною силою при її розв'язанні. Всі нібито згодні з тим, що вирішити питання про походження того чи іншого народу на підставі лише якогось одного типу джерел — археологічних чи історичних (розуміємо: письмових), чи лінгвістичних, чи етнографічних, чи антропологічних і т. д. — неможливо; лише притягнення всіх цих матеріалів може забезпечити успіх. Отже, етногенез — проблема, так би мовити, міждисциплінова, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства. Нехтування хоча б одним якимсь видом джерел може привести до конче небажаних і прикрих наслідків.

Але чи всі ці джерела повинні бути визнані за рівноцінні в нашій проблемі? Чи є підстави вважати, що процес етногонії найбільш адекватно відбивається в пам'ятках якоїсь однієї конкретної сторони творчості людини? Звертаючись до наявної літератури, констатуємо дуже строкату картину розбіжності думок, закономірність якої, зрештою, обумовлюється спеціалізацією дослідників. Очевидно, природним є те, що, як правило, представники кожної дисципліни схильні надавати саме своєму матеріалу найбільшій ваги. Виняток, хіба що, становить антропологія у зв'язку з тим, що теорія расизму подолана в радянській науці настільки ґрунтовно, що нікому не спаде на думку стверджувати примат фізичного розвитку людського типу перед соціальною творчістю суспільства. Але претензії інших наук, безперечно, мають місце.

Найбільш поширеним, однак, є погляд, що головне місце при розв'язанні проблеми етногенезу належить мовному матеріалу і що проблема ця є перш за все проблемою лінгвістичною. Власне, довгий час розробка проблеми і йшла цим шляхом (маємо на увазі індоєвропейську теорію). Теоретичним обґрунтуванням цієї тенденції була теза про те, що головною ознакою етносу завжди є мова, про що вже говорилося вище.

Але поряд з цим існують і інші точки зору. Так, наприклад, С. А. Токарев рішуче заперечував претензії мовознавства, а разом з тим археології, історії та інших наук зайняти чільне місце в розробці етногонічних питань, вважаючи, що це місце може належати тільки етнографії як науці про народи. З іншого боку, маємо принаймні практичну тенденцію, яка відводить дуже значне місце матеріалам археологічним (виявом її, зокрема, є велика кількість праць, що ставлять і розв'язують конкретні питання етногенезу на базі використання археологічних даних).

Очевидно, при оцінці всіх цих точок зору казуїстичні аргументи мають мінімальне значення. Посилання на конкретні приклади і ситуації, коли, скажімо, лінгвістика дає можливість вирішити питання, а археологія — ні, можуть тільки заплутати справу. Тут йтиме лише про спів-

відношення **наявних джерел** в даному конкретному випадку; про доцільність компенсувати недостачу однієї групи іншою. Зараз нас, однак, цікавить принципове, теоретичне розв'язання суперечок, яке, на нашу думку, визначається саме тим, що процес етногенезу є процесом історичним, а тим самим і суть нашої проблеми є також історичною.

Кожна наука має свій предмет і метод. І коли проблеми, що стосуються сфери, предмету однієї науки, намагаються розв'язати методом, властивим іншим наукам, наслідки мають, як правило, негативний характер. Головна біда етногонічних студій довгий час полягала в тому, що історична по суті проблема розв'язувалася методами лінгвістики, причому нерідко з нехтуванням і всупереч даним історичних джерел. У зв'язку з цим претензії лінгвістики або етнографії доводиться рішуче заперечити. І справа зовсім не в нехтуванні лінгвістичними або етнографічними фактами, а в тому, щоб при постановці історичної проблеми розглядати ці факти як **історичні джерела**, виробивши відповідний підхід до них, тобто, аналізуючи їх методами історичного дослідження.

3. Процес етногенезу є завжди процесом дуже конкретним. Суть його полягає у формуванні народів, але народів конкретних, таких, які існують (або існували) реально; виникнення яких охоплює точно визначені хронологічні періоди, про які можна сказати, що вони мають свій початок і кінець. Розуміння етногенезу як перманентного процесу, що розпочався десь на світанку людської історії і тягнеться до наших днів, позбавляє саме поняття реального змісту.

Одна з фундаментальних помилок досьогоднішніх студій в галузі слов'янської етногонії полягає в тому, що проблема ставиться, як етногенез слов'ян взагалі, а це означає втрату конкретності поняття. Такого народу — «слов'яни» — не існує в природі; існують (або існували) конкретні слов'янські народи: стародавня русь, росіяни, українці, білоруси, болгары, поляки, чехи, словаки, морави, серби, хорвати, словінці, македонці, кашуби і т. д. Говорити серйозно про виникнення того, що реально не існує і ніколи не існувало, не можна. Тому не може бути і проблеми етногенезу слов'ян, а може і повинна бути проблема етногенезу слов'янських народів — русі, українців, поляків, болгар і т. д., причому процес формування кожного з цих народів міг і повинен був мати своєрідний характер, а може і зовсім різні шляхи розвитку.

В такому разі предметом дослідження будуть дуже конкретні території і відрізок часу, в рамках яких відбувався процес формування того чи іншого конкретного народу. Наприклад, формування древньоруської народності відбувалося на території Східної Європи протягом другої половини I тис. н. е. Спускатися при вивченні цього питання в епоху бронзи (як це робить дехто³) зовсім недоречно.

Іноді дослідники, говорячи про етногенез слов'ян, мають на увазі процес походження того народу, який був носієм гіпотетичної загальнослов'янської мови. Це — принципово інша постановка питання, що, однак, аж ніяк не заперечує сказаного вище. Отже, і тут йдеться про формування конкретного народу, який виник у конкретний період часу і в межах певної території. Але справа ускладнюється тим, що ані перше, ані друге нам поки що невідоме (з приводу цього існують найдивовижніші думки, з яких, зрештою, жодна не має під собою достатніх підстав).

³ Н. С. Державін (Происхождение русского народа, М., 1943) починає процес слов'янського етногенезу навіть від палеоліту. В. В. Мавродін у своїй книзі про походження древньоруської держави (Образование древнерусского государства, М., 1945), в якій значна увага приділяється питанням етногенезу, починає процес слов'янської етногонії від епохи неоліту. П. М. Третьяков (Восточнославянские племена, М., 1953) починає історію східних слов'ян (маючи на увазі знову-таки процес етногенезу) від епохи бронзи і т. д.

Тому ставити це питання можна хіба що в плані принципової можливості; підійти ж до розв'язання його можна лише при тій умові, коли і хронологія і територіальні рамки стануть відомі цілком точно і достовірно. Але розраховувати на це, знаючи стан джерел, навряд чи можливо. Отже, доводиться миритися з тим, що проблема загальнослов'янської мовної спільності так і залишиться назавжди проблемою чисто лінгвістичною і ніколи не перейде в сферу історичних досліджень.

Спробуємо висловитися більш точно: ми зможемо (коли не тепер, то в майбутньому) з'ясувати більш-менш докладно і достовірно процес формування цілком конкретних етнічних груп, відомих нам з археологічних джерел, як наприклад: племен лужицької, тшинецької, комарівської культур і т. д., і т. п., визначивши точно і хронологічні, і територіальні рамки кожного з цих процесів. Далі буде лише можливість з більшою або меншою імовірністю зв'язати з якоюсь однією такою культурно-етнічною групою гіпотетичних носіїв праслов'янської мови і розглядати її етногенез, як етногенез слов'ян в цьому, суто лінгвістичному розумінні слова. Чекати від тих джерел, які є в нашому розпорядженні, чогось більшого, означає вимагати більшого, аніж вони можуть дати.

Можливості археологічних джерел, очевидно, забезпечать майбутнім дослідникам відтворення **повної** етнічної історії людства, але доведеться погодитися з тим, що як іменна, так і мовна характеристика більшості стародавніх етнічних груп, так і залишаться невідомі.

4. Етногенез і глотогенез не тільки не становлять той самий процес, але практично дуже рідко збігаються і взагалі розвиваються за різними законами. Серйозна помилка переважної більшості старих дослідників полягала саме в ототожненні цих двох абсолютно різних процесів. Зокрема, це — головний порок класичного індоєвропеїзму: вважаючи (може й небезпідставно), що основним фактором мовного розвитку (і отже, процесу глотогенезу, тобто утворення конкретних мов і мовних сімей) була диференціація, прибічники індоєвропеїзму думали, що ця диференціація завжди і всюди була наслідком відповідної етнічної диференціації (поділу народів); що, наприклад, утворенню конкретних слов'янських мов — древньоруської, польської, чеської і т. д. — з спільної загальнослов'янської «прамови» відповідало утворення тих народів, які були носіями цих мов — русі, поляків, чехів і т. д., — внаслідок розпаду загальнослов'янської етнічної спільності — «праслов'ян», які, мовляв, були носіями слов'янської «прамови».

Насправді такий збіг етнічного і мовного розвитку трапляється дуже рідко, у виняткових умовах. Недарма індоєвропейська теорія не може бути підкріплена жодним випадком, коли б традиційне уявлення про спосіб утворення мовних сімей було зафіксоване якимись іншими джерелами і, перш за все, історичними. У всіх тих випадках, коли утворення мовних сімей відбувалося на очах історії, процес цей протікав принципово іншим чином. Для прикладу візьмемо утворення романської сім'ї народів і мов. Загальноновизнано, що сучасні романські мови — французька, італійська, іспанська, португальська, румунська та молдавська — генетично виходять з народної латині, яку і потрібно вважати загальнороманською прамовою. Однак, утворення романської сім'ї народів аж ніяк не було наслідком розпаду народу — носія латинської мови, тобто римлян. Предками румун були переважно гето-дакійські племена Подунав'я та Прикарпаття; молдаван — слов'янське плем'я тиверців; французів — кельтські та германські племена галлів і франків; іспанців — іберійські племена Піренейського півострова і т. д. Процес утворення реальної сім'ї романських народів не має нічого спільного з класичною схемою індоєвропеїзму.

Те ж саме можна сказати щодо утворення тюркської сім'ї народів монгольської і т. д. Немає підстав думати, що процес утворення тих етнічних груп, формування яких не освітлено письмовими джерелами, мусив відбуватися обов'язково за кабінетною схемою класичного індоєвропейзму.

Отже, досягнення порівняльно-історичного мовознавства мають суто лінгвістичне значення. Вони дають гарне знаряддя для з'ясування закономірностей утворення споріднених мов шляхом виведення їх з спільного кореня, але зовсім не допомагають при вирішенні питань про походження споріднених у мовному відношенні народів: шлях утворення останніх, як правило, був зовсім іншим.

З сказаного випливає необхідність дуже чітко розрізняти поняття мовних предків і предків етнічних, які в деяких випадках могли співпадати, але здебільшого не мають між собою нічого спільного. У наведеному прикладі мовним предком румунського народу були римляни, а етнічним — населення Дунайсько-Карпатських земель.

Так само було б абсолютно невірно при постановці проблеми походження конкретних слов'янських народів (руси, поляків, чехів, болгар, сербів і т. д.) ототожнювати поняття їх етнічних предків з поняттям їх мовних предків. Процес цей був значно складніший, і в його висвітленні питання про носіїв праслов'янської мови, зрештою, не є актуальним і становить найменший інтерес. Досить того, що можемо визнати наявність цих носіїв серед тих численних етнічних груп, які реально брали участь у процесі утворення конкретних слов'янських народів. Докладніше про цей аспект дослідження йдеться далі.

5. Археологічним еквівалентом народу (в розумінні конкретного етнічного утворення) є археологічна культура. Правда, в спеціальній літературі зараз іде досить активна дискусія про співвідношення між обома цими явищами, причому багато дослідників рішуче заперечують можливість співставлення (а тим більше — ототожнення) їх. При цьому висловлюється думка, що, мовляв, одна культура може покривати собою кілька різних етнічних масивів (наприклад, черняхівська культура — слов'ян, готів, сарматів, фракійців і т. д.). Однак, природа цієї дискусії криється у нез'ясованості самого поняття «археологічна культура».

Справді, що таке «археологічна культура», в чому полягає суть її розуміння? На превеликий жаль, доводиться стикатися з тенденцією називати культурами довільно утворювані множини, що виділяються на підставі випадкових критеріїв, які справді часто не мають етнічного змісту (наприклад, «скіфська культура» від Алтаю до Сілезії, виділена на підставі виробів так званого звірячого стилю, або «культура мальованої кераміки», що, по суті, об'єднує чималу кількість досить різних культурних виявів від Центральної Європи до Китаю, об'єднаних лише орнаментациєю глиняного посуду). В такому випадку дійсно може виявитися, що одна «культура» буде покривати собою етнічно різні групи населення. Але такі «культури» реально не існують, а є лише наслідком аналітичної дії дослідників.

В нашому випадку маємо на увазі культури реальні, які існують об'єктивно. Виразом їх є групи пам'яток, спільність яких полягає не лише в окремих довільно відібраних деталях, що можуть пояснюватися випадковими моментами (сторонні впливи, роль географічного фактору тощо) або й навіть стадією розвитку, а в усій сукупності ознак. Така спільність може бути лише відображенням всебічної спільності суспільного життя, яка становить зміст поняття етнічного явища (народу). Зокрема, це стосується і мови: неможливо уявити, щоб люди, ма-

ючи цілком подібні форми матеріальної культури (в тому числі і в дрібних деталях), розмовляли різними мовами, не розуміючи один одного.

Отже, коли погодитися, що під археологічною культурою розуміємо реально існуючі єдності, яким мусять відповідати єдності суспільні, то ніякого іншого суспільного еквіваленту, крім народу, тобто єдності етнічної, запропонувати їм не можемо. В даному разі археологічна культура має таке ж докладне відношення до стародавніх народів, як етнографічні матеріали — до народів сучасних, хоча, зрозуміло, археолог має в своєму розпорядженні значно бідніший комплекс ознак, аніж етнографа, оскільки не все повною мірою зберігається в землі.

Отже, етнічний зміст археологічної культури впливає з самого її розуміння та визначення. Ніякого сперечання щодо цього не може бути, бо під археологічною культурою ми розуміємо такі асоціації археологічних явищ, яким, безумовно, відповідають певні етнічні єдності. Культуру, якій би не відповідала одна і тільки одна етнічна єдність людей, ми не визнаємо за культуру. Отже, проблема переноситься зовсім в іншу площину: головне завдання полягатиме в тому, щоб правильно визначити конкретні культури.

Археологічний матеріал дає можливість реконструювати досить точну етнографічну картину минулих епох. Подібно до того, як, скажімо, в середовищі сучасного українського народу виділяються етнографічні групи, яким відповідають і діалектні особливості української мови, і певні специфічні деталі матеріальної культури, — так і локальні варіанти археологічних культур можуть показати структуру тих етнічних масивів, що були творцем і носієм названих культур.

6. Одним з найпекучіших дискусійних питань, зв'язаних з теорією етногенезу, є питання про взаємовідношення мови і археологічної культури та їх етнічної інтерпретації. Щодо цього існують прикрі непорозуміння, причиною яких, мабуть, є неточність термінології та окремих формулювань. Лінгвісти нерідко обвинувачують археологів за претензію реконструювати лінгвістичні процеси на базі археологічного матеріалу, справедливо зауважуючи, що ці матеріали не дають і не можуть дати адекватного відображення мовних явищ. Але ці звинувачення — боротьба з вітраками; насправді подібних претензій ніхто і ніколи не заявляв, і непорозуміння це виникає завдяки неправильній тезі щодо тожності етногенезу і глотогенезу.

На превеликий жаль, в уяві багатьох дослідників «етнічне» означає «мовне»; отже, всяка спроба археолога реконструювати етногонічний процес або якусь його конкретну сторону неминуче сприймається, як претензія на вирішення лінгвістичних проблем. Скажемо ясніше: коли археолог твердить, що носіями археологічної культури *A* були етнічні предки носіїв культури *B*, то для такого дослідника це дорівнює твердженню, що носії культури *A* розмовляли мовою носіїв культури *B*. Насправді йдеться про зовсім інше: як мова, так і археологічна культура є безпосереднім відображенням етносу, його ознаками. Коли ставиться питання про ототожнення етносу і культури, маємо справу з термінологічною неточністю: ототожнювати можна явища одного порядку, а в даному випадку йдеться про різні категорії, хоча й безпосередньо зв'язані одна з одною.

Висловлюючись образно, різниця між археологічною культурою і етносом та ж сама, що й між відображенням якоїсь речі в дзеркалі і самою цією річчю: ототожнювати їх не можна, але судити про одне на підставі другого цілком закономірно. Точно таке ж відношення існує між етносом і мовою, так що в цьому аспекті обидва явища рівноцінні.

Але з точки зору оцінки їх, як історичного джерела, мова і культура мають суттєву різницю, яка полягає в тому, що археологія дає практично невичерпні можливості поповнення матеріалу незалежно від ступеня віддаленості від сучасної епохи. Натомість реальна джерельна база лінгвістичних студій різко падає, якщо віддалятися від писемних епох. Єдиний спосіб поповнення матеріалу базується на реконструкції закономірностей мовної еволюції та хіба що на використанні топонімічних даних.

Другою важливою відмінністю археологічного матеріалу порівняно з мовним є його локальність у просторі й часі. Для мовознавця з'ясування часу існування і території поширення реконструйованих чисто лінгвістичним шляхом «прамов» становить проблему. Локальність археологічного матеріалу визначає відповідно і його джерельні можливості. Реконструюючи археологічну картину для кожного конкретного періоду, ми одержуємо досить точно локалізовані географічно масиви споріднених археологічних явищ, які називаємо культурами і яким відповідно дають певні етнічні єдності. Про їх мову та етнічні назви ми ще нічого не знаємо; в деяких випадках — коли для цього є відповідні дані — ми можемо привласнювати цим єдностям етнічні імена, відомі з письмових джерел; іноді (знов-таки, при наявності необхідних даних) можемо робити більш загальні визначення, відносячи той або інший масив до якогось ширшого етнічного масиву (слов'янського, германського, іранського і т. ін.). Можна спробувати з більшою або меншою імовірністю пов'язати з ними ті або інші конкретні мови. Але все це не змінює справи по суті. Замість цього можна умовно називати ці масиви якимись символами або — як це прийнято в археології — умовними іменами, утвореними від назви першої або найбільш характерної пам'ятки. Історична конкретність цих понять не зменшується від неповноти їх характеристики та від того, що мова і назва суспільних етнічних єдностей, які стоять за ними, нам невідомі.

Фіксуючи поступову зміну культур у часі на якійсь конкретній території, можна реконструювати процес еволюції культурних типів в цьому районі, тобто ствердити або заперечити безперервність і спадковість культурного розвитку. Цій картині розвитку археологічних типів відповідатиме картина етнічного розвитку, оскільки безпосередній генетичний зв'язок між хронологічно суміжними культурами означає, відповідно, безпосередній генетичний зв'язок між населенням, що залишило ці культури як наслідок своєї діяльності.

Отже, наявність генетичного зв'язку між хронологічно різними культурними виявами на одній території є надійним показником того, що населення на цій території протягом усього показаного цими виявами часу залишалося в основі тим самим. Відсутність такого зв'язку означає зміну населення ⁴.

Глотгонія і етногонія — різні процеси, хоча іноді збіг можливий. Так, археологія показує безперервність розвитку території сучасної Румунії від рубежу н. е. до раннього середньовіччя; генетичні зв'язки між хронологічно різними культурними виявами тут цілком безперечні (хоча і ускладнені проникненням деяких чужих явищ ззовні, зв'язаних

⁴ Тут необхідно застереження: встановлення наявності або відсутності генетичних зв'язків між двома хронологічно суміжними культурами, в свою чергу, є справою досить складною. Питання це аж ніяк не може бути зведено до простого порівняння: наявність окремих схожих рис само по собі ще не означає генетичного зв'язку, так само як наявність окремих відмінностей — його відсутності. Кожна така схожість чи відмінність повинна бути зважена конкретно з урахуванням загальної тенденції розвитку і тих причин (або умов), що її визначили. На жаль, у деяких лінгвістів існує надто спрощене уявлення про методи археологічних досліджень.

з появою на цій території ряду нових племен), але в мовному розвитку тут був перебіг. У першій половині I тис. н. е. (II—III ст.) територія Дакії зазнала романізації, хоч етнічний склад її населення в основному не змінювався.

7. Загальна тенденція етнічного розвитку становить рух від множини до єдності. Тимчасом, класичний індоевропеїзм уявляв собі процес у діаметрально протилежному напрямку. Оскільки походження сучасних народів мислилося як наслідок розпаду єдиної мовно-етнічної єдності — «пранароду», то кожний новий етап етнічного розвитку характеризувався різким збільшенням кількості мов і, відповідно, етнічних утворень (народів).

В історичному аспекті ця теорія, як абстрактна схема, була можлива ще в кінці XIX ст. завдяки відсутності скільки-небудь серйозних відомостей про стан населення в стародавні епохи. Грубо процес етнічного розвитку мислився так, що первинні етнічні масиви («пранароди»), які були порівняно невеликими і займали відповідно обмежені території, на певному етапі свого розвитку (внаслідок природного зростання населення або через якісь інші причини) починали виявляти тенденцію до розселення. Окремі частини цих масивів освоювали нові простори, розходились на незмірно ширших територіях, поступово втрачаючи зв'язки. В результаті — єдиний до того «пранарод» розпадався спершу на діалектні групи, які надалі кристалізувалися в окремі народи, що утворювали одну сім'ю в пам'ять спільності свого походження. Основну пружину етнічного розвитку, отже, становило розселення.

Характерною особливістю цієї класичної схеми було уявлення про те, що розселення це здійснювалося у вакуумі; головною передумовою було визнання, що список стародавніх народів обмежувався тими пранародами, які реконструювалися у зв'язку з реконструкцією відповідних «прамов». Але цю передумову, починаючи з кінця XIX ст., підважив успішний розвиток археологічних досліджень.

Виявилось, що принаймні від доби енеоліту (коли людство остаточно перейшло до цілком осілого життя) вся територія ойкумени була заселена досить густо. Отже, розселюватися «пранародам» попросту було нікуди; всяке просування за межі території з метою освоєння нових земель неминуче стикалося з відчайдушним опором місцевого населення. Але якщо в окремих випадках воно і здійснювалося реально, то переселенці виступали у тісній стосунки на нових землях з тубільним населенням, що теж належало до якогось етнічного масиву і мало свою мову.

Наслідки цієї взаємодії могли бути різними — вплив старого населення кудись в іншу країну (де воно знову-таки вступало в контакт з місцевими жителями), знищення старого населення, але найчастіше — співіснування на одній території зайд і тубільців, їх етнічне злиття, що супроводжувалося мовною асиміляцією, наслідком чого було зникнення однієї мови і збереження іншої, може в трохи зміненому вигляді.

Отож виникла потреба доповнити класичний індоевропеїзм так званою теорією субстрату, суть якої полягає у визнанні, що списком відомих лінгвістам «прамов» не вичерпується лінгвістична характеристика минулих епох, що поряд з тими мовами, які вижили, існували й такі, що залишилися тільки у вигляді субстратних явищ інших мов. Цим самим індоевропеїзму, як історичній схемі, було нанесено нищівного удару.

Чимало характерних прикладів можемо взяти з періодів, добре освітлених історичними джерелами. Так, у період формування болгарського народу, в VII ст. н. е. на Балканський півострів вторглася тюркська болгарська орда Аспаруха, яка застала там переважно слов'ян-

ське населення, а також рештки романізованих фракійців. Наслідком цього вторгнення було етнічне злиття зайд з місцевим населенням, їх мовна асиміляція і формування болгарського народу з властивою йому мовою слов'янського типу. Але ім'я своє новоутворений народ дістав від зайд-болгарів, незважаючи на те, що етнічно вони розчинилися в слов'янській стихії.

Протилежний наслідок мало вторгнення мадярів у Карпатську котловину в X ст. І в цьому випадку переселенці застали місцеві племена (переважно слов'янські), з якими змішалися і етнічно консолідувалися, але тут результатом була мовна асиміляція місцевого населення і формування угорського народу з притаманною йому мовою угро-фінської системи. Слов'янська мова аборигенів зазнала асиміляції, хоча й відклала в сучасній мадярській мові досить помітний субстрат-пласт.

Теорія субстрату не вносить принципових змін у схему виникнення споріднених мов шляхом розпаду прамов, але докорінним чином змінює уявлення щодо механізму цього процесу, його історичної інтерпретації. Вона допомагає зрозуміти, в чому суть розбіжності між процесами етногонії та глотогонії.

8. З сказаного випливає дуже важливий і на перший погляд парадоксальний висновок: процес розпаду прамов на споріднені мови однієї сім'ї був наслідком не так етнічної диференціації, як інтеграції. Розпад прамови був зворотною стороною мовної асиміляції. Не маємо зараз змоги розвивати цю ідею докладно, але коротко, в загальному плані, діалектика мовного й етнічного розвитку уявляється нам таким чином.

Первісні людські колективи були невеликими кількісно, але їх нараховувалося дуже багато (за даними Моргана, що визнаються класичними, склад племені північно-американських індіанів не перевищував кількох сотень осіб). Кілька племен об'єднувалися в «конфедерацію» — по суті етнічне явище, тобто народ, який говорив спільною мовою; племені ж відповідав діалект.

Отож на тому етапі розвитку, який Л. Морган і Ф. Енгельс називали нижчим ступенем варварства і для якого характерний розквіт материнського роду, масштаби колективів, що говорили однією мовою, не перевищували кілька тис. чоловік. Населення оеякумени в епоху, що відповідає цьому ступеню історичного розвитку, мабуть, нараховувало кілька мільйонів чоловік, можна погодитися, що кількість мов, які існували в той час, визначалася числом порядку кількох тисяч.

Історичний розвиток і прогрес однією з своїх сторін має поступову консолідацію населення — об'єднання окремих племінних груп у більші за масштабом суспільні організми — союзи племен, народності, розміри яких поступово стають дуже значними, досягаючи іноді кількох мільйонів членів (як це було, наприклад, у антів і склавівнів в середині I тис. н. е.).

Отже, замість великої кількості дрібних мовно-етнічних едностей з'являється порівняно менша кількість більших, які утворилися шляхом етнічного злиття і мовної асиміляції. Цей процес здається дуже складним і дуже конкретним: в окремих випадках він розвивався по-різному. Були міграції і переселення, були сутички, що іноді закінчувалися цілковитим винищенням цілих народів, але, гадаємо, в основі лежало об'єднання сусідніх масивів, що здійснювалося, як процес нормального симбіозу і поступової мирної консолідації. В процес злиття, природно, втягалися різні за походженням — як споріднені, так і різноетнічні — групи населення, що говорили різносистемними мовами, частина з яких (мов)

внаслідок злиття зникала, залишаючи лише деякі субстратні елементи, а інші, навпаки, стверджували себе, розширюючи територію свого застосування і покриваючи собою значно більші колективи людей. Інтеграція і диференціація в цьому процесі становили нерозривну діалектичну єдність, одна з них була зворотною стороною іншої.

Уявімо собі для прикладу конкретний процес утворення нового великого етнічного масиву на базі злиття кількох, скажімо, п'яти конкретних масивів меншого масштабу. Позначимо для зручності ці масиви літерами *a*, *b*, *v*, *z*, *d*, а новоутворений масив — літерою *A*. В чому полягає зміст процесу? Спочатку маємо п'ять мов, які позначимо *a'*, *b'*, *v'*, *z'*, *d'*, з яких перша (*a'*) переживає і стає основою новоутвореної спільної мови *A'*, тоді як мови *b'*, *v'*, *z'*, *d'* зникають, розчиняються в мові *A'*, збагачуючи її деякими субстратними явищами. Вони перестають існувати як лінгвістичні реальності.

Уявімо собі далі, що народ *a* бере участь у формуванні не одного, а кількох більших етнічних масивів, подібних до масиву *A*, тобто в процесі, де крім п'яти зазначених етнічних груп, бере участь низка інших. Скажімо, разом з етнічними масивами *e*, *ж*, з він утворює новий масив *A*₁, разом з масивами *u*, *i*, *к*, *л* — новий масив *A*₂ і т. д., причому в усіх цих випадках мова *a'* виявляється переможницею і утворює основу новосформованих мов *A'*₁, *A'*₂ і т. д.

В цьому випадку описаний процес, взятий лише в мовному аспекті, зобразить нам класичний приклад мовної диференціації — розпаду прамови *a'* на споріднені мови *A'*, *A'*₁, *A'*₂ і т. д. Але коли розглядати його історично, то виявиться, що ця мовна диференціація є наслідком не етнічної диференціації, а навпаки, етнічного злиття; виявом руху не від однини до множини, а навпаки — від множини до єдності, оскільки замість 12 етнічних масивів і відповідних їм різносистемних мов з'являється лише три масиви з трьома спорідненими мовами, а самий розпад прамови *a'* виявиться лише зворотною стороною інтеграції, що здійснюється довкола кількох (трьох) інтеграційних центрів. Поступове віддалення трьох частин (скажімо, діалектів) прамови *a'*, які кристалізуються, як новоутворювані самостійні мови *A'*, *A'*₁, *A'*₂, є прямим наслідком зближення і злиття їх з іншими мовами, що брали участь в описуваному процесі. Очевидно, характер відмінностей, що відрізняють одну новоутворену мову від іншої, дуже часто визначається характером субстрату, тобто тих мов, які брали участь в кожному конкретному процесі інтеграції. В нашому випадку: особливості мови *A'* можуть в значній мірі визначатися тим внеском, який залишили в ній мови *b'*, *v'*, *z'*, *d'*; особливості мови *A'*₁ — внеском мов *e'*, *ж'*, *z'*; особливості мови *A'*₂ — внеском мов *u'*, *i'*, *к'*, *л'* і т. п.

Ми свідомо взяли абстрактний приклад, щоб показати механізм діалектики етнічного і мовного розвитку в його чистому вигляді. Практично все це, зрозуміло, має незрівнянно складніший характер. Але якщо звернутися до конкретного історичного матеріалу, неважко помітити цю схему в процесі утворення кожної мовної сім'ї.

Зокрема, вже згадуваний приклад романської сім'ї показує саме цю схему, хоча й ускладнену деякими моментами військово-політичного характеру. Адже, латинська мова тут з'являється в ролі мови *a'*, що вступає у взаємодію з кількома інтеграційними комплексами інших мов, належних до різних систем. В одному випадку вона інтегрується з мовами фракійської, слов'янської, кельтської, сарматської системи (*b'*, *v'*, *z'*, *d'*), і наслідком цієї інтеграції з'являється нова якість — румунська мова (*A'*), в основі якої лежить романська система. В другому випадку в процесі інтеграції беруть участь мови кельтських, германських, ібе-

рійських племен (e', ж', з'), і внаслідок цього злиття з'являється мова іспанська (A') і т. д.

Немає сумніву, що й процес утворення інших мовних сімей в основі своїй був такий же самий.

9. Процес етногенезу, розглядуваний найбільш загально, може бути образно представлений у вигляді концентричних хвиль, які розходяться з одного центру, охоплюючи все більш широкі простори, втягуючи в процес формування певного етнічного масиву все нові й нові групи різноетнічного населення.

І процес утворення слов'янських народів слід уявляти собі не у вигляді міфічного розселення «праслов'ян» з якоїсь міфічної «прабатьківщини», а як поступове втягнення до процесу слов'янської етногенії все нових і нових груп племен. Одним з таких етапів, що хронологічно падає на епоху I тис. н. е., було формування слов'янських народів раннього середньовіччя — русі, поляків, чехів, словаків, болгар, сербів, хорватів і т. ін.

Зокрема, утворення русі становило процес етнічної консолідації, злиття кількох більш давніх етнічних масивів, з числа яких частина були носіями діалектів слов'янської мови, а частина (меря, весь, чудь, ятвяги, нормани, тюрки, берендеї, а також племена, що навіть невідомі нам по іменах) — мов інших систем. Процес утворення слов'янських племен, що хронологічно передували початку формування давньоруської народності, в даному випадку виходить за межі нашого дослідження; зазначимо лише, що і тут в багатьох випадках доводиться рахуватися з субстратними явищами. Зокрема, є підстави вважати, що населення Верхньої Наддніпрянщини (пізніші дреговичі, кривичі, словени) стало слов'янським (в мовному розумінні) лише на стадії корчакської культури (тобто в середині I тис. н. е.), а територія Дніпровсько-Волзького межиріччя — ще пізніше. Населення, яке тут жило і залишило археологічні пам'ятки типу городищ з штрихованою керамікою, городищ смоленського, верхньоокського та дьяківського типу, звичайно, не зникло безслідно, але в мовному відношенні було асимільовано своїми південними сусідами, що переживали більш високу стадію історичного розвитку.

Товідошлення

Л. А. ШЕВЧЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Перехід радянського суспільства до практичного здійснення програми побудови комунізму викликав небачене піднесення трудової та політичної активності трудящих. Неухильний розвиток народного господарства, здійснені з ініціативи Комуністичної партії заходи по підвищенню матеріального добробуту, політичної свідомості і культурного рівня мас створили умови для всебічного зростання ініціативи і громадської самодіяльності широких верств трудящих в усіх галузях не тільки виробничого, але й культурного життя Радянської країни.

Творча активність народних мас обумовила виникнення і поширення нових явищ у культурному житті радянського суспільства, нових форм участі трудящих у боротьбі за виконання накреслень Програми КПРС в галузі ідеології, виховання, освіти, науки і культури.

Одним з яскравих процесів, що характеризує культурний розвиток суспільства на сучасному етапі, є розвиток громадських засад, що набувають справді широкого поширення і стають великою рушійною силою. Надаючи винятково важливого значення цьому явищу, В. І. Ленін говорив, що «комунізм, коли брати це слово в строгому значенні, є безоплатна робота на громадську користь»¹.

З кожним роком збільшується кількість самодіяльних організацій трудящих, які допомагають місцевим партійним і радянським органам у розвитку народної освіти, організації культурно-освітньої роботи. Це, наприклад, відділи культури на громадських засадах, міжколгоспні ради по культурі, ради сприяння школі, школи передового педагогічного досвіду та багато ін.

Міжколгоспні ради, використовуючи міжколгоспний фонд культури, що складається з внесків колгоспів, сприяють піднесенню культури села, зміцнюючи матеріальну базу культурно-освітніх установ, дбають про підготовку для них необхідних кадрів. Міжколгоспну раду культури вперше було організовано в Новоград-Волинському районі Житомирської області, і невдовзі — у Татарбунарському районі Одеської області².

Цікаву й різноманітну за своїми формами роботу проводять міжколгоспні ради, які в деяких районах, після вступу до них підприємств, споживчої кооперації переросли у міжвідомчі ради культури. Ради повсякденно займаються конкретними питаннями роботи культурно-освітніх установ, підготовкою для них кадрів, впровадженням у життя нових обрядів, влаштуванням трудових свят і т. ін., тобто питаннями культурного розвитку сіл.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 163.

² Журн. «Соціалістична культура», 1963. № 12, стор. 6.

Важливу й різноманітну за своїми формами роботу в галузі культурного будівництва проводять також створені на громадських засадах при виконкомах обласних та районних Рад депутатів трудящих громадські відділи культури, вперше організовані на Харківщині в період підготовки до XXII з'їзду КПРС. На кінець 1964 р. в республіці вже працювало 248 міських і районних відділів культури³. Згуртувавши навколо себе широкий актив, громадські відділи культури керують культурно-освітньою роботою, координують діяльність закладів культури, надають їм всіляку практичну та методичну допомогу, тобто виконують функції штатних відділів культури.

Досвід роботи міжколгоспних та міжвідомчих рад по культурі, громадських відділів культури свідчить про те, що своєю роботою вони розширюють сферу діяльності органів культури і сприяють переходу до громадського управління розвитком культури в місті й на селі. Своє втілення громадські начала знаходять не тільки в діяльності позаштатних відділів та міжколгоспних Рад по культурі. Так, на громадських засадах у республіці працює 2300 клубів, понад 2300 бібліотек, 2800 народних університетів і шкіл культури, 428 музеїв, 29 народних консерваторій, 26 філармоній, 200 кіноустановок⁴. Значного поширення набули громадські начала в бібліотечній справі. Протягом останніх років виникли такі нові форми бібліотечної роботи, як клуби любителів книги, народні книгарні, бібліотеки на громадських засадах і т. ін.

На Україні вперше на громадських засадах було організовано роботу бібліотеки м. Краснограда Харківської області. Керівництво роботою бібліотеки взяла на себе Рада бібліотеки на чолі з бригадиром бригади комуністичної праці артілі «Червоний текстильник» Анохіною. До роботи в бібліотеці було залучено ще 32 комсомольці міста. За прикладом трудящих Красноградського району бібліотеки на громадських засадах незабаром були організовані на тваринницьких фермах колгоспів «Зоря комунізму», «Прапор Жовтня» цього ж району, в м. Богодухові та ін.⁵

Яскравим свідченням глибокої комуністичної свідомості радянських людей є виникнення і поширення такого явища в нашому житті, як передача особистих бібліотек робітників, колгоспників, представників інтелігенції для масового користування всіма бажаними читати. Так, художня рада Палацу культури ім. Кірова м. Запоріжжя підтримала почин подружжя пенсіонерів-комуністів кадрових робітників заводу «Запоріжсталь» В. Шарнівського та Г. Козленко, які влаштували у себе в будинку громадську бібліотеку і подарували їй понад 1000 томів⁶.

Громадські бібліотеки з особистих книжкових фондів трудящих організовано в багатьох містах і селах республіки. Разом з державними бібліотеками, вони виконують велику роботу по популяризації книг, журналів, газет серед населення, по залученню трудящих до користування бібліотеками і доведенню книги до кожної радянської сім'ї.

На громадських засадах будується робота такої величезної організації, як товариство «Знання», в складі якого в 1963 р. працювало близько 355 тис. громадських лекторів.

Здійсненню поставлених партією перед пресою, радіо, телебаченням завдань сприяє той факт, що цьому допомагають широкі кола громадськості республіки. З кожним роком збільшується авторський актив

³ Журн. «Соціалістична культура», 1964, № 9, стор. 10.

⁴ Роль громадських організацій в комуністичному будівництві, К., 1964, стор. 103.

⁵ Поточний архів Міністерства культури УРСР. Головне управління культурно-освітніх установ, спр. 1 за 1960 р.

⁶ Там же.

газет, журналів, радіо, телебачення, організовуються позаштатні відділи в їх редакціях, зростають ряди робітників. У практику роботи преси все більше входять громадські прийомні кореспондентські пункти, редакційні ради, громадські комісії по якості і т. д. На Україні в 1963 р. налічувалося 1240 громадських відділів редакцій, в яких працювало 11263 працівники, водночас у роботі газет брало участь 139 тис. робітників і т. ін.⁷

Таким чином, характерною тенденцією в розвитку культури на сучасному етапі є поширення громадських засад в усіх сферах культурного життя республіки. Це свідчить про те, що в процесі культурного будівництва на Україні в роки розгорнутого комуністичного будівництва і здійснення величких накреслень Програми КПРС виникли і розвиваються нові форми участі трудящих у керівництві та організації культурного життя країни. В наш час поступово втілюється висунуте в Програмі партії положення про те, що в найближчі роки культурно-освітні установи (клуби, бібліотеки, кінотеатри і т. д.) з відання державних органів повинні перейти у відання громадських організацій. Цей новий процес — закономірне явище для суспільства, яке приступило до практичного здійснення програми побудови комунізму, і є свідченням того, що вже в наш час деякі функції держави в галузі культурного будівництва переходять до громадських організацій.

На сучасному етапі характерним для всього процесу культурного розвитку суспільства є небачений потяг широких мас трудящих до знань, до опанування кращими надбаннями культури. Зараз різними видами навчання в республіці охоплено понад 12 млн. чоловік.

Величезний потяг до знань трудівників усіх галузей народного господарства республіки, насамперед молоді, знаходить свій вияв у дальшому небувалому розвитку заочного і вечірнього навчання. Лише в загальноосвітніх школах працюючої молоді протягом п'яти років контингент тих, хто навчається без відриву від виробництва, зріс майже втричі і становить понад 1 млн. 300 тис. чоловік. Лише в 1963 р. без відриву від виробництва здобули середню і неповну середню освіту понад 200 тис. чоловік⁸.

Значно розширилася заочна освіта в системі вузів та середніх спеціальних учбових закладів. Творчістю мас тут покликані до життя такі нові більш досконалі форми навчання трудящих без відриву від виробництва, як загальнотехнічні та загальнонаукові факультети.

В наш час форми підвищення професійної кваліфікації та культурного рівня працівників промисловості, сільського господарства, державного апарату стають дуже різноманітними. Поряд з існуючими виникають нові.

Однією з таких форм стали народні університети, що виникли з ініціативи В. І. Леніна і схвалені VIII з'їздом партії. В свій час вони активно включились у боротьбу за розгортання культурної революції в країні. У період розгорнутого комуністичного будівництва зміст їх роботи кардинально змінився. Народні університети стали важливою формою комуністичного виховання трудящих, вони служать справі виховання нової людини комуністичного суспільства. Народні університети — це учбові заклади нового типу, з різноманітним напрямком роботи. Їхня основна мета — дати слухачам певну систему знань з тієї чи іншої галузі науки.

Важливу роль у задоволенні прагнення працівників промисло-

⁷ І. П. Полянський. Будівництво комунізму і громадська самодіяльність мас. К., 1964, стор. 34.

⁸ Журн. «Комуніст України», 1964, № 9, стор. 68.

вості, сільського господарства, державних установ до знань відіграє кіно, театр, телебачення, преса, книги.

Яскравим свідченням величезного потягу трудящих до знань є дані про зростання кількості книг, прочитаних трудящими протягом року. Якщо в 1959 р. бібліотеки системи Міністерства культури УРСР обслужили 11 млн. читачів і видали їм 221 млн. книжок, то у 1963 р. вони вже обслужили 14,5 млн. читачів і видали понад 275 млн. книжок⁹.

Таким чином, в процесі боротьби за втілення в життя Програми КПРС характерною тенденцією в культурному будівництві є небачений потяг до знань широких народних мас. Небачене зростання освітнього рівня працівників усіх галузей народного господарства — типове явище радянської сучасності. Свідченням цього є такі факти. Половина населення республіки має середню або вищу освіту. На Україні в 1959 р. серед 1000 осіб, які зайняті переважно фізичною працею, 336 — мали вищу, середню та неповну середню освіту, в той час як в 1939 р. — лише 58 чоловік¹⁰. В наш час, таким чином, вперше в історії непрофесійна інтелігенція (робітники і селяни) стають інтелігентами. Все це говорить про величезні успіхи, досягнуті Радянською владою в справі піднесення культурного рівня всіх членів суспільства і ліквідації істотної відмінності між розумовою і фізичною працею.

Водночас характерним для завершального етапу культурної революції є широка участь всього радянського народу у створенні неперевершених зразків культури. Активну участь у цій великій справі беруть безпосередні виробники матеріальних благ. В Програмі КПРС підкреслюється, що «в умовах переходу до комунізму творча діяльність в усіх галузях культури стає особливо плідотною і доступною для всіх членів суспільства»¹¹. В наш час не тільки представники інтелігенції, але і робітники та колгоспники, інженерно-технічні працівники, тобто люди, що безпосередньо працюють у промисловості та сільському господарстві, стають творцями духовних цінностей суспільства.

З кожним роком у загальному процесі розвитку літератури та мистецтва дедалі вагомніше місце посідає творчість самодіяльних письменників, поетів, драматургів, композиторів, скульпторів, танцюристів, співаків, музикантів. Про небачене піднесення народної творчості свідчить той факт, що лише в художній самодіяльності на Україні бере участь понад 2 млн. трудящих. У республіці творчо працюють 119 тис. гуртків художньої самодіяльності, 70 — самодіяльних народних театрів, 148 — народних ансамблів і симфонічних оркестрів¹².

Але не тільки кількісне зростання характеризує розвиток самодіяльної художньої творчості українського народу. Новою важливою тенденцією в її розвитку є досягнення самодіяльними колективами і митцями високого художнього рівня, піднесення їх творчості до рівня виконавчої майстерності професійних колективів. Свідченням цього є той факт, що в нашій республіці 70 самодіяльним колективам (дані на кінець 1963 р.) присвоєно почесне звання самодіяльних народних театрів. Цим колективам під силу стала постановка кращих творів оперного та балетного мистецтва, вітчизняної та зарубіжної драматургії. Так, на сцені самодіяльної оперної студії Чернівецького Палацу культури робітників легкої промисловості поставлено оперу М. І. Глінки «Борис Годунов».

⁹ Журн. «Соціалістична культура», 1964, № 9, стор. 1.

¹⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, М., 1963, стор. 159.

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 113.

¹² Газ. «Радянська культура», 22 грудня 1963 р.

Про ту величезну суспільно-виховну роль, яку виконують самодіяльні народні театри на сучасному етапі, про їх вклад в справу культурного розвитку трудящих міст і особливо сіл, свідчить той факт, що лише протягом 1963 р. народні театри дали понад дві тисячі спектаклів, які продивилося понад 1 млн. глядачів. Треба відзначити, що зараз не поодинокими стали факти, коли самодіяльні колективи різних жанрів домагаються рівня, притаманного кращим професіональним колективам.

Про високий рівень виконавської майстерності, глибокий ідейний зміст творчості самодіяльного колективу — ансамблю танцю «Ятрань» Кіровоградського будинку культури ім. М. І. Калініна свідчить присвоєння йому почесного звання заслуженого ансамблю танцю Української РСР¹³.

З кожним роком зростає і набуває художньої цінності творчий доробок самодіяльних літераторів та митців.

Уже в період підготовки до Декади української літератури та мистецтва в Москві в 1960 р. стали широко відомі читачам республіки твори самодіяльного поета, члена Спілки письменників України слюсаря Дніпропетровського заводу ім. Леніна, ударника комуністичної праці С. Данилейка. В Донецьку вийшла збірка віршів «Горячее дыхание», написана ударником комуністичної праці, вальцювальником Макіївського заводу ім. С. М. Кірова О. Бузулуком. До Декади було видано також байки колгоспного сторожа з Житомирщини П. Канавського та ін.¹⁴

В скарбницю вітчизняної художньої творчості міцно ввійшли твори самодіяльних композиторів М. Машкіна, С. Сабадаша, Р. Савицького, Р. Скалецького, О. Добахової, П. Амбросій та ін. Таких прикладів, що характеризують нові важливі тенденції в розвитку самодіяльної художньої творчості українського народу на сучасному етапі, можна навести багато. Вони є яскравим свідченням піднесення ролі самодіяльного мистецтва в процесі культурного розвитку країни, підтвердженням висунутого в Програмі КПРС положення про те, що на сучасному етапі «розвиток і збагачення художньої скарбниці суспільства досягається на основі поєднання масової художньої самодіяльності і професіонального мистецтва»¹⁵.

Марксизм-ленінізм учить, що в соціалістичному суспільстві народне поживання складається з двох видів розподілу: поряд з розподілом по праці існує і розподіл через суспільні фонди споживання, на долю яких припадає 25% фонду народного споживання. Суспільні фонди держава використовує для дальшого розвитку народної освіти, охорони здоров'я, забезпечення непрацездатних. Суспільні фонди споживання — це специфічна економічна категорія комуністичної формації, виникнення і розвиток якої обумовлені становленням і зміцненням соціалістичної системи господарства. На сучасному етапі переходу від соціалізму до омунізму на основі неухильного піднесення всього народного господарства темпи зростання цих фондів значно збільшуються. З кожним роком зростають витрати на народну освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення. В 1963 р. трудящі Радянської України одержали від держави з суспільних фондів понад 6,1 млрд. крб. у вигляді різних виплат пільг¹⁶.

Важливу питому вагу у суспільних фондах займають витрати на

¹³ Журн. «Соціалістична культура», 1964, № 8, стор. 28.

¹⁴ Література і искусство Советской Украины к Декаде в Москве (справочный материал), К., 1960, стор. 20.

¹⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 114.

¹⁶ Журн. «Комуніст України», 1964, № 10, стор. 18.

культурні потреби членів суспільства, на розвиток народної освіти культурно-освітню роботу, розвиток науки, літератури, мистецтва і т. ін. З кожним роком збільшується в республіці кількість шкіл, вузів клубів, бібліотек, театрів, кінопересувок, музеїв і т. ін.

За період 1959—1963 рр. в республіці на кошти державних та кооперативних установ побудовано 1679 шкіл з 809,9 тис. учнівських місць в них, і на кошти колгоспів — 2837 шкіл з 391,9 тис. учнівських місць¹⁷.

Одним з важливих показників ролі суспільних фондів споживання в процесі культурного піднесення є також збільшення витрат на освіту трудящих, які навчаються в різних учбових закладах. Протягом останніх років Українська РСР перетворилася в справжній всенародний університет. В республіці різними формами навчання охоплено понад 12 млн. чоловік, з яких 8 млн.—це учні загальноосвітніх шкіл і 1,1 млн.—студенти вузів та учні середніх спеціальних учбових закладів.

Серйозних успіхів досягнуто в справі підготовки спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою. На Україні в різних галузях народного господарства працюють 267 тис. інженерів, понад 140 тис. агрономів і зоотехніків, 458 тис. учителів, 93 тис. лікарів, десятки тисяч культурно-освітніх працівників¹⁸.

З кожним роком збільшується кількість шкіл-інтернатів — цих учбових закладів нового типу, які втілюють в життя тенденцію до суспільного виховання дітей.

Якщо взяти до уваги, що навчання одного школяра обходиться державі майже в 100 крб., студента інституту — в 800 крб. на рік, а підготовка одного спеціаліста, включаючи навчання в школі й інституті,—приблизно в 5 тис. крб., то стане ясно, які величезні асигнування йдуть на культурні потреби суспільства. Лише на освіту радянська держава щорічно витрачає 10 млрд. крб.¹⁹

Той факт, що в суспільстві зростають витрати на потреби його членів, в даному випадку на культурні потреби, є яскравим свідченням характерного для комуністичного суспільства явища, коли розподіл здійснюється незалежно від кількості і якості праці кожного працівника окремо. Поширення цього явища на сучасному етапі — характерне для суспільства, що перейшло до розгорнутого будівництва комунізму.

Отже, характеризуючи культурний розвиток Української РСР на сучасному етапі, можна спостерігати, що на основі неухильного піднесення економіки країни у культурному будівництві з кожним роком виникають і розвиваються нові явища, які красномовно свідчать про розвиток масової ініціативи знизу, необмеженої творчої активності мільйонів, що під керівництвом Комуністичної партії успішно втілюють у життя програму побудови комунізму.

¹⁷ Україна Радянська, 1944—1964 рр., К., 1964, стор. 116.

¹⁸ Журн. «Комуніст України», 1964, № 10, стор. 18.

¹⁹ А. А. Чухно. Розподіл матеріальних і культурних благ в період розгорнутого будівництва комунізму, К., 1962, стор. 145.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК

ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМНЕЗАМІВ УКРАЇНИ

Інтернаціоналістська політика нашої партії була близькою, зрозумілою для багатомільйонних мас трудового селянства країни, яке, палко схвалюючи розв'язання національного питання в СРСР, водночас одноставно підтримувало зовнішньополітичний курс Радянської держави. Як і всі трудящі, селянство встановлювало і зміцнювало зв'язки з міжнародними революційними організаціями, подавало допомогу експлуатованим масам капіталістичних країн, виховуючи цим самим в собі почуття братерської солідарності з ними, борючись за втілення в життя принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Комітети незаможних селян, як громадсько-політична і господарська організація українського трудового селянства, активні борці за здійснення ленінської національної політики в нашій країні, не стояли осторонь тих подій, що відбувались на міжнародній арені. Вони разом з усім радянським народом своєчасно на них реагували, намагаючись всіляко допомагати трудящим, що боролись за своє визволення.

Однією з форм тісного зв'язку комнезамів з селянами капіталістичних країн була участь представників незаможного селянства в роботі міжнародної організації — Селянському Інтернаціоналі, заснованому в 1923 р. посланцями 22 країн світу, які приїхали в Москву на Всесоюзну сільськогосподарську виставку¹. За їх ініціативою, 10 жовтня цього року розпочала роботу Міжнародна селянська конференція (конгрес), в якій взяли участь представники від 40 національностей (з них — 122 делегати з правом ухвального голосу і 36 з дорадчим)².

Делегати, за пропозицією відомого діяча польського революційного селянського руху Т. Ф. Домбаля, надіслали вітальну телеграму В. І. Леніну, який був ініціатором створення Селянського Інтернаціоналу³. «Ми, — говорилося в телеграмі, — наслідуюмо твої вказівки, розширюємо робітничо-селянський союз у міжнародному масштабі. Урочисто заявляємо, що не тільки робітники, але й селяни всіх країн бачать у тобі свого вождя»⁴.

З вітальною промовою на конференції виступив М. І. Калінін, побажавши її учасникам успіху в роботі; він висловив упевненість, що це перший і не останній міжнародний селянський конгрес, який знаменує

---

¹ Г. Одинець. Борьба незаможного селянства на Україні і Селянський Інтернаціонал, Харків, 1925, стор. 15.

² Журн. «Крестьянский Интернационал», 1924, № 1, стор. 151.

³ Там же, стор. 19.

⁴ Там же, стор. 17.

собою історичний факт надзвичайної ваги — інтернаціональне об'єднання селянства⁵.

Конференція ухвалила організувати всесвітній Селянський Інтернаціонал, опублікувати відозву до трудівників села, створити Міжнародну Селянську Раду (МСР), в склад якої входили б від кожної країни по одному-два представники (в залежності від кількості населення). Було обрано також президію МСР, до якої увійшли представники СРСР, Польщі, Німеччини, Франції, Бельгії, Чехословаччини, Скандинавських країн, США, Мексики, країн Далекого Сходу і колоній⁶. Від УРСР до складу цього органу ввійшов Г. М. Одинець — член президії Центральної комісії незаможних селян (ЦКНС)⁷.

Статут Міжнародної Селянської Ради ставив перед організацією такі найголовніші завдання: боротьба за визволення селянства всього світу від багатовікового гніту поміщиків та капіталістів; захист інтересів широких мас селянства і піднесення селянського господарства; встановлення і зміцнення найтісніших зв'язків з економічними, політичними і кооперативними селянськими організаціями всього світу; зміцнення міста з селом, зв'язок селянства з робітничим класом, спільний фронт проти поміщиків і капіталістів; встановлення братерських відносин з усіма робітничими організаціями, які підтримують програму і діяльність МСР; об'єднання всіх сил під гаслом боротьби за Робітничо-селянський уряд⁸.

Відозви Міжнародної селянської конференції — «До трудящих селян всіх країн» і «До трудящих селян колоній» пройняті ідеєю пролетарського інтернаціоналізму, боротьби за союз робітничого класу з селянством, братської солідарності з народами залежних і колоніальних країн. У відозві «До трудящих селян всіх країн» підкреслюється, що селянство має бачити в робітникові свого союзника і товариша по боротьбі, мусить разом з ним повалити панування експлуататорів і встановити у всьому світі робітничо-селянську владу⁹.

В. І. Ленін, як згадує Б. Бошкович у статті «Боротьба за селянство і Сельінтерн», визначив першу Міжнародну селянську конференцію як одну з найважливіших подій нашого часу. Тому й у тезах V розширеного пленуму Виконкому Комінтерну з селянського питання вказано: «Всі компартії повинні вести роботу в тому напрямку, щоб селянські організації приєднувались до Міжнародної Селянської Ради. Партії зобов'язані підтримувати зростання цієї міжнародної селянської організації, сприяти поглибленню і посиленню її роботи, правильній постановці вивчення селянського питання, справді науковій розробці проблем селянського руху»¹⁰. Звідси стає очевидним, наскільки важливою була участь селянських організацій СРСР, в тому числі й українських комнезамів, в цьому міжнародному об'єднанні селянських мас. Ще напередодні оформлення Селянського Інтернаціоналу газета «Селянська правда» висловлювала впевненість у тому, що незаможники України стануть активними членами цієї організації¹¹.

В грудні 1923 р. Міжнародна Селянська Рада, її генеральний секретаріат звернулись до ЦКНС і члена МСР Г. М. Одинця з пропозицією приєднати незаможницьку організацію України до Селянського Інтернаціоналу. В листі з цього приводу говориться: «Щиро вітаємо Вас,

⁵ Газ. «Селянська правда» (орган ЦК КП(б)У і ЦКНС), 25 листопада 1923 р.

⁶ Газ. «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У), 16 жовтня 1923 р.

⁷ Г. Одинець. Назв. праця, стор. 25.

⁸ Журн. «Крестьянский Интернационал», 1924, № 1, стор. 170.

⁹ Газ. «Коммунист», 21 жовтня 1923 р.

¹⁰ Борьба за крестьянство, М., 1926, стор. 30.

¹¹ Газ. «Селянська правда», 13 червня 1923 р.

дну з найреволюційніших селянських організацій, яка має великі задуги в зміцненні влади робітників і селян... Ми пропонуємо вашій організації приєднатись до Міжнародної Селянської Ради. Взагалі просимо вас підтримувати з нами постійний зв'язок і повідомляти нас про все, що стосується селянського руху на Україні. Ми сподіваємося, що ви зробите все для того, щоб українське селянство пліч-о-пліч йшло з селянством всього світу і щоб думка МСР була б для нього керівною»¹².

Вже 29 січня 1924 р. на засіданні президії МСР було оформлено приєднання українських комнезамів до Селянського Інтернаціоналу¹³. Політбюро ЦК КП(б)У 18 лютого 1924 р. ухвалило постанову: «Вважає за необхідне входження КНС в Червоний Селянський Інтернаціонал. Секретаріату намітити представника»¹⁴.

Селянство України, як і Російської Федерації, дуже схвально поставилося до створення міжнародної селянської організації і висловило її свої найкращі побажання. По селах республіки пройшли збори, учасники яких вітали Селянський Інтернаціонал. Так, 4 грудня 1923 р. селяни Василівської і Краснянської дільниць Полтавської округи, заслухавши доповідь про організацію всесвітнього Селянського Інтернаціоналу, в своєму рішенні відзначили: «Ми певні, що цей Інтернаціонал справді об'єднає селян всього світу і приведе їх до кращого життя, життя без буржуазії і поміщиків»¹⁵.

За прикладом українських незаможників взяти участь в роботі Селянського Інтернаціоналу виявили бажання й інші селянські організації нашої країни, зокрема спілки хліборобів Середньої Азії, які підтримували тісні зв'язки з комнезамами¹⁶.

Центральна комісія незаможних селян розгорнула велику роботу щодо популяризації ідей Селянського Інтернаціоналу. Всі губернські комнезами зобов'язані були організувати поширення видань МСР серед незаможних селян і всього сільського населення. Члени КНС брали в цьому безпосередню участь¹⁷. Президія ЦКНС передбачила обговорення доповідей про Селянський Інтернаціонал на губернських, окружних, районних і сільських з'їздах незаможного селянства¹⁸, які передували IV Всеукраїнському з'їзду комнезамів. Було вирішено також запросити на з'їзд представників МСР¹⁹. Г. І. Петровський у промові на черговому Пленумі ЦКНС 8 квітня 1924 р., спинившись на роботі Першої Міжнародної селянської конференції, вказав на її значення. Він підкреслив також, що селянські організації СРСР повинні бути прикладом для трудявого селянства капіталістичних країн. «Наша організація,— говорив Г. І. Петровський,— має міжнародне значення»²⁰.

IV Всеукраїнський з'їзд КНС, що відбувся 25—30 червня 1924 р., показав, які міцні зв'язки намітились між незаможним селянством України і Міжнародною селянською організацією. На адресу з'їзду надіслав вітальну телеграму Селянський Інтернаціонал, висловлюючи упевненість, що незаможники в своїй повсякденній роботі будуть прово-

¹² Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО), ф. Р-1791, оп. 2, од. зб. 84, арк. 149.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, од. зб. 259, арк. 3.

¹⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, од. зб. 25, арк. 49.

¹⁵ Газ. «Селянська правда», 14 грудня 1923 р.

¹⁶ Зв'язки комнезамів України з селянськими організаціями союзних республік Середньої Азії («кошчі» і «джарди»), Якутської АРСР («хамначіти») частково висвітлені в статтях Неходи («Український історичний журнал», 1960, № 2), М. Д. Березовчука («Український історичний журнал», 1964, № 1).

¹⁷ Газ. «Селянська правда», 23 квітня 1924 р.

¹⁸ Газ. «Коммунист», 1 травня 1924 р.

¹⁹ Газ. «Селянська правда», 18 травня 1924 р.

²⁰ Газ. «Селянська правда», 11 квітня 1924 р.

дити в життя заповіти В. І. Леніна і боротися за зміцнення союзу робітників і селян²¹. У телеграмі-відповіді на ім'я МСР незаможне селянство запевняло в своїй відданості всесвітньому союзові робітників і селян. Діяльність Сельінтерну докладно схарактеризував у своїй доповіді Г. М. Одинець. З'їзд доручив ЦКНС якнайшвидше оформити організаційний вступ до Селянського Інтернаціоналу²².

Для участі в роботі з'їзду до Харкова прибула делегація представників Комінтерну, Профінтерну і Селянського Інтернаціоналу. 28 червня під бурхливу овацію делегатів місця в президії зайняли товариш Люні-Он (Французька колоніальна Африка), Пемонте (Італія), Рейте (Німеччина), Трогалоз (Болгарія), Шваб (Чехословаччина), Юрченк (Польща) та ін. Посланців трудящих різних країн світу широко привітав Г. І. Петровський, який сказав, що Україна ніколи не забуде цього моменту братерської єдності комуністів усіх країн²³.

Представник від Болгарської комуністичної партії робітник-друкар т. Трогалоз заявив, що селянство і робітничий клас його країни сподіваються допомоги українських селян і робітників, коли в Болгарії почнеться повстання проти буржуазії. Таку ж думку від імені чехословацьких друзів висловив т. Шваб. Представник Французької компарті Люні-Он запевнив, що зустрічі на з'їзді і почуття братерської солідарності, висловлені трудящими України, знайдуть широкий відгук за рубежом²⁴.

З промовама-відповідями виступили делегати Я. Н. Медвідь, Г. М. Одинець, М. В. Владимирський та ін. Г. І. Петровський заявив: «Незаможне селянство по першому заклику Комуністичного Інтернаціоналу стане на чолі селянських легіонів і прийде вам на допомогу. Будьте певні, ...що ми завжди і всі наготові — від юних лєнінців і до комнезамів — прийти вам на допомогу»²⁵.

Президія ЦКНС, виконуючи постанову з'їзду, вжила всіх заходів до того, щоб незаможні селяни України, об'єднані в свої комітети, з 1 січня 1925 р. вступили до Селянського Інтернаціоналу. III пленум ЦКНС остаточно розв'язав це питання²⁶.

На II пленумі МСР (квітень 1925 р.), де були представники від 34 країн світу, КНС, як організацію, було прийнято в Селянський Інтернаціонал²⁷.

Широко відзначило трудове селянство СРСР річницю заснування Інтернаціоналу. З цієї нагоди ЦКНС від імені багатотисячної армії незаможного селянства висловила впевненість, що вплив Селянського Інтернаціоналу, до складу якого ввійшли активні революційні організації селянства, дедалі зростатиме²⁸. Вітання МСР надіслали делегати Маріупольського окружного з'їзду КНС, Ново-Бузького районного з'їзду незаможників, першого з'їзду комнезамів Шепетівщини, розширеного пленуму комнезамів Донбасу, Дахнівського районного з'їзду незаможного селянства Черкаської округи і багато інших селянських організацій. Серед них були, крім комнезамів, також з'їзд уповноважених сільськогосподарських колективів і товариств Миколаївської округи, VI конференція представників землі і лісу Єлеського повіту та ін.²⁹

²¹ Журн. «Крестьянский Интернационал», 1924, № 3—4, стор. 104.

²² Там же.

²³ Газ. «Коммунист», 28 червня 1924 р.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Газ. «Селянська правда», 18—19 лютого 1925 р.

²⁷ Г. Одинець. Назв. праця, стор. 25.

²⁸ Журн. «Крестьянский Интернационал», 1924, № 5—6, стор. 162.

²⁹ Там же, стор. 96.

В зв'язку з відзначенням п'ятої річниці Комінтерну (1924 р.) президія МСР опублікувала відозви «П'ятиріччя Комінтерну — торжество всесвітнього союзу робітників і селян. Селянам всього світу» та «Селянкам і робітницям усіх країн». У цих документах поряд з викладом основних завдань Міжнародної селянської організації проводиться ідея спільної боротьби з Комінтерном проти сил реакції, фашизму, панування капіталу, за торжество всеперемагаючого союзу робітників і селян, за владу трудящих. «Комінтерн є нашою братньою організацією, — говорить у відозві до селян всього світу, — бо він написав на своїх бойових прапорах гасло боротьби за звільнення селян, гасло робітничо-селянського союзу, гасло змички робітничого міста з селянським селом і гасло робітничо-селянського Уряду»³⁰.

Г. І. Петровський, підкреслюючи спільність завдань цих двох міжнародних організацій трудящих — Комінтерну і Селянського Інтернаціоналу — вказував, що найчисленніша селянська маса, хоч ще і не підготовлена повсюдно до свідомого революційного руху, «об'єдналася в свій Інтернаціонал і йде на допомогу пролетарській світовій революції»³¹.

Успішна діяльність Селянського Інтернаціоналу в капіталістичних країнах змусила реакційні кола поміщиків і куркулів вдатися до спроб створити на противагу йому так зване «Міжнародне об'єднання сільськогосподарських організацій», використовуючи з цією метою селянський кооперативний рух³². Ця обставина і ряд інших викликали необхідність активізувати роботу економіко-кооперативної секції Селянського Інтернаціоналу, щоб надати йому характер не тільки міжнародної політичної організації, але й водночас об'єднання сільськогосподарських кооперативів.

В зв'язку з цим було визнано недоцільним залучати до Селянського Інтернаціоналу такі організації, як сількоми, комнезами, спілки «кошчі» та інші аналогічні об'єднання трудового селянства союзних республік. Дане питання широко обговорювалось на II Пленумі МСР. В доповіді Т. Ф. Домбала «Завдання і досягнення Сельінтерну» проводилась думка, що Селянський Інтернаціонал повинен стати «Інтернаціоналом селянських кооперативних організацій», а такі організації, як Сільська спілка СРСР і український «Сільський господар» — базою для цього Інтернаціоналу³³.

Політбюро ЦК КП(б)У 27 березня 1925 р. ухвалило прийняти до виконання постанову Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня цього року, в якій вказувалось, що сількомам, комнезамам та іншим організаціям недоцільно входити до складу Селянського Інтернаціоналу³⁴. Але це не означало, що співпраця комнезамів з Сельінтерном мала припинитися. Вона виявлялась в іншій формі — через кооперативні організації.

Міжнародна Селянська Рада та її президія продовжували підтримувати тісний зв'язок з селянством України і зокрема з передовою його частиною — організаціями незаможного селянства, тим більше, що значна кількість господарств незаможників входила до складу кооперативних об'єднань, в тому числі і в спілку «Сільський господар». Так, на 1 квітня 1925 р. було кооперовано до 409 тис. членів КНС.

³⁰ Журн. «Крестьянский Интернационал», 1924, № 1, стор. 177.

³¹ IV сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VII скликання, 1—4 листопада 1924 р., Харків, 1924, стор. 4.

³² Т. Домбаль. Задачи и достижения Крестинтерна, М., 1925, стор. 62.

³³ Там же.

³⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 26, арк. 33, 76.

З них більшість вступала до споживчих кооперативів³⁵. До кінця відбудовного періоду 40% незаможницьких господарств були кооперовані³⁶.

Представники МСР і надалі цікавились роботою незаможницьких організацій, вивчали їх досвід господарської і політичної діяльності на селі. В травні 1925 р. Україну відвідала делегація Виконкому Сельінтерну на чолі з Т. Домбалем. В складі її були: Масаренті (керівник селянського руху в Італії), Дейвіс (від селян-негрів), Кнутсон (представник американських селян), Кагнер (від Виконкому МОДР), Лієнг (від селян і рибалок Скандинавії) та ін. ЦКНС широко привітала дорогих гостей³⁷. Члени делегації відвідали ряд сіл Київщини³⁸, де їх тепло зустрічали. Вони переконувались у великих змінах, що стались в економіці й культурі українського села.

7 травня, у Харкові, відбулося урочисте об'єднане засідання ЦКНС з участю гостей і членів КНС — делегатів ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад. Заступник голови ЦКНС Я. Н. Медвідь ознайомив представників Сельінтерну з роботою комнезамів. Він запевнив їх, що незаможники України завжди готові допомогти трудящим зарубіжних країн, коли вони стануть на шлях відкритої революційної боротьби за владу³⁹.

З привітанням до незаможного селянства звернувся голова Сельінтерну Т. Ф. Домбаль. В своїй палкій промові він висловив упевненість, що селянство всього світу, об'єднавшись з пролетаріатом, втілюватиме в життя заповіді В. І. Леніна. «В особі ЦКНС,— підкреслив він,— я вітаю багатомільйонне селянство України і бажаю йому успіху в його політичній і економічній роботі». З вітальними промовами виступили також Міліолі Масаренті, Дейвіс, Кнутсон, Лієнг. Від імені селянок-незаможниць слово було надане делегатам з'їзду: члену ВУЦВК тов. Порун, тов. Котик, Мойсейчук і Дядиній. Незаможниці піднесли гостям вишиті українські сорочки. З словом-відповіддю виступив Г. М. Одинець. Замість резолюції він запропонував дружно, кожний своєю мовою, заспівати «Інтернаціонал». «Найкраща резолюція,— підтримав його Т. Ф. Домбаль,— це наш бойовий пролетарський гімн»⁴⁰.

Зв'язки українських незаможників з Сельінтерном підтримувались також шляхом листування. Члени виконкому МСР листувались з організаціями, установами, окремими особами. Так, сільська Рада с. Домбальки на Київщині одержала лист від Т. Ф. Домбала, в якому керівник Міжнародної селянської організації закликав зміцнювати змичку робітників і селян, всебічно розвивати сільське господарство, підносити економічну і політичну могутність Радянської влади — провісника визволення трудового селянства всього світу. Голові Ходорківської сільради Я. Шнигівській він писав про залучення жінки в активне громадське життя на селі⁴¹.

Президія МСР в складний і відповідальний для незаможницьких організацій період, коли визначався новий напрямок в їх діяльності, ставивсь питання про зміну форм і методів роботи, стежила за ходом дискусії, що розгорнулася навколо комнезамівських справ. Зокрема, у привітанні ІV пленуму ЦКНС (серпень 1925 р.) висловлювалося сподівання, що незаможне селянство України «буде, як і досі, революційною

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, од. зб. 331, арк. 15.

³⁶ Я. Н. Медвідь. Організація та зріст КНС на Україні, Харків, 1925, стор. 20

³⁷ Газ. «Селянська правда», 1—2 травня 1925 р.

³⁸ Газ. «Селянська правда», 3—5 травня 1925 р.

³⁹ Газ. «Селянська правда», 10—12 травня 1925 р.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Газ. «Селянська правда», 12—13 червня 1925 р.

передовою частиною селянства і через кооперацію і колективізацію поліпшити сільське господарство»⁴².

І в далшому керівні органи Селянського Інтернаціоналу приділяли увагу діяльності незаможницьких організацій, президії ЦКНС; представники їх брали участь в роботі з'їздів КНС. Звертаючись до делегатів V Всеукраїнського з'їзду КНС (3—8 січня 1927 р.), Т. Ф. Домбаль підкреслив, що успіх боротьби трудящих капіталістичних країн за своє визволення залежить від досягнень у соціалістичному будівництві⁴³.

З свого боку, комнезами завжди своєчасно відгукувалися на події міжнародного революційного руху, подаючи йому допомогу в тій чи іншій формі.

На II Пленумі ЦКНС (8 червня 1927 р.) Г. І. Петровський, доповівши про міжнародне і внутрішнє становище СРСР, від імені всіх членів КНС України засудив провокаційні дії міжнародної буржуазії проти СРСР — напади на радянські представництва в Пекіні і Шанхаї, бандитський наскок на торгпредставництво в Лондоні, вбивство посла СРСР у Варшаві П. Л. Войкова та інші диверсійні акти. Незаможне селянство, заявив доповідач, впевнено будуватиме новий лад — соціалізм в братерському єднанні з трудящими всіх союзних республік, в тісному співробітництві з Сельінтерном під проводом Комінтерну. На захисті його мирної праці стоятиме Червона Армія. Пленум ЦКНС звернувся до Уряду УРСР з проханням вжити рішучих заходів для належної відсічі міжнародній буржуазії і внутрішній контрреволюції⁴⁴.

Як і весь радянський народ, гостро реагуючи на ці події, комнезами організовували мітинги протесту, проводили збори селян. Незаможне селянство в тісній згоді з міжнародними організаціями трудящих — Комінтерном, Селянським Інтернаціоналом, МОДР та іншими активно підтримувало визвольну боротьбу народів капіталістичних країн. Комнезами брали дійову участь в збиранні коштів для подання матеріальної допомоги робітничому класу Західної Європи і всім трудящим світу.

Коли восени 1923 р. в Німеччині склалася революційна ситуація і в деяких районах країни виникли робітничі уряди з участю лівих соціал-демократів і комуністів, а пролетаріат Гамбурга на чолі з Ернстом Тельманом підняв бойовне повстання; ці події знайшли палкий відгук серед радянських людей. ЦКНС звернулася до незаможного селянства України з відозвою «Допоможімо німецькому робітництву!». «Хай наша допомога,— говориться у ній,— приведе німецьку революцію до свого Жовтня». Цей заклик був щирим проявом інтернаціональної солідарності з німецьким робітничим рухом.

Президія ЦКНС розробила і опублікувала план збору серед сільського населення грошей та хліба для німецького пролетаріату. В кожній губернії було утворено комісії допомоги німецьким робітникам, куди входив представник від губКНС. Такі ж комісії організовувались в окружних та районних центрах. Їх члени виїжджали на село, де проводили збори незаможників, визначаючи характер і розмір цієї допомоги⁴⁵. Незаможні селяни Катеринославщини, як повідомляв голова губКНС тов. Галушка, зібрали для рурських робітників 600 пудів хліба⁴⁶. В Краснограді на Полтавщині незаможники вирішили подарувати німецькому робітничому класу, що боровся за Ради, Червоний прапор⁴⁷.

Незаможне селянство України брало участь і в інших політичних

⁴² Газ. «Селянська правда», 26 серпня 1925 р.

⁴³ Газ. «Радянське село» (орган ЦК КП(б)У), 6 січня 1927 р.

⁴⁴ Газ. «Радянське село», 12 червня 1927 р.

⁴⁵ Газ. «Селянська правда», 27 жовтня 1923 р.

⁴⁶ Газ. «Селянська правда», 21 листопада 1923 р.

⁴⁷ Газ. «Коммунист», 8 січня 1924 р.

кампаніях міжнародного характеру, зокрема у тих, які проводились МОДР. З метою покращання діяльності існуючих модрівських осередків а також створення нових ЦКНС звернулась до всіх губКНС з листом-закликом: «Станьмо на допомогу закордонним революціонерам». В листі вказувалось на необхідність залучити до цієї роботи все незаможне селянство⁴⁸. Як повідомляла газета «Коммунист», комнезами Єлисаветградської округи зібрали для МОДР більше 10 млрд. крб.⁴⁹ В Одеській губернії члени КНС у ряді сіл проводили посіви на користь полів'язнів західноєвропейських країн⁵⁰.

Залучення незаможників до модрівських організацій з кожним роком набирало все ширшого розмаху. Якщо в 1924 р. в сільських осередках МОДР нараховувалось понад 200 тис. чоловік⁵¹, то на початку 1927 р. в них було 38,1% всієї незаможницької організації⁵².

Яскравим проявом інтернаціональної солідарності з трудящими капіталістичного світу була моральна підтримка і матеріальна допомога з боку українських незаможників своїм єдинокровним братам у Західній Україні і Західній Білорусії. Про них трудящі Радянського Союзу, зокрема УРСР, ніколи не забували. Так, незаможники Хабінського району Малинської округи просили дозволу взяти шефство над однією з польських в'язниць, в якій страждали українські і білоруські селяни та робітники. Для заарештованих почали готувати подарунки⁵³.

Незаможне селянство України виявило велику активність у збиранні коштів і хліба на допомогу голодуючому населенню Галичини, що потерпіло від неврожаю (1925 р.)⁵⁴ і повіні (вересень 1927 р.). Президія ЦКНС при ВУЦВК закликала організації незаможників стати ініціаторами в цій справі⁵⁵. Відгукнувшись на заклик, представники Роменської округи, що приїхали на пленум ЦКНС (травень 1926 р.), передали 544 крб. для голодуючих Галичини⁵⁶. В прикордонних районах республіки проведенню цієї кампанії приділялась особлива увага. Успіх її ще більше підносив ідеї Жовтня в очах селянських мас Західної України, зміцнював позиції соціалізму, революціонував трудящих. Саме тому Кам'янець-Подільський окружний КНС 13 лютого 1928 р. у своєму листі до районних організацій підкреслював, що матеріальна допомога населенню Західної України «набирає також і великого політичного значення»⁵⁷. По всіх селах серед членів комнезамів призначались уповноважені для збору пожертвувань. За даними ЦКНС, з 1 січня 1927 р. по 1 вересня 1928 р. організаціями незаможників було внесено на користь потерпілих понад 5629 крб.⁵⁸ Для цієї ж мети за рішенням президії ЦКНС від 21 вересня 1927 р. з її бюджету виділялись кошти на придбання 3 тис. пудів жита⁵⁹.

В роки світової економічної кризи становище трудового селянства в панській Польщі було дуже тяжким, воно повсюдно голодувало. До цього приєднувались і політичні утиски, особливо в Західній Україні. Посилився фашистський терор. Незаможне селянство Радянської України гнівно протестувало проти свавілля буржуазії і поміщиків, встанов-

⁴⁸ Газ. «Селянська правда», 2 грудня 1924 р.

⁴⁹ Газ. «Коммунист», 28 липня 1923 р.

⁵⁰ Газ. «Коммунист», 5 серпня 1923 р.

⁵¹ Я. Н. Медвідь. Назв. праця, стор. 19.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, од. зб. 488, арк. 29.

⁵³ Газ. «Селянська правда», 18 травня 1924 р.

⁵⁴ Газ. «Коммунист», 2 листопада 1925 р.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, од. зб. 562, арк. 116.

⁵⁶ Газ. «Радянське село», 20 травня 1926 р.

⁵⁷ ДАХО, ф. Р-1792, оп. 1, од. зб. 87, арк. 9.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, од. зб. 728, арк. 2.

⁵⁹ Там же, од. зб. 562, арк. 116

лювало, підтримувало і розширювало інтернаціональні зв'язки з трудящими панської Польщі. Президія ЦКНС заслухала на своєму черговому засіданні інформацію про репресії польського фашизму проти пролетаріату і бідняцько-середняцьких мас селянства Західної України. В ухваленій постанові від імені мільйона членів комнезамів було висловлено рішучий протест проти ганебного знуцання уряду Пiлсудського над західноукраїнськими робітниками і селянами⁶⁰.

Польський робітничий клас і трудове селянство через свою газету «Трибуна Радзецка» неодноразово висловлювали подяку незаможникам України за братерську підтримку в боротьбі проти сил реакції і фашизму. На ім'я президії VII Всеукраїнського з'їзду незаможних селян (27—31 березня 1930 р.) від газети було надіслано привітання за підписом Т. Ф. Домбаля — її редактора. В ньому говорилось: «Українським незаможникам, червонопрапорцям, пролетарський привіт. ...Зміцнюйте колгоспи, продовжуйте героїчний шлях боротьби проти піддонків петлюрівщини, найманців польського фашизму»⁶¹.

Незаможне селянство, його керівні органи підтримували зв'язки і з українськими емігрантами, що залишили свій рідний край ще до революції в надії відшукати кращу долю за океаном. В свою чергу, представники від емігрантських кіл були присутніми на з'їздах комнезамів. Так, в останній день роботи V Всеукраїнського з'їзду КНС від імені 350 тис. селян-українців та українських робітників у Канаді виступив їх представник Попович, зустрінутий гучними оплесками. Він розповів, як бідують селяни-українці в Канаді, як вони цікавляться всім тим, що відбувається в Радянській країні, зокрема на Україні. Попович уважно знайомився з роботою канадських організацій з тим, щоб канадські селяни, як заявив він, могли використати цей досвід, особливо сам принцип організації селянських мас, стосовно до своїх умов⁶².

Організації незаможників України солідаризувались з трудящими капіталістичних країн і в дні міжнародних революційних свят. В зв'язку з наближенням 1 Травня 1924 р. ЦКНС в листі до незаможного селянства вказувала, що «це свято незаможники... повинні провести під гаслом визволення братів своїх з неволі»⁶³.

Інтернаціоналістська діяльність комнезамів була різнобічною. І. І. Петровський, виступаючи на засіданні президії ЦКНС (липень 1928 р.), говорив: «Наші організації незаможних селян є прикладом для бідніших селян Китаю, Індонезії, Індії, Польщі, Балканських держав, що пориваються організуватися для боротьби з сільською буржуазією за відібрання землі та ліквідацію злиднів на селі»⁶⁴.

Встановлення тісних зв'язків комнезамів з міжнародними організаціями трудящих і безпосередня участь представників незаможного селянства в керівництві цих організацій, моральна підтримка трудящих капіталістичних країн в революційній боротьбі і матеріальна допомога, одана їм, використання досвіду роботи КНС зарубіжними селянськими організаціями, боротьба незаможників під керівництвом Комуністичної партії за перемогу соціалізму в нашій країні,— все це вносило гідний вклад в розвиток ідей пролетарського інтернаціоналізму, сприяло тіленню їх у життя.

⁶⁰ Газ. «Коммунист», 24 жовтня 1930 р.

⁶¹ VII Всеукраїнський з'їзд незаможних селян, бюлетень № 3, 1930, стор. 32.

⁶² Газ. «Радянське село», 9 січня 1927 р.

⁶³ Газ. «Селянська правда», 18 травня 1924 р.

⁶⁴ Газ. «Радянське село», 22 липня 1928 р.

Н. І. МИРОНЕЦЬ
СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НА ПОДІЛЛІ
У ВЕРЕСНІ — ЖОВТНІ 1917 р.

Питання про селянський рух на Поділлі напередодні Жовтневої революції недостатньо висвітлене в нашій історичній літературі. Частково ця тема розкрита в статтях¹.

В даному повідомленні робиться спроба висвітлити найхарактерніші форми селянських виступів на Поділлі у вересні і жовтні 1917 р., а також показати, як поступово зростала кількість і змінювалась їх форма, як селянство Поділля в ході революційної боротьби виходило з-під впливу есерів і піднімалось на боротьбу проти поміщиків та Тимчасового уряду.

Певний час у революційній боротьбі селянства Поділля переважали порівняно мирні форми виступів. Цьому сприяли деякі обставини. Так, з приводу цього подільський губернський комісар Тимчасового уряду доповідав міністрові внутрішніх справ 15 жовтня 1917 р., що до вересня аграрний рух у губернії стримувався авторитетом Центральної Української ради, яка «шляхом численних з'їздів, зборів проводила ідею недоторканості народних багатств»². Другим стримуючим фактором була наявність тут, як у прифронтовій смузі, великої кількості військ, які одразу після перемоги Лютневої революції використовувалися урядом для залякування селянства. Та царський уряд дедалі втрачав вплив і надію на війська Південно-Західного фронту. Більшовицька партія направила великі сили для роботи серед селянства і особливо серед солдатів, як найбільш згуртованої і організованої маси трудового селянства, щоб вирвати їх з-під впливу есерів та меншовиків, завоювати на свій бік як надійного союзника в боротьбі за перемогу соціалістичної революції. В середині липня 1917 р. В. І. Ленін закликав партію перебудувати всю агітацію в народі так, «щоб вияснити цілковиту безнадійність одержання землі селянами, поки не повалена влада військової кліки, поки не викриті і не позбавлені народного довір'я партії есерів і меншовиків»³.

---

¹ М. Рубач. К истории крестьянских восстаний накануне Октября 1917 г. (материалы по Украине), журн. «Историк-марксист», 1934, № 3; його ж. Селянські повстання на Україні проти Тимчасового уряду і Української Центральної ради, Наукові записки Інституту історії АН УРСР, 1957, № 11; А. Г. Слюсарський. Боротьба селян України за землю в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, Ученые записки Харьковского университета, т. 89, Труды исторического факультета, т. 6, 1957; Є. К. Живолуп. Селянський рух на Україні в 1917 р., Ученые записки Харьковского университета, т. 88. Труды кафедры истории КПСС, т. 6, 1957.

² К истории борьбы крестьянства Правобережной Украины против Центральной рады и Временного правительства в 1917 г., журн. «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 80.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 166.

Велику роботу по завоюванню на бік більшовиків селян і солдатів проводили партійні організації Вінниці, Проскурова та інших міст Поділля, поширюючи більшовицькі газети, організовуючи мітинги, випускаючи листівки. Наприкінці серпня Вінницький комітет РСДРП(б) випустив перший номер газети «Борьба»⁴. Більшовицькі лозунги про негайне укладення миру та передачу землі селянам знаходили живий відгук серед змученої війною солдатської маси. Авторитет більшовиків зріс після розгрому контрреволюційного заклоту генерала Корнілова. Розгром Корнілова, а також підтвердження Керенським його наказів, спрямованих на боротьбу з селянським революційним рухом, придушення селянських виступів з допомогою військ, суди над земельними комітетами, підвищення вдвоє цін на хліб на догоду поміщикам,— все це підірвало довір'я селянства до Тимчасового уряду; воно почало розуміти, що уряд землі не дасть, що її треба брати своїми руками. Цю зміну в настроях селянства, а також зростання власних сил більшовики намагались використати для того, щоб посиленням агітації в масах довести селянам, що есери зрадили їх і «представляють не масу селянської бідноти, а меншість заможних хазяїнів»⁵, та переконати селянство в необхідності негайно забирати поміщицькі землі. Нарада більшовицьких організацій Південно-Західного краю, що відбулась у Києві 12 вересня, прийняла рішення про необхідність скасування «приватної власності на поміщицьку землю без викупу і передачі її у розпорядження селянських комітетів»⁶.

Проскурівський комітет РСДРП(б) наприкінці серпня перевидав листівку Московського комітету РСДРП(б), яка викривала зрадницьку політику меншовиків і есерів та доводила селянам, що тільки більшовики — справжні захисники інтересів трудящих. Листівка підкреслювала, що поміщики так люто ненавидять більшовиків за те, «що більшовики — найнепримиренніші вороги поміщицького гніту, кабали, тому, що більшовики об'єднують боротьбу найбіднішого населення міст і сіл з поміщицьким класом за землю»⁷.

Робота більшовиків дала свої позитивні наслідки. Ідеї більшовизму проникали в широкі селянські і солдатські маси, піднімаючи їх на боротьбу проти поміщиків і капіталістів. Газета «Деревенская правда» писала, що 1 жовтня в с. Пісчанці Ольгопільського повіту відбувся багатолюдний мітинг жителів навколишніх сіл, учасники якого гаряче вітали робітників Петрограда, Москви, Києва й інших великих міст, «що напружують зусилля в боротьбі за владу робітничого класу і найбіднішого селянства. Ухвалено резолюцію з вимогою переходу влади Радам»⁸.

Широкий відгук агітація більшовиків знаходила серед військ Південно-Західного фронту. 6 вересня в офіційному донесенні про настрої в арміях фронту відзначалось посилення більшовицького впливу⁹. 28 вересня комісар 11-ї армії телеграфував Верховному Головнокомандуючому: «Настрій армії з кожним днем погіршується, її розклад іде повним ходом, пануюча тема розмов — мир... Більшовицька хвиля на-

⁴ Газ. «Голос социал-демократа», 27 серпня 1917 р.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 252.

⁶ Газ. «Голос социал-демократа», 24 вересня 1917 р.

⁷ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 785.

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. IV, 12 сентября—25 октября 1917 г., М., 1961, стор. 281.

⁹ Там же. т. III, 26 июля—11 сентября 1917 г., М., 1960, стор. 493.

ростає»¹⁰. Так армія поступово перетворювалася з сили, що захищала і підтримувала Тимчасовий уряд, в силу, що підтримувала революційну боротьбу робітників та селян. Солдати відмовлялись придушувати революційні виступи селян проти поміщиків, навіть підтримували такі виступи, а часто самі були ініціаторами розгромів поміщицьких маєтків, що широкою хвилею прокотились по Поділля, починаючи з другої половини вересня 1917 р. Подільський губернський комісар Тимчасового уряду в згадуваному донесенні міністру внутрішніх справ писав про те, що «з половини вересня губернію охопила хвиля погромів, які, почавшись у районі зосередження 2-го гвардійського корпусу в Ушицькому повіті, перекинулись з повіту в повіт по всіх закутках Поділля»¹¹. 21 вересня солдатами лейб-гвардії 2-го мортирного і паркового дивізіонів розгромлений маєток Рахнівка в Ушицькому повіті¹², а солдатами 609-го полку — маєток Монастирьок Летичівського повіту. Подібні приклади не поодинокі¹³. Начальник повітової міліції Літинського повіту доповідав губернському комісарові 5 жовтня, що тільки за один тиждень, з 26 вересня по 2 жовтня, в південній частині повіту розгромлено 18 поміщицьких економій, 6 винокурних і один цукровий заводи. Економії і заводи громили солдати 2-го гвардійського корпусу разом з місцевими селянами¹⁴. Начальник Летичівської повітової міліції доповідав прокуророві Вінницького окружного суду, що з 25 по 30 вересня тільки у Войтовецькій і Суловецькій волостях солдати і місцеві селяни розгромили 10 поміщицьких економій¹⁵. У всіх донесеннях говорилось про неспроможність міліції придушити революційний рух.

У другій половині жовтня по Поділля проноситься нова хвиля розгромів поміщицьких маєтків. 21 жовтня група поміщиків, маєтки яких були у районі Староснявського цукрового заводу, телеграфувала в усі інстанції, в тому числі Центральній раді і Головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту, що розгроми маєтків солдатами 104-ї і 153-ї дивізій разом з селянами тривають, що тільки в районі Староснявського заводу розгромлено кілька винокурних, один пивоварний заводи і 11 поміщицьких маєтків¹⁶. Начальник Проскурівської повітової міліції телеграфував 26 жовтня губернському комісарові, що в сс. Нафтулівці, Хмелівці, Баламутівці, Москалівці та в багатьох інших місцях повіту селянами й солдатами розгромлені поміщицькі маєтки¹⁷. Проскурівський відділ Подільського товариства сільськогосподарської промисловості 20 жовтня доповідав комісарові 7-ї армії, що, починаючи з 15 жовтня, погроми, що їх чинять у Летичівському і Проскурівському повітах військові частини, особливо 609-й український полк, «набирають катастрофічного характеру», що в кількох випадках пущено в хід зброю.

Розгроми поміщицьких маєтків на Поділлі набирали значного розмаху і свідчили про зростання й загострення класової боротьби на селі. Та все ж не вони визначали головний напрямок селянських заворушень на Поділлі. Основна тенденція селянської боротьби у вересні—жовтні полягала в тому, щоб створити для поміщиків нестерпні умови для ве-

¹⁰ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 366, оп. 2, спр. 167, арк. 39.

¹¹ Журн. «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 80.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 48, арк. 100.

¹³ Журн. «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 76.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 46, арк. 185.

¹⁵ Журн. «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 78—79.

¹⁶ М. Рубач. К истории крестьянских восстаний..., стор. 47—48.

¹⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов в 3-х томах, т. II, К., 1957, стор. 482.

дення господарства, вигнати їх та управляючих з маєтків, а головне — захопити поміщицьку землю.

Боротьба селянства за землю охопила майже всі повіти Подільської губернії. Випадки самочинного захоплення поміщицьких земель у вересні 1917 р. мали місце в Ушицькому¹⁸, Ольгопільському¹⁹, Вінницькому та інших повітах губернії. 27 вересня управляючий маєтком с. Писарівки Вінницького повіту скаржився губернському комісарові, що селяни всю кращу землю з добривами «в кількості 120 дес. самоуправно розділили між собою на рівні частини, а для економії залишили... всього 40 дес.» поганої землі²⁰.

Найбільш масовим було захоплення поміщицьких земель у Балтському повіті. Поміщик Янишівський скаржився 29 вересня у міністерство внутрішніх справ, що селяни с. Люшневої зорали його поле²¹. Селяни Балтського повіту забороняли орендарям обробляти орендовану ними землю²², захоплювали не лише поміщицькі, а й куркульські землі. Група куркулів телеграфувала губернському комісару, що селяни с. Ковбасна самовільно захоплюють землю на відрубних ділянках, куркулям забороняють орати й сіяти²³. 8 жовтня повітовий комісар телеграфував начальнику постачання армій Південно-Західного фронту, що захоплення поміщицьких земель у повіті набирають систематичного характеру, і просив терміново направити в Балту дві сотні козаків²⁴. У наступні дні боротьба селян Балтського повіту за землю розгорнулася ще ширше. Голова повітової продуправи повідомляв губернську продуправу, що «після селянського з'їзду, що відбувся в Балті 7 жовтня, в межах повіту... почались поголовні захоплення земель, живого і мертвого реманенту»²⁵. А 26 жовтня збори землевласників південно-східної частини Балтського повіту телеграфували губернському комісарові, що «захоплено всю приватновласницьку землю, посіви, розкладається живий і мертвий реманент, запаси сіна. Селяни не допускають виконання робіт, виселяють службовців економій...»²⁶

В багатьох селах Поділля селяни намагались, не руйнуючи поміщицьких маєтків, дезорганізувати поміщицьке господарство, створити нестерпні умови для його існування. Вони не допускали до роботи селян з інших сіл і самі відмовлялись працювати в поміщицьких маєтках та на плантаціях. Ямпільський повітовий комісар, доповідаючи губернському комісарові про події в повіті, зазначав, що селяни м. Моевка і с. Тростянець перешкоджають місцевим службовцям економії возити буряки для цукрових заводів на підводах економії, знімають робітників з копання буряків, вимагаючи 8 крб. за одну мірницю. В с. Гнатівці було заарештовано управляючого маєтком, а в с. Пилипи-Борівські група місцевих селян запропонувала управляючому маєтком «у триденний строк виїхати з села, погрожуючи в противному разі вбити його»²⁷. Інколи боротьба з особливо ненависними управляючими набирала досить гострих форм. Так, в с. Серединці Гайсинського повіту на сході 21 вересня селяни винесли постанову вбити управляючого економією. Козака, який умовляв людей не робити цього, селяни заарештували і поса-

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 48, арк. 75—77.

¹⁹ Там же, спр. 49, арк. 185.

²⁰ Там же, спр. 42, арк. 168.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 154, арк. 12.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 57-6, арк. 205.

²³ Там же, арк. 191.

²⁴ Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 — лютий 1918 р.). Документи й матеріали, Хмельницький, 1957, стор. 122—123.

²⁵ М. Рубач. К истории крестьянских восстаний..., стор. 41.

²⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. II, стор. 484.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 54, арк. 60.

дили в карцер. У цьому ж селі селяни зняли з роботи робітників, що працювали на плантаціях²⁸.

Найорганізованіше захоплення поміщицьких земель і маєтків проходило там, де значним впливом користувались більшовики. Про це красномовно свідчать події в Ольгопільському повіті, де існувала більшовицька організація, яка ще з травня підтримувала зв'язок з Центральним Комітетом партії²⁹. Саме в цьому повіті, як зазначалося вище селяни прийняли більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад. Завдяки керівництву більшовиків селянський рух у цьому повіті був більш організованим і цілеспрямованим. Не припиняючи страйків, селяни повіту в жовтні почали масовий поділ поміщицьких земель і реманенту. 17 жовтня повітовий комісар доповідав губернському комісару: «Помічається прагнення селян заволодіти приватновласницькою землею, в деяких маєтках земля відібрана самоуправно, в східній частині повіту страйки сільськогосподарських робітників тривають, набираючи гострого характеру»³⁰.

Налякані поміщики надсилали безліч телеграм міністрам і самому голові Тимчасового уряду, в Генеральний секретаріат Центральної ради, Верховному Головнокомандуючому і Головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту з проханням захистити їх маєтки від повсталих селян та революційних солдатів. На місцях організовуються різні комісії і комітети для боротьби з революційним рухом. Так, у Литинському повіті був створений «повітовий комітет по боротьбі з анархією», а в усіх селах організовані «відповідальні виконавчі комітети для боротьби з анархією»³¹.

7 жовтня наказом начальника постачання армій Південно-Західного фронту створювались «загони змішаного складу з козачих або кавалерійських частин у поєднанні з піхотою і, де потрібно, кулеметами, броньовими автомобілями»³². Весь тиловий район розподілявся на бригади і полкові округи, за кожною з яких закріплювалася певна частина військ. Подільська губернія була полковим районом 40-го Донського козачого полку³³.

Цілий ряд наказів і циркулярів, спрямованих на захист поміщицького землеволодіння, прийняв Тимчасовий уряд³⁴.

Та всі спроби контрреволюції стримати селянські виступи були безсилі перед дедалі зростаючим могутнім рухом. Стало ясно, що самими репресіями селянський рух не зупинити. Есери зрозуміли, що втрачають довір'я селянських мас, що на їх заклики чекати з вирішенням земельного питання до Установчих зборів вже ніхто не зважає, а поміщицькому землеволодінню загрожує загибель. Треба було знайти якісь нові тактичні кроки, піти на часткові поступки селянам, щоб зберегти поміщицьке землеволодіння. І вихід було знайдено. За законопроектом есерівського міністра землеробства С. Маслова створювався «тимчасовий орендний фонд» з частини поміщицьких земель, які й раніше перебували в орендному користуванні селян і оброблялись селянським реманентом. Інші землі залишались за поміщиками. Орендну плату за землі, включені в орендний фонд, через земельні комітети одержували

²⁸ Журн. «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 74.

²⁹ ПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 130, арк. 31.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 55, арк. 257.

³¹ Журн. «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 77.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 44, арк. 277.

³³ Там же, арк. 278.

³⁴ М. А. Рубач. Селянські повстання на Україні проти Тимчасового уряду і Української Центральної ради, Наукові записки Інституту історії АН УРСР, № 11, 1957, стор. 165.

поміщики. В. І. Ленін писав, що «це проект для врятування поміщиків, для «заспокоєння» селянського повстання, що почалося, шляхом мізерних поступок, які зберігають головне за поміщиками»³⁵. Місцеві есери, що засіли в губернському земельному комітеті, також намагалися обманом заспокоїти селянство. Подільський губернський земельний комітет 8 жовтня видав постанову про передачу селянам землі, що здавалась в оренду. Отже, за поміщиками залишалися усі інші землі, і вони одержували орендну плату³⁶. Обговоривши питання про аграрний рух на Поділлі, губернський комітет вирішив: «Просити військові й адміністративні власті вжити найрішучіших заходів для придушення погромів... Телеграфувати Тимчасовому уряду і Українській Центральній раді про негайне видання тимчасового закону, який би надавав права земельним комітетам розпоряджатися всією земельною площею і в разі необхідності вилучати маєтки з рук приватних власників і установ»³⁷. Виконуючий обов'язки голови губземельного доповідав міністрові землеробства, що так ухвалили, «прагнучи заспокоїти аграрний рух, що посилюється, і бажаючи зберегти маєтки»³⁸. Всі контрреволюційні сили намагалися применшити політичне значення селянського руху, зводячи на нього різні наклепи. Викриваючи цей маневр контрреволюціонерів, В. І. Ленін писав у жовтні 1917 р.: «По всій країні розгорається селянське повстання. Ясніше ясного видно, що кадети і кадетські прихвостні всіляко применшують його, зводять до «погромів» і «анархії». Ця брехня руйнується тим, що землю почали в центрах повстання передавати селянам: ніколи ще «погроми» і «анархії» до таких чудових політичних результатів не приводили!»³⁹

У жовтні селянський рух на Поділлі досяг свого найвищого розвитку. З усіх кінців губернії посилалися телеграми на адресу Тимчасового уряду та Центральної ради, в яких повітові комісари і начальники міліції писали, що місцеві власті неспроможні справитися з селянським рухом, і просили направити посилені військові загони. Війська посилались, але вони вже не могли зупинити селянський рух, а тільки більше загострювали боротьбу. Часто солдати і навіть козаки відмовлялися брати участь у придушенні селянських повстань. На початку жовтня 11-й уланський Чугуївський полк, що був посланий на придушення революційних виступів у Летичівському повіті, вирішив не йти на придушення селянських виступів⁴⁰. Те ж саме зробив і 12-й Донський козацький полк⁴¹. 17 жовтня губернський комісар послав для придушення революційного виступу селян в с. Звониху Брацлавського повіту 114 козаків і двох офіцерів, які ще напередодні виступу заявили начальникові військової міліції, що «стріляти вони не будуть». Заарештувати керівників селянського повстання М. Попика і В. Патлатюка начальникові міліції не вдалося, бо на їх захист стали селяни не тільки Звонихи, а й навколишніх сіл. Самого ж начальника міліції селяни заарештували і тримали під арештом 7 годин. Козаки його не захищали. Доповідаючи про цей випадок, начальник губернської військової міліції робить висновок, що «посилати такі війська під керівництвом начальників військової міліції для ліквідації безпорядків — значить демонструвати перед бунтівниками безсилля влади і вселяти в них думку про безкарність їх

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 197.

³⁶ П. М. Першин. Нариси аграрної революції в Росії, К., 1959, стор. 405.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 53, арк. 83.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 930, оп. 1, спр. 71, арк. 152.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 154.

⁴⁰ Революционное движение в России накануне Октябрьского вооруженного восстания, 1—24 октября 1917, М., 1962, стор. 370.

⁴¹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 3, спр. 31, арк. 96.

вчинків»⁴². Губернський комісар писав 15 жовтня міністрові внутрішніх справ, що в губернії різко позначилось «падіння і безсилля влади — немає на кого спертися, нема кому вірити, нема на що сподіватись»⁴³. Так самі представники Тимчасового уряду на місцях говорили про повну втрату сили й авторитету органів уряду серед селянства.

Підводячи підсумки селянських виступів на Поділлі у вересні—жовтні 1917 р., цікаво проаналізувати, як зростав селянський рух протягом усього періоду боротьби і як змінювались його форми. Про це говорять документи, що зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР, Центральному державному військово-історичному архіві, Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР, обласних архівах Вінницької та Хмельницької областей, та документи, опубліковані в збірниках і в періодичній пресі 1917 р. Вони красномовно свідчать про те, що з 1177 виступів на Поділлі протягом березня—жовтня 1917 р. 507 припадають на вересень і жовтень. Для цього часу характерне не тільки збільшення кількості виступів, а й перехід селянства до найрішучіших форм боротьби з поміщиками. Замість потрав поміщицьких посівів, випасу худоби в поміщицьких лісах та на луках, вирубки лісів, вимог підвищення заробітної плати та інших форм, що переважали в боротьбі селянства навесні та влітку, у вересні—жовтні на першому плані — виступи, зв'язані з захопленням поміщицьких та церковних земель, поміщицьких маєтків, реманенту, арештами та вигнанням управляючих і службовців маєтків, розгромами винокурних та цукрових заводів і маєтків. На такі форми боротьби у вересні припадало 57,2% всіх виступів, а в жовтні — 61,2%.

Це свідчить про те, що у вересні і жовтні 1917 р. на Поділлі розгорнулося справжнє селянське повстання, що селяни піднялися на відкриту боротьбу за ліквідацію поміщицького землеволодіння. Оцінюючи політичну обстановку в середині жовтня, В. І. Ленін підкреслював, що «найзначніший факт сучасного життя в Росії є *селянське повстання*. Ось об'єктивний, не словами, а ділами показаний перехід народу на сторону більшовиків»⁴⁴.

Селянські повстання восени 1917 р. дали можливість партії комуністів з'єднати пролетарську революцію з селянською війною, що й стало однією з вирішальних умов перемоги соціалістичної революції в нашій країні.

⁴² Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 134.

⁴³ Журн. «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 81.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 165.

Математику на службу історичній науці

Л. А. КОВАЛЕНКО

З ДОСВІДУ ПРОГРАМУВАННЯ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ З ІСТОРІЇ

Програмування матеріалу з навчальною метою в наш час досить поширене. Існує значна кількість методичної літератури з цього питання, в якій, однак, переважають загальні теоретичні міркування і декларації. До того ж вона орієнтує на використання складних і дорогих електронних обчислювальних машин. Що ж до істориків, то вони поки що обмежились лише початковими кроками в сфері програмування. Можна назвати статтю І. Ковальченко й В. Устинова про застосування електронних обчислювальних машин в історичній науці для підрахунків категорій селянських дворів¹ та невелику працю М. Ю. Брайчевського про використання електронних машин для бібліографічного пошуку в галузі археології². Отже, обидві праці стосуються методики використання електронних машин для науково-дослідної роботи істориків. Заслужовує, безумовно, на увагу стаття О. Голодняка і М. Морозова³, що розповідає про програмування матеріалу історії з навчальною метою у вищій школі і вже досить успішне застосування на практиці програмування для вивчення студентами історичних дисциплін. Висловлені авторами твердження і міркування, на нашу думку, цілком слушні, однак вони носять характер рекомендацій, а деякі положення викладені занадто стисло і абстрактно.

Такий стан з програмуванням історичного матеріалу викликає настрої скепсису в колах істориків щодо його застосування з навчальною метою. Тому, на нашу думку, корисно поділитися на сторінках журналу вже набутим досвідом у цій галузі.

В 1963/64 навчальному році при кафедрі історії Кам'янець-Подільського педінституту була створена група з числа викладачів і студентів, яка почала займатися вивченням теоретичного і практичного аспектів програмування навчального процесу при зивченні курсів громадянської історії студентами-істориками.

Об'єктом програмування в ділянці історії насамперед була хронологія, але зрозуміло, досліди можна поширити і на інші види історичного матеріалу. Звичайно, хронологічні дані не можуть замінити всіх знань, які вимагаються від студента з курсу історії. Проте вивчення хронології є важливим фактором систематизації історичних знань. Досить сказати, що К. Маркс, Ф. Енгельс робили дуже ґрунтовні «Хроно-

---

¹ І. Д. Ковальченко, В. А. Устинов. Применение электронных вычислительных машин в исторической науке, журн. «Вопросы истории», 1964, № 5.

² М. Ю. Брайчевский. Машинный библиографический поиск в области археологии Украины, К., 1962.

³ О. Т. Голодняк, М. Б. Морозов. Про застосування кібернетики при вивченні питань історії, «Український історичний журнал», 1963, № 4.

логічні виписки», які склали кілька томів «Архива Маркса и Энгельса». В. І. Ленін зробив оригінальні й ґрунтовні хронологічні нотатки в своїх «Тетрадах по імперіалізму». Отже в цих працях класиків марксизму-ленінізму міститься безпосередня методична думка про важливість вивчення хронології взагалі.

Практика викладання історії в школі показує, що вчителів-істориків завжди доводиться приділяти велику увагу вивченню хронології. Методична література, що узагальнює досвід учителів-істориків, а також дає їм поради, незмінно відводить значне місце питанню про хронологію⁴. Отже, вивчення хронології є, безумовно, важливою стороною у системі підготовки вчителів-істориків.

Тим часом доводиться констатувати, що вивченню хронології в педінститутах не приділяється належної уваги (особливо — в методичному відношенні). Візьмемо для прикладу вузівські підручники з нової історії⁵. Перший том останнього видання зовсім не має хронологічної таблиці. Не було її і в попередніх виданнях. Другий том «Новой истории» містить «Хронологию событий лише періоду 1789—1870 рр. В 1963 р. вийшов спеціальний підручник з нової історії для історичних факультетів педінститутів під редакцією А. Л. Нарочницького, що містить «Хронологическую таблицу»⁶. У зв'язку з цим цікаво порівняти характер і зміст хронологічного матеріалу. Підручник для педінститутів містить 350 хронологічних дат за 1640—1870 рр., а т. II університетського підручника лише за 1789—1870 рр. має 310 хронологічних дат. В 1956 р. методичним кабінетом Міністерства освіти УРСР видано «Посібник з хронології нової історії, перший період» (для студентів-заочників історичних факультетів педінститутів), що містить понад 1300 хронологічних дат. На десятиліття 1789—1799 рр. в університетському підручнику зазначено 83 дати, в підручнику педінституту — 47, а в методичному посібнику — 150 дат і обов'язкових — 84.

Ми далекі від того, щоб робити якісь звинувачення чи докори на адресу названої літератури. Цей матеріал лише підтверджує нашу тезу про те, що автори посібників не приділяли належної уваги даній діяльності. Чи варто подавати студентів, як матеріал для вивчення курсу, 1300 дат?

Ці ж вади властиві й хронологічним таблицям шкільних підручників. Наприклад, «Нова історія» для IX класу містить у кінці хронологічну таблицю, що складається лише з 25 обов'язкових для вивчення дат. Це занадто мало, коли згадати, що матеріал охоплює час понад 200 років. Випала така важлива дата, як громадянська війна в Англії та ін. А в «Новій історії» для X класу, що викладає події за півстоліття, хронологічна таблиця має понад 60 дат. Постає питання, чи варто подавати таку кількість дат?⁷

Існуюча в підручниках система хронології передбачає пасивне вивчення її студентами (учнями). Щоправда, студентам рекомендується виробляти певні асоціативні зв'язки при заучуванні дат, щоб полегшити

⁴ Д. М. Никифоров. Наочність у викладанні історії в V—VII класах середньої школи, К., 1956, стор. 12—24; Е. П. Екимов. Работа с хронологией в курсе новой истории IX класса. Опыт преподавания новой истории в IX классе. Сборник статей в помощь учителю под ред. В. А. Орлова, Л., 1961, стор. 225—242; Т. Д. Топорова. Об изучении хронологии в курсе новейшей истории. Из опыта преподавания новейшей истории. Сборник, М., 1961.

⁵ Новая история, т. I, 1640—1789 гг. (издание 3-е), М., 1964. Ми будемо оперувати для ілюстрації в основному матеріалом історії нового часу.

⁶ Новая история, часть первая, М., 1963, стор. 702—710.

⁷ А. Єфімов. Новая история, часть первая, для IX класса, К., 1963, стор. 335; Новая история, часть вторая, для X класса, К., 1963, під редакцією В. М. Хвостова, стор. 319—321.

їх запам'ятовування. Звичайно, наводиться кілька прикладів таких зв'язків. Але ж де гарантія, що студент (учень) зможе робити найбільш раціональні й ефективні асоціативні зв'язки? На практиці виходить, що студент «зазубрює» певні дати. Тимчасом треба, щоб основні, обов'язкові дати не просто прочитувались, а глибоко осмислювалися. Це досягається при програмуванні хронології за розчленованим методом. На поставлене запитання студент має в тексті чотири дати-відповіді, з яких мусить вибрати одну. В тексті-коментарях, що містяться в певному порядку, на всі неправильні і правильні відповіді подаються відносно докладні роз'яснення.

Наведемо зразки складання тексту програмованої хронологічної таблиці.

I. Початок буржуазної революції в Англії XVII ст.

1637 р.	1640 р. IV	1640 р. XI	1642 р. V
1	2	3	4

1. Неправильно. В 1637 р. відбулось повстання проти королівської адміністрації в Шотландії. Ці події були складовим елементом визріваючої революційної ситуації, а не початком революції.

2. Неправильно. В квітні 1640 р. було скликано так званий Короткий парламент. Ці події теж були лише елементом революційної ситуації.

3. Правильно. Скликанням Довгого парламенту в листопаді 1640 р. почалась в Англії буржуазна революція. Та мав значення не самий факт скликання парламенту, а весь комплекс обставин, зв'язаних з цією подією: король не наважився більше на розпуск парламенту; більшість депутатів була проіннята рішучістю покінчити з абсолютизмом; народні маси Лондона своїми виступами підтримували парламенти.

4. Неправильно. В травні 1642 р. почалась громадянська війна, розв'язана королем і старою аристократією, тобто уже наступний етап революції.

II. Життя й діяльність Франсуа-Марі Вольтера

1712—1778	1694—1778	1689—1755	1713—1784
1	2	3	4

1. Неправильно. Це роки життя й діяльності Жан-Жака Руссо.

2. Так.

3. Неправильно. Це дати життя й діяльності Шарля-Луї Монтеск'є.

4. Неправильно. В ці роки жив і працював Дені Дідро, голова енциклопедистів.

З наведеного матеріалу видно, що чотири дати-відповіді підбираються не випадково, а так, щоб окреслити і підкреслити правильну відповідь та використати асоціативні психологічні зв'язки. У другому прикладі при визначенні дат життя й діяльності історичного діяча використані дати життя й діяльності його визначних сучасників, по можливості ровесників⁸.

Коментарі-відповіді можна складати так, що студент довідається

⁸ Практика роботи з студентами підказує, що доцільно іноді підібрати всі чотири відповіді неправильно, щоб змусити студента не механічно вгадувати, а свідомо й уважно продумувати матеріал.

навіть про нове порівняно з текстом підручника; можна здійснити й великі історіографічні екскурси. Отже, хронологію можна і треба зробити важливим методичним чинником вивчення не просто «історичної арифметики» і не механічного зазубрювання дат, а засобом, що допоможе глибше осмислити зміст історичного процесу і краще запам'ятати канву історичних подій⁹.

Такий характер змісту й форми програмування хронології надає підвищену відповідальність на її складача. Головні дати мають бути ретельно добрані: важливо не пропустити найважливіші, але загальна кількість обов'язкових дат має бути мінімальна, тому що, крім головної дати, студент у кожному питанні знайомиться і вивчає ще три.

Для першого досвіду ми програмували хронологію першої частини нової історії з розрахунку на вивчення її студентом-істориком. До такої програмованої таблиці увійшло 132 основні дати, тобто незрівнянно менше, ніж у підручниках. Та крім цих основних дат, текст містить ще 391 допоміжних, які теж стають об'єктом вивчення. Отже, в процесі засвоєння хронології студент знайомиться з 528 датами, тобто охоплює майже всі дати, що їх містить підручник; у всякому разі може охопити їх.

Авторові при цьому стало ясно, що виділені ним у цьому випадку 132 дати не можуть претендувати на свою методичну безгрішність, що вони потребують обговорення, що в їх змісті є прогалини, невдалі асоціативні зв'язки тощо. Ясно також, що для підбору найбільш доцільного варіанту хронології нової історії слід виконати значну експериментальну роботу в аудиторії. Історик мусить закликати собі на допомогу психологію й дидактику і з їх допомогою корегувати відбір хронологічних дат.

В процесі роботи над програмуванням хронології нової історії постало кілька цікавих методичних проблем, зокрема питання про хронологічні дати не лише в таблиці, що додається в кінці підручника, а й про дати в його тексті. Вони теж не можуть бути довільними щодо своєї кількості та змісту. Ми не можемо зараз сформулювати методичні рецепти, але очевидно, що дати в тексті і в хронологічній таблиці, насамперед, мають узгоджуватись і взаємно доповнювати одна одну. Тимчасом такого елементарного правила автори підручників не дотримуються, бо складають хронологічну таблицю, як правило, не вони, а залучені допоміжні працівники.

Виникає питання про ставлення викладача вузу до дат. Цілком очевидно, що всі дати, які фігуруватимуть у лекції, мають бути добре продуманими, а кількість їх — мінімальною.

Крім хронології, є можливість програмувати з навчальною метою й інші групи історичного матеріалу. Так, у курсі основ археології можна виділити для програмування визначення культур як аспекту, що охоплюватиме всі найважливіші питання цієї дисципліни. Всього по курсу буде 30 запитань. Наведемо на зразок одне таке запитання.

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1. Трипілля — це енеолітична культура Правобережної України III—II тис. до н. е. Цій культурі властиві: поява мідних знарядь при пануванні кремінних, землеробство і скотарство, наземне глинобитне будівництво жител, ліпний розписний посуд, глиняні антропоморфні та зооморфні статуетки.

⁹ Матеріал програмування хронології може бути оформлений або в «Програмований посібник з хронології нової історії», або в програмовані картки для роботи з «Машинно-репетитором», чи «Машинно-екзаменатором». Ми не спиняємося на технічних деталях цього оформлення, бо ставимо своєю метою з'ясувати принципову сторону справи програмування хронології.

2. Трипільля — це неолітична культура III—II тис. до н. е. на Україні. Її культурі властиві: кремінні знаряддя, мотижне землеробство, наемне спорудження жител, ліпний посуд, глиняні статуетки.

3. Трипільля — це енеолітична культура III—II тис. до н. е. Цій культурі властиві: кам'яні знаряддя, землеробство, глинобитне спорудження жител, посуд, виготовлений на гончарному крузі.

4. Трипільля — це культура III—II тис. до н. е. Цій культурі властиві: знаряддя землеробства, будівництво глиняних жител, гончарство.

1. Вірно. Таке визначення ознак трипільської культури є найбільш вичерпним і прийняте в археологічній науці.

2. Невірно. Трипільля не неолітична, а енеолітична культура. Не визначена точно територія. Крім кремінних, Трипільлю властиві вироби з іді. За даними останніх років, землеробство у трипільців було не тільки мотижним, а й орним. Воно доповнювалося скотарством. Трипільці мали розписний посуд. Глиняні статуетки не конкретизовані — немає казівок на антропо- і зооморфізм.

3. Невірно. Не узгоджено території розташування трипільських пам'яток. Поряд з кам'яними Трипільлю властиві мідні вироби. Посуд у трипільців виготовлявся без гончарного круга, від руки.

4. Невірно. Не ясно, до неоліту чи енеоліту належить Трипільля. Не в'ясовані основні риси трипільської культури.

Щоб уточнити методичні засади програмування хронології, практично перевірити, наскільки доцільний такий прийом, було проведено в Кам'янець-Подільському педінституті) експериментальні лабораторні заняття з студентами історико-філологічного факультету на тему: «Хронологія Англійської буржуазної революції XVII ст.» Заняття проводилися з чотирма групами, які потім при обліку та систематизації фігурували під кодом З—У—І, З—У—ІІ, З—Р—І, З—Р—ІІ. Задовго до занять студенти прослухали передбачені планом лекції на тему «Англійська буржуазна революція XVII ст.», в яких зверталася увага студентів саме на ті дати, які включені до програмованих посібників для лабораторних занять. Студенти також одержали методичне завдання до семінарських занять по темі: «Боротьба левелерів та дигерів за поглиблення англійської буржуазної революції». Було проведено індивідуальні та групові консультації. Отже, студенти готувалися як до звичайного, так і до спеціального заняття. Про зміст і характер лабораторних занять їх не інформували.

Лабораторні заняття з групами З—У—І, З—У—ІІ провадилися в спеціальній лабораторії програмованого навчання, заняття з групою З—Р—І відбувалися не в лабораторії, але за спеціальними програмованими посібниками; а з групою З—Р—ІІ, як контрольною, за звичайними методами. До занять було виготовлено спеціальні методичні матеріали: 1) програмований посібник хронології по темі: «Англійська буржуазна революція XVII ст.», що містив 10 запитань і 40 відповідей; 2) перший контрольний запитальник; 3) другий контрольний запитальник. Цими матеріалами і користувалися групи З—У—І, З—У—ІІ, З—Р—І¹⁰.

¹⁰ Техніка заняття в спеціальній лабораторії програмованого навчання така. В лабораторії на кожному з 12 столів стояло по два апарати; отже, одразу працювали 24 студенти. На диску кожного апарата було 10 ручок-перемикачів, з'єднаних з десятьма контактами, з допомогою яких за певним кодом студент формулював відповідь. Всі апарати з'єднані з пультом управління викладача, що дає можливість, слідкуючи за спеціальним екраном, спостерігати роботу кожного студента, його роздуми і пошуки: на екрані пульта засвічувались контрольні лампочки. Після того, як уся група кінчала роботу, включався контрольний екран для загального огляду; правильні відповіді кожного студента позначалися засвіченими лампочками, а неправильні не засвічувались.

Методика занять у лабораторії здійснювалася трьома етапами. Спершу студенти одержали видрукований на машинці «Перший контрольний запитальник» і за вказаним кодом давали відповідь ручками-перемикачами.

Цей етап занять мав з'ясувати підготовленість студентів, їх знання конкретного матеріалу. Засвічений в кінці етапу екран показав зразу прогалини знань. В результаті з'ясувалося, що в групі 3—У—II не було жодного студента, який дав би всі 10 правильних відповідей, а в групі 3—У—I лише трое мали всі правильні відповіді. Не менш яскравими були інші показники: незадовільні і задовільні оцінки становили в групі 3—У—II — 78,2%, а в групі 3—У—I — 50%. Психологічний ефект підсумків показників занять на першому етапі був досить значний. Частина студентів розгубилась і реагувала роздратовано.

Другий етап занять мав допомогти студентам з'ясувати складні і незрозумілі для них питання, упорядкувати схему уявлень з теми. Студенти одержали «Програмований посібник з хронології». З технічних причин кількість екземплярів була обмежена; роздавалось по одному примірнику на 2 студентів. В міру закінчення опрацювання текст відбирався.

Після цього, як завершення, настав третій етап. Студентам були роздані екземпляри «Другого контрольного запитальника»¹¹, на який вони відповідали ручками-перемикачами за певним кодом.

Проведені заняття показали, що відзначається упорядкованість і свого роду ущільненість праці студентів, а також підвищена активність. Кожен студент максимально активізувався. Він не просто читав калейдоскоп дат, як в звичайному підручнику, а продумував кожну дату, осмислював зміст кожної дати в «Програмованому посібнику» як правильної, так і неправильної. Уже ця підвищена активність студентів виправдовує і принцип запровадження програмування для вивчення історії, і ті методичні зусилля, які доводилось здійснити в процесі підготовки занять.

Під час лабораторного заняття встановлено: 1. Ступінь інтенсивності праці студентів був, зрозуміло, не однаковим. Певна частина (1—2 особи в кожній групі) відставала в часі від групи, а інша (5—7 осіб у кожній групі) виконували завдання набагато швидше за всіх. Щоб зайняти цю активнішу частину студентів, доцільно підготувати ще додаткові запитання в плані деталізації й поглиблення теми. 2. В групі 3—У—II заняття тривали дві академічні години. Лише 12—15 хв. було використано для підсумовування, обмірковування змісту й форми заняття тощо. А в групі 3—У—I всі три етапи проведені в межах однієї академічної години. Час занять ущільнювався. Це негативно позначилось на наслідках занять цієї групи: якщо група 3—У—II на «Другий контрольний запитальник» дала 4% задовільних відповідей, 8% — добрих і 88% — відмінних, то група 3—У—I відповіла так: незадовільно — 6%, задовільно — 25%, добре — 12,5%, відмінно — 56,5%.

В групі 3—Р—I заняття відбулося не в спеціальній аудиторії, а лише з спеціальними програмованими методичними посібниками й з тими трьома етапами, що й з першими двома групами. Різниця полягала в тому, що студенти не користувалися прикладом, а писали за певним кодом відповіді. Активність у цій групі була не менша, ніж у попередніх. Але те, що зразу не можна було показати наслідки занять на екрані,

¹¹ Порядок правильних відповідей у всіх трьох методичках був, зрозуміло, рівний. Студенти були також попереджені, що, коли вони вважають, що правильних відповідей немає, то відзначають це спеціальним кодом. Тобто зверталась увага студентів на свідоме осмислення матеріалу і його глибоке запам'ятовування.

позначилося негативно. При підсумовуванні студенти висловили побажання, щоб чергове лабораторне заняття з хронології провести в спеціалізованій аудиторії.

Про позитивні наслідки застосування «Програмованого посібника» говорять такі дані відповідей по цій групі:

	Перший контрольний запитальник	Другий контрольний запитальник
Незадовільно	— 18,2%	4,5%
Задовільно	— 45,4%	13,5%
Добре	— 18,2%	60,0%
Відмінно	— 18,2%	22,0%

Тобто якщо незадовільні і задовільні оцінки в першому випадку становили 63,6%, то в другому — лише 18%; оцінки «добре» і «відмінно» становили спочатку 36,4%, а під кінець — 82,0%. Але і тут усі студенти поліпшили свої показники, а головне — розуміння запитань стало незрівнянно глибшим і змістовнішим. Отже, за програмованим методом можна й слід проводити заняття не лише в спеціально пристосованих аудиторіях чи на спеціальних приладах, а й просто за текстами програмованих посібників.

У групі З—Р—ІІ як контрольній заняття по темі проводилось дві академгодини за звичайними методами: користування посібниками, конспектами. Студентам було продиктовано ті ж 10 запитань, що й іншим групам, і вони мали на них відповісти, позначивши хронологічні дані¹².

Наслідки відповіді цієї групи такі: незадовільно — 19%, задовільно — 43%, добре — 33%, відмінно — 5%.

Ці наслідки свідчать про засвоєння студентами хронології на основі підручної літератури, і тому вони можуть бути порівняні з результатами занять інших груп, здійснюваних за методикою програмованого навчання. Остаточна картина успішності така (в %):¹³

	З-Р-І	З-Р-ІІ	З-У-ІІ
Незадовільно	— 19,0	4,5	—
Задовільно	— 43,0	13,5	4,0
Добре	— 33,0	60,0	8,0
Відмінно	— 5,0	22,0	88,0

Таким чином, позитивний методичний ефект щодо засвоєння навчального матеріалу з історії на основі програмування досить виразний.

Матеріал занять показовий і з погляду засвоєння студентами змісту проблемної теми. Найвищий процент правильних відповідей був на запитання про рух левелерів (5), рух дигерів (6), життя й діяльність Олівера Кромвелля (7). Очевидно, студенти готували згадану вище тему до практичних занять. А особа Кромвелля більш рельєфно, ніж будь-який інший матеріал, виявилась окресленою в лекціях. Найбільш складним для розуміння (головне на першому етапі програмованого навчання) виявились такі запитання: Початок буржуазної революції в Англії (2); Завершення Англійської буржуазної революції (10).

¹² В процесі цієї роботи з'ясувалося чимало недоліків нашої учбової літератури, зокрема, вже згаданого підручника «Новая история».

¹³ Показники групи З—У—І не враховувалися, оскільки заняття там проведено, як зазначалося вище, з порушенням методичних норм, а отже і результати нетипові, але й там кінцеві результати з оцінками «добре» і «відмінно» становлять 69% проти 48% контрольної групи З—Р—І.

Щодо початку революції, то чимало студентів зв'язували цю подію з повстанням у Шотландії 1637 р. або з початком громадянської війни 1642 р.; завершення революції одна (щоправда, невелика) група студентів визначала 1660 роком — час реставрації Стюартів як дата краху революції; інша частина називала або 1688 р., або 1689 р. Досить красномовні результати відповідей на ці запитання після опрацювання студентами «Програмованого посібника» (третій етап лабораторного заняття).

Таблиця проценту правильних відповідей:

Група	2 запитання		10 запитань	
	на I етапі	на III етапі	на I етапі	на III етапі
3—Р—I	50,0	100	43,7	100
3—Р—II	56,5	100	30,4	100
3—У—II	27,2	100	40,9	72,7

Отже, незаперечно, що методика програмованого навчання допомагає студентам систематизувати свої знання, чітко уявити собі не просто «історичну арифметику», а глибше зрозуміти саму суть історичних процесів.

Очевидно, викладена вище методика програмованого навчання не єдина. Описана робота має експериментальне значення; при складанні тексту «Програмованого посібника хронології» (будь-якого курсу історії), напевно, можна застосовувати подібні прийоми. Але при вивченні хронології за «Програмованим посібником» раціонально орієнтуватися на самостійне вивчення матеріалу студентами, і лише час від часу, в порядку контролю, проводити спеціальні заняття з окремих тем.

* * *

Ознайомившись з статтею Л. А. Коваленка щодо застосування кібернетичних методів навчання в галузі історії, вважаю корисним зробити деякі зауваження в плані дальшого поглиблення обговорюваних методів. Йдеться про різний характер питань, які ставляться перед студентами. В царині хронології запитання (і, отже, відповідь) має елементарний, однозначний характер («так» — «ні»): якщо, скажімо, французька буржуазна революція почалася в 1789 р., то тільки цей рік і буде правильною відповіддю. Натомість запитання щодо характеристики археологічних культур мають складний, багатоелементний характер. Тому однозначна відповідь на них не дає адекватного уявлення про рівень реального знання студента: він може загальною правильною характеризувати культуру, але випустити з уваги деякі моменти і одержати негативну оцінку. Отже, в цьому випадку доцільніше будувати більш складний алгоритм, який дасть можливість диференційовано підходити до перевірки студентських знань і оцінки відповіді. Зрештою, завдання дуже просте і в теоретичному і в практичному плані.

Для цього потенційну відповідь (яку очікує викладач) слід розкласти на елементарні частини. В наведеному в статті Л. А. Коваленка прикладі щодо характеристики трипільської культури таких елементарних складників, що в своїй сукупності характеризують культуру, буде чотирнадцять: 1. Енеолітична культура; 2. Поширена на території Правобережної України; 3. Датується III—II тис. до н. е.; 4. Панування

кременних знарядь; 5. Поява мідних знарядь; 6. Землеробство; 7. Скортарство; 8. Наземне житлобудування; 9. Глинобитна конструкція жител; 10. Гончарство (можна сказати: розвинуте гончарство); 11. Відсутність гончарського круга; 12. Розписний орнамент на посуді; 13. Глиняна пластика (статуетки); 14. Антропо- і зооморфний характер статуеток.

Алгоритмічною формулою при будованні схеми експерименту може бути або «визначення через перелік ознак» (формула: $x(a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n)$, де x означає «трипільська культура», а $a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n$ — 14 ознак, які характеризують культуру), або кон'юнкція чотирнадцяти ознак (формула: $x = a \wedge b \wedge c \wedge d \wedge e \wedge f \wedge g \wedge h \wedge i \wedge j \wedge k \wedge l \wedge m \wedge n$ з тим же значенням членів).

В першому випадку оцінюється кожна ознака по балах («так» — 1, «ні» — 0), а загальна відповідь — за сумою балів (отже від 14 до 0), в другому випадку оцінюється теж кожна конкретна ознака, але загальна відповідь дістає позитивну оцінку лише при умові, що студент правильно перелічить всі 14 ознак.

Практично це можна узяти собі в такий спосіб. Студенту пропонується певна кількість ознак (скажімо, 25—30, в числі яких 14 правильних, а решта — неправильні, як, наприклад, «неолітична культура», «наявність гончарського круга» і т. д.), з яких треба відібрати 14 потрібних і подати їх перемикачем (або перемикачами — залежно від конструкції приладу) в тому порядку, в якому вони стоять у списку. Пристрій реагує на кожную ознаку і по закінченні відповіді, залежно від обраного алгоритму, повідомляє наслідки через екран (або якимсь іншим способом). Якщо обрано формулу «визначення через перелік ознак», пристрій реагує з урахуванням кожної ознаки, і студент відразу знатиме, скільки ознак він відібрав неправильно. При роботі пристрою за кон'юнкцією ознак студент знатиме лише, що в його відповіді не все гаразд. Натомість викладач у кожному випадку матиме можливість одержати від пристрою точні дані про те, які саме ознаки названі студентом неправильно. Вибір методу, очевидно, визначатиметься програмою експерименту.

Думаємо, що при такій постановці справи активність студентів при формулюванні відповіді буде значно вищою, а викладач матиме змогу більш глибоко й детально оцінити знання студента.

М. Ю. Брайчевський

Висновки з наукових досліджень

І. Д. ДУБИНА

УЧАСТЬ ПАРТИЗАНІВ СХІДНОГО СИБІРУ В РОЗГРОМІ КОЛЧАКІВЩИНИ

У роки громадянської війни активну участь у боротьбі за Радянську владу в Сибіру брали партизани. Однак історики ще недостатньо уваги приділяють цій темі. Автор даної статті, використовуючи матеріали ЦДАЖР СРСР (ф. 147, 194, 253, 1700 та ін.), Державного архіву Іркутської області (ф. 852, оп. 1, спр. 8, 16 тощо), ряд документальних збірок, досліджує питання про участь партизанів у розгромі колчаківських військ.

Навесні і влітку 1919 р. Червона Армія оволоділа Уралом і, успішно розвиваючи наступ, вступила в межі Сибіру. З осені Західний Сибір став прифронтовою смугою, а центр партизанської боротьби перемістився у Східний Сибір, де у вересні 1919 р. народні месники перейшли в наступ повсюдно. Степово-Баджейська партизанська армія, очолювана О. Д. Кравченком і П. Є. Шетинкіним, зайняла весь Мінусінський повіт. Три тисячна Тасеївська партизанська армія на чолі з сином українського переселенця В. Г. Яковенком розгорнула наступ на колчаківські гарнізони і в середині вересня визволила Тасеево й Троїцьке. Управляючий Канським повітом 20 жовтня 1919 р. доносив, що партизанська армія північно-канського фронту є смертельною небезпекою, подолати яку можуть лише регулярні війська. Для боротьби з партизанами колчаківське командування використовувало також підрозділи інтервентів.

Дії народних месників і робота підпільних більшовицьких комітетів не тільки завдавали матеріальної шкоди колчаківській адміністрації, паралізуючи її роботу, але й сприяли розкладу ворожих військ. Зокрема, у вересні 1919 р. повстав і перейшов на бік партизанів Тулунський гарнізон.

Велике вогнище партизанського руху утворилося в Ангаро-Ленському районі. Тут навіть виникла можливість восени 1919 р. утворити самостійний Північно-Східний партизанський фронт, очолюваний Д. Зверевим. 2-м Радянським Ленським полком на цьому фронті командував українець В. Остащенко, а партизанами-розвідниками були С. Кузьменко і Є. Кисіль. У кавалерійському загоні служили П. Ф. Тарашенко й М. Т. Мироненко. В жовтні 1919 р. на з'їзді партизанів Північно-Східного фронту та місцевого населення було обрано Крайову революційну раду (Центрораду), якій належала цивільна і воєнна влада.

У вересні — жовтні того ж року, зазнаючи жорстоких поразок від Червоної Армії, колчаківці потрапили в зону дій східно-сибірських партизанів, і в листопаді Північно-Східний партизанський фронт розпочав наступ на колчаківські гарнізони. Ленська група партизанів розгромила білогвардійців в Усть-Куті й переслідувала їх вниз по р. Лені. Використовуючи сприятливу обстановку, населення приленських волостей повставало проти колчаківської адміністрації, створювало загоны народних месників і било ворога. На кінець грудня 1919 р. партизани Північно-Східного фронту розгромили регулярні колчаківські частини в Ангаро-Ленському районі й почали наступ на південь.

Ще в листопаді колчаківський «уряд» втік з Омська в Іркутськ, де сконцентрувалися численні гарнізони і штаби іноземних інтервентів та колчаківців. Закономірно, що саме сюди було спрямовано вістря революційної боротьби за владу Рад у Східному Сибіру. Іркутський комітет РКП(б), готуючи збройне повстання, розгортав агітацію серед робітників, селян і солдатів гарнізону. 23 грудня всім партизанським загонам Приленського краю було запропоновано рухатись до Іркутська. Увечері 24 грудня на околиці міста внаслідок агітації робітників повстав 53-й Сибірський стрілецький полк. Розгорнулися семиденні бої за Іркутськ, якими керували іркутські більшовики. Поступово почали підходити партизанські групи, а 29 грудня прийшла перемога, і в місто вступив штаб Північно-Східного фронту.

20 січня 1920 р. постановою Сибірського та Іркутського Комітетів РКП(б) було утворено Військово-революційний комітет Іркутська під головуванням більшовика

А. Ширямова. До цього комітету перейшла вся повнота військової і цивільної влади в Іркутську та губернії. Було сформовано Східно-Сибірську Радянську Армію з єдиного командуванням, до складу якої увійшли робітничо-селянські дружини і партизанські загони Ангаро-Ленського краю. До кінця лютого частини згаданої армії спільно з партизанами розгромили рештки колчаківських військ. 7 березня 1920 р. регулярні війська Червоної Армії урочисто вступили в Іркутськ. На цей час східно-сибірські партизани визволили всю Іркутську губернію.

В ході боротьби з колчаківщиною Комуністична партія зуміла зміцнити воєнно-політичний союз робітничого класу і трудового селянства Сибіру. Робітники й селяни активно піднялися на боротьбу за Радянську владу, розгорнувши масовий партизанський рух в тилу ворога. Дії партизанів злилися з діями Червоної Армії в єдиний бойовий фронт, спрямований проти колчаківців та інтервентів.

А. З. БАРАБОЙ

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ І ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ РЕФОРМИ

Період з кінця 40-х до початку 60-х рр. XIX ст. характерний значним розмахом селянського руху і революційної діяльності різночинної інтелігенції на Правобережній Україні. Тому дослідження даного питання становить чималий науковий інтерес.

Працюючи над темою, автор використав твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, тогочасну пресу, статистичні видання, праці В. Семевського, І. Ігнатювич, І. Гуржія та ін., а також архівні матеріали ЦДАДА СРСР у Москві (ф. 2, 3, 115), ЦДІА СРСР у Москві (ф. 95, 103, 104, 109—112), ЦДІА СРСР у Ленінграді (ф. 577, 733, 735, 1281—1286, 1290 та ін.), ЦДІА УРСР у Києві (ф. 48, 49, 256—259, 471—476, 707, 708 та ін.), державних архівів Київської, Хмельницької, Житомирської областей.

Поміщицькі та селянські господарства в той час активно втягувалися у товарно-грошові відносини, йшов швидкий розклад кріпосництва. Це особливо інтенсивно проходило на Правобережжі, внаслідок його розташування поблизу чорноморських портів, розвитку цукрової промисловості, дислокування значної кількості військ тощо. На 40-і роки поміщики Правобережжя збували до 70% свого збіжжя і до 50% продуктів тваринництва, селяни, переважно, заможні — 16—17% хліба і до 30% продуктів тваринництва. Поміщики неухильно збільшували свої засіви, зменшуючи селянське землекористування; дедалі обтяжували селян повинностями і роздрібнювали їх господарства. На Поділлі з початку XIX ст. до кінця 50-х рр. поміщицькі засіви зросли в 2,5 рази, а селянські зменшилися на 20%; це при зростанні кріпосного населення майже на 60%. Грошову і продуктову ренту було витіснено відробітною — найтяжчою для селян. З початку століття до середини 40-х рр. норма експлуатації селян поміщиками зросла в середньому на 110—140%. Величезна більшість селян розорилась. Так, по Київщині за 1845—1861 рр. кількість тяглових дворів зменшилася більше як у 3,5 рази, упавши до 8,6% загальної кількості дворів.

Тільки за 1829—1846 рр. частка поміщицької худоби у загальному поголів'ї збільшилася вдвічі і зростала далі, а частка селянської зменшилася на 1/4. Майже постійно від 20 до 35% поміщицьких маєтків Правобережжя були в руках орендарів, які особливо жорстоко експлуатували селян.

Більшість поміщиків Правобережжя були поляки, які, експлуатуючи українських селян, виявляли до них величезне презирство як до нижчої раси. Поміщики всіх національностей і представники влади знущалися з селян. Їх скарги залишалися без уваги або викликали нові репресії. Все це сприяло зростанню класової ненависті селян до поміщиків і чиновників. Приблизно 25% селян Київщини і 14% — Поділля було закріпачено лише наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Тому тут вони були особливо схильні до активної антикріпосницької боротьби.

Масові селянські заворушення почалися в 40-х рр. ще до оголошення інвентарних правил. У 1848 р. з запровадженням правил рухом було охоплено щонайменш 360 переважно великих сіл — до 11% сільського населення Київщини і до 9% — Поділля та Волині. Селяни відмовлялись відробляти панщину за правилами, а подекуди зовсім її не відбували, чинили опір представникам влади, а в ряді сіл вступали до бою з військом. Селяни твердили: «Не треба нам ні пана, ні попа», «Нам читають правила невірно», «Нас обманюють — і той, що писав, і той, що читав цей указ».

Після спаду селянського руху, що тривав три роки, почалося нове його повільне піднесення, перерване початком Кримської війни. Найпоширенішими формами бо-

ротьби стали підпалення поміщицьких маєтків, масові заворушення, побиття економів і поміщиків.

Але відзначені спалахи селянського руху були тільки прелюдією найсерйознішої класової битви 1855 р. і посилення антикріпосницької боротьби в 1857—1860 рр. В 1855 р. «козаччина» охопила щонайменше 420 сіл Київщини (близько 40% кріпосного населення). Масовість руху була значно більшою, ніж у 1848 р. В багатьох селах ватажки переконувалися і погрозами залучали до руху і тих, що вагалися її боялися. На другому етапі боротьби (кінець березня—квітень) намітилися тісні організаційні зв'язки між багатьма громадами, перехід до збройного повстання проти влади і війська. Вперше в історії України і Росії селяни сформували вимогу передачі до їх рук всієї поміщицької землі та реманенту.

При загальноселянському характері боротьби найактивнішу участь у ній брали молоді робітники з поміщицьких маєтків та підприємств, а також піші та огородники. Невипадково головним центром руху була Таганча з її великою поміщицькою сукнярнею, з 7% тяглових дворів, 38% — піших і 55% — огородників. «Київська козаччина» 1855 р. стала останнім поштоvhом, що примусив уряд Олександра визнати за необхідне звільнити селян звверху. Значним був її вплив на формування революційно-демократичної ідеології різночинної інтелігенції.

Жорстокі репресії проти «козаччини» зумовили лише короточасну перерву в селянському русі. В 1857—1860 рр. на Правобережжі відбулось удвоє більше селянських виступів, ніж у 1849—1854 рр., а масових заворушень — втрое (90 проти 32). Разом було охоплено до 6% людності краю — переважно на Поділлі.

З розгортанням селянського руху виникають революційні організації різночинної інтелігенції, які висловлювали інтереси кріпосного селянства. Закономірно, що саме в Києві, центрі Правобережжя, розгорнула свою діяльність одна з перших таких організацій — Харківсько-Київське таємне товариство, яке остаточно склалося на 1858 р. і ставило своїми завданнями: знищення кріпосного права, повалення самодержавства, встановлення в Росії республіканського ладу. Читання деяких його членів у бік конституційної монархії були короточасними. При основній установці на масову революцію члени товариства висували і застосування індивідуального терору. Після арештів 1860 р. усілілі його члени продовжували боротьбу. Вони склали прокламацію з революційними закликами до селян і листа до Олександра II з вимогою конституції під загрозою вбивства його. Члени товариства наполегливо боролися за створення всеросійської революційної партії і майже всі ввійшли до організації «Земля і Воля». Після її виникнення Київська група, очолювана А. О. Красовським, реорганізувалася в філіал «Землі і Волі» — Малоросійський комітет, який вів агітацію серед селян, солдатів, слухачів недільних шкіл, боровся проти польських і українських націоналістів, підтримував вимогу незалежності Польщі, сприяв поширенню революційної поезії Т. Г. Шевченка і розвиткові української культури, встановив тісний контакт з лівими «червоними» у Києві.

На Правобережжі розгортався і польський національно-визвольний рух, представники якого розуміли необхідність об'єднання революційних сил. Але праве крило, яке прагнуло до відновлення феодальної Речі Посполитої, дивилось на українських селян лише як на гарматне м'ясо, як на кріпаків польських поміщиків. Демократичне крило поступово усвідомило необхідність ліквідації кріпацтва. В особі Й. Розенталя воно в 1855 р. спробувало об'єднати селянський і польський рухи під лозунгами відновлення Польщі в кордонах 1772 р. і скасування кріпацтва. Вступивши в тісний контакт з «Землею і Волею» та Малоросійським комітетом, польські демократи намагалися відкласти питання про відділення України до перемоги польської «національної революції». Вони спрямували діяльність українських і російських інтелігентів-агітаторів на Лівобережжя, закликали селян Правобережжя до боротьби з царизмом або до нейтралітету в ній і замовчували необхідність виступів проти поміщиків. Внаслідок всього цього агітація поляків не доходила до селян Правобережжя. Відбулося лише верхівкове об'єднання обох революційних сил, а в глибинних верствах вони залишилися розрізненими. В цьому одна з причин невдач як польського національно-визвольного, так і селянського руху на Правобережжі України на початку 60-х рр. XIX ст.

ЗАМІТКИ

ПОВСТАННЯ В ПАВЛОГРАДІ У ЛЮТОМУ 1943 р.

Успішний контрнаступ Червоної Армії взимку 1942/43 рр., розгром німецько-фашистських військ під Волгоградом окрилили радянських людей, зміцнили віру в перемогу, піднесли на вищий рівень боротьбу в тилу ворога. В цих умовах Комуністична партія приділяла особливу увагу ще ширшому розгортанню всенародної боротьби на тимчасово окупованій території. Бойові дії партизанів і радянських патріотів у цей період були тісно зв'язані з наступальними операціями Червоної Армії.

Місто Павлоград Дніпропетровської області став центром великих подій на півдні країни. Ще наприкінці серпня 1941 р., коли нависла загроза окупації Павлограда, міськком партії приступив до підготовки партійного підпілля. Було відібрано і затверджено для підпільної роботи в тилу ворога дев'ять комуністів. До складу підпільного партійного комітету ввійшли керівні партійні і радянські працівники: А. Караванченко, С. Прибер, П. Потюгов, Ф. Берковський, І. Соколовський, М. Шубін, В. Савченко і М. Синодов.

Відповідно до вказівок Дніпропетровського обкому КП(б)У склад підпільного партійного комітету з метою конспірації було поділено на трійки, які очолили А. Караванченко, С. Прибер, Ф. Берковський; були помічені явочні квартири, організовано навчання підпільників веденню шифрованого листування¹.

11 жовтня 1941 р. в Павлоград увійшли німецько-фашистські війська. Вони встановили режим найжорстокішого терору і репресій проти радянських патріотів. Гітлерівці почали видавати фашистську «Павлоградську газету», яку редагували агент гестапо Чапле і український буржуазний націоналіст Осика. Газета відстоювала фашистські порядки, була помічником німецького коменданта міста Юргенса в проведенні його підлої фашистської пропаганди. Щоб обеззброїти фашистську пропаганду і правдиво інформувати населення міста і його околиць про становище на фронті, про героїчні подвиги Червоної Армії, підпільники систематично знайомили трудящих із зведеннями Радінформбюро. Для організації агітаційно-масової роботи серед населення в грудні 1941 р. підпільний комітет створив групу агітаторів у кількості 36 чоловік².

Підпільники випускали і розповсюджували серед населення листівки, в яких закликали трудящих Павлограда саботувати всі заходи окупантів, зокрема по відбудові шосейних і залізничних шляхів, розгортати партизанську боротьбу. Двічі на день вони приймали по радіо «Останні вісті» з Москви, розмножували їх і розповсюджували серед жителів міста. Агітатори збирали і розповсюджували серед населення листівки і газети, закинуті радянськими літаками у тил ворога. Інформація і відозви із закликами посилювати удари по ворогу та успіхи на фронтах вселяли віру в перемогу Червоної Армії, запалювали ненависть до ворога і сприяли зростанню підпільних партійних і патріотичних організацій. Павлоградський міськком партії в умовах глибокої конспірації, жорстокого фашистського режиму і терору, переборюючи труднощі, нестатки, не тільки не згорнув роботи, а розширив її, прийнявши до лав партії 9 чоловік³.

Павлоградський підпільний партійний комітет всіма засобами зривав заходи окупантів, організовував диверсії і саботаж. Так, наприклад, підпільна група в «Заготзерно» псувала зерно на складах, залутувала облік, щоб мати можливість надати матеріальну допомогу підпільному міському партійному комітету і партизанам. Було передано підпільникам 2 тис. крб., 460 кг борошна. Радянські патріоти неодноразово виводили з ладу телефонно-телеграфну лінію Павлоград — Дніпропетровськ. В грудні 1942 р. підпільники спалили в центрі міста ворожий продовольчий склад, в районі В'язівок знищили кілька машин і мотоциклів з гітлерівцями⁴.

Підпільний партійний комітет став основним кістяком, навколо якого об'єднувались трудящі міста. Він не тільки був організатором і вожаком мас по мобілізації їх

¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 10, арк. 181—182.

² Там же, арк. 175.

³ Там же, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 8, арк. 20.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 10, арк. 193—195.

на диверсії і саботаж, а став центром підготовки збройного повстання. З цією метою ще в травні 1942 р. партійний комітет вирішив створити бойові антифашистські групи. Підготовка збройного повстання провадилась за вказівкою ЦК КП(б)У під керівництвом секретаря підпільного Дніпропетровського обкому партії М. І. Сташкова, який був залишений на підпільну роботу під прізвиськом Мисова Василя Івановича як шлюсар-водопровідник на станції Павлоград.

В період підготовки збройного повстання за доносом зрадника М. І. Сташков був заарештований гестапівцями в Павлограді і розстріляний в дніпропетровських катівнях гестапо в грудні 1942 р.⁵ Обов'язки секретаря Дніпропетровського підпільного обкому КП(б)У Центральний Комітет КП(б)У поклав на члена бюро Д. Г. Садовниченка⁶, який разом з секретарем Павлоградського міськкому партії А. П. Караванченком почав підготовку збройного повстання. Кожному комуністу-підпільнику було дано конкретне завдання по організації бойових груп. В результаті проведеної роботи бойові патріотичні групи були створені на заводах: мотузковому, луб'яному, маслозаводі, на електростанції, в МТС, на станції Павлоград, в художніх і столярних майстернях і в селах В'язьки, Благодатне, Павлоградські Хутори № 1, 2 та ін. Всього було створено 35 бойових груп, до складу яких входило 450—524 чоловік⁷. Крім того, в найближчих селах — Богуслав, Межеріч, Павлоградські Хутори та інших — до 500 селян, а в самому місті — 250 робітників і службовців були резервом партизанів⁸.

Бойові патріотичні групи систематично поповнювали свій склад. В місті були виявлені і взяті на облік всі комуністи, комсомольці, командири Червоної Армії, які з різних причин залишилися в Павлограді. Всі бойові групи потім були зведені в один загін під командуванням комуніста, колишнього військовополоненого майора П. О. Кравченка, комісара, члена підпільного міськкому партії С. С. Прибера і начальника штабу капітана К. В. Рябого, який був посланий в тил ворога по спеціальному завданню штабом 38 Армії⁹. К. В. Рябов підготував 50 командирів для керівництва повстанням¹⁰. Міськком партії у всі бойові групи послав політичних керівників, а також медичних сестер, підготовлених на спеціальних курсах. Перед підпільним партійним комітетом стояло завдання — озброїти бойові групи. З цією метою поряд з конспіративною роботою були використані легальні можливості. Насамперед необхідно було проникнути в шляхову жандармерію, яка охороняла путі і склади з вогнестрільною зброєю, та в допоміжну поліцію, провести серед лояльних вербування в бойові групи, озброїтися за рахунок ворога¹¹.

У шляхову жандармерію міськком партії направив комуніста лейтенанта С. Чумака і зобов'язав його підібрати в жандармерію для антифашистської роботи відданих Радянській владі людей. С. Чумак виконав поставлене перед ним партією завдання. Він організував у жандармській охороні дві бойові антифашистські групи в кількості 50 чоловік і забезпечив підпільну організацію та інші патріотичні бойові групи зброєю. На допомогу відважному патріоту міськком партії направив комуніста О. Черкаського, комсомольців А. Нестеренка, М. Соловйова, лейтенанта І. Носача, майора П. Кравченка, які втекли з табору військовополонених і переховувалися в Павлограді. Фактичним керівником шляхової жандармерії була К. Таблер-Новікова, місцева жителька, німка за походженням, яка працювала перекладачкою в жандармерії за дорученням підпільного міськкому партії. К. Таблер-Новіковій вдалося викрасти німецьку гербову печатку, друкарський шрифті і 100 бланків документів на право носіння вогнепальної зброї, проїзду залізницею¹². Заступником К. Таблер-Новікової був С. Чумак. В результаті активної діяльності міськкому партії команди шляхової жандармерії Павлограда, сіл Межеріч і Богуслава були на боці патріотів у період повстання.

В поліцію направили комуніста А. Чимерського, завданням якого було створення партійної і бойової диверсійної груп, інформувати підпільників про всі операції поліції. А. Чимерський систематично сповіщав підпільний міськком партії про облави, обшуки, арешти, які готували зрадники українського народу з поліції. З допомогою підпільних антифашистських груп, що діяли в поліції, антифашистам удалося випустити з камер ув'язнених радянських громадян. Так була звільнена і комсомолка Д. Ковалевська, засуджена до розстрілу¹³. А 11 лютого 1943 р. А. Чимерський відкрив в тюрмі всі камери і звільнив 74 в'язнів¹⁴.

З наближенням частин Червоної Армії до Павлограда підпільники розгорнули диверсії і саботаж на підприємствах міста і на залізничному транспорті. Диверсійна гру-

⁵ И. Голосовский. Когда пылал широкий Днепр, М., 1962, стор. 274.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 8, арк. 20.

⁷ Там же, од. зб. 10, арк. 321.

⁸ Там же, арк. 331.

⁹ Там же, арк. 198.

¹⁰ Там же, арк. 330.

¹¹ Там же, арк. 196.

¹² Там же, арк. 197.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 8, арк. 58.

¹⁴ Там же, од. зб. 10, арк. 194.

па, очолювана В. Зуєвим, організувала аварію німецького бронепοїзда з десантом автоматників, який 18 лютого 1943 р. вийшов у тил частинам Червоної Армії. Група підпільників під керівництвом І. Савченка кілька раз руйнувала лінії телефонного зв'язку міста. Диверсійна група під командуванням капітана Шинкаренка спалила склад з продовольством. Підпільники, які діяли в таборі військовополонених під керівництвом О. Черкаського, звільнили 700 радянських бійців і командирів Червоної Армії з Богуславського табору і 400 — з табору, розміщеного на заводі¹⁵.

Спеціальна антифашистська група випускала і розповсюджувала серед населення листівки, оформляла документи для підпільників.

Збройне повстання в Павлограді готувалось під керівництвом ЦК КП(б)У, який підтримував зв'язок з підпільним міськкомом партії через зв'язківця В. Я. Портянка, який двічі приходив у місто. Під час другого відвідання міста В. Портянка передав підпільному міськкому партії вказівку секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка, в якій говорилося, що в момент наближення частин Червоної Армії бойові групи повинні подати практичну допомогу їй при визволенні міста від німецько-фашистських загарбників. Особливу увагу Д. С. Коротченко звернув на збереження кадрів підпільників, а також підприємств, установ, устаткування¹⁶.

Керуючись вказівкою ЦК КП(б)У, міськком партії завчасно провів велику роботу по підготовці всіх підпільних груп до бойових дій. Проводилась розвідка дислокації військ, опорних пунктів, ворожих баз у районі прифронтової смуги¹⁷.

10 лютого 1943 р. штаб бойових груп видав наказ зосередити всі групи в районі Павлограда. Повстання намічалось на ніч з 13 на 14 лютого. Штаб вирішив зв'язатися з частинами Червоної Армії, щоб погодити план повстання з командуванням наступаючих військ. В штаб 4-го гвардійського стрілецького корпусу 6-ої Армії до станції Лозової було направлено зв'язківця загону О. В. Кулікову. Підпільники обласного комітету партії просили командування Червоної Армії прискорити наступ у зв'язку з тим, що окупанти готувались до контрудару, підтягували до Павлограда резерви¹⁸.

12 лютого підпільники в друкарні газети окупантів під охороною «жандармерії» надрукували відозву до трудящих міста: «До зброї, нехай кожен дім дасть бійця... В бій! Боріться всім, що вам трапиться під руки. Піднімайся, український люд!»¹⁹

13 лютого, одержавши відозву, підпільники розповсюдили її в місті і на його околицях. Серед окупантів почалася паніка. Жандармерія і поліція спішно почали тікати з Павлограда. Під час цієї метушні в кабінеті коменданта міста підпільник І. С. Панченко викрав карту з дислокацією воєнних баз донбаського угруповання противника та інші секретні документи, які і були передані штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу Червоної Армії.

13 лютого, скориставшись тим, що німецькі власті Павлограда виїхали на оборонні роботи за місто, міськком партії дозволив командирі загону А. І. Нестеренку зібрати членів бойових груп на шкіряному заводі на 12 год. дня. В цей час німецькі власті якраз повернулися в місто і, дізнавшись про збір на заводі, вирішили розгромити підпільників.

Понад 300 німецьких і італійських солдатів з артилерією оточили завод, де знаходилось три невеличкі бойові групи відважних радянських патріотів. Зав'язався жорстокий бій, який точився до пізньої ночі. Підпільники зайняли кругову оборону і не пропустили ворога на територію заводу. В бою вбито понад 150 фашистських солдатів, загинули смертю хоробрих і всі бійці трьох бойових груп. Серед них О. Черкаський, І. Величко, А. Нестеренко, Л. Чумака та інші²⁰. Смертельно поранений командир групи А. Нестеренко написав на стіні: «Нас було 21. Стояли на смерть. Гинемо, але не здаємося!»²¹ Бойові групи, що лишилися в місті, протягом двох днів (13—15 лютого), розділившись на невеликі групи, діяли в таборі ворога, сіючи серед нього паніку. Місто і район німецькі власті оголосили партизанськими, встановили жорстокий терор, але зламати опору радянських патріотів їм не вдалося²².

Нарешті 15 лютого повернулася зв'язківець О. В. Кулікова. Вона принесла з штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу погоджений план спільного удару по ворогу.

В ніч з 16 на 17 лютого за наказом штабу в місті почалося збройне повстання, в якому брало участь близько 500 чоловік. Повстанці звільнили з в'язниці 300 чоловік; серед них були офіцери Червоної Армії, а до того ж у резерві було ще близько 800 бій-

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 10, арк. 195.

¹⁶ Там же, арк. 203.

¹⁷ Там же, оп. 9, од. зб. 10, арк. 347.

¹⁸ Там же, арк. 381.

¹⁹ Там же, оп. 1—9, од. зб. 10, арк. 63.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 10, арк. 63, а також ф. 1, оп. 9, од. зб. 10, арк. 333.

²¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, III, стор. 115.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 10, арк. 333.

ців і командирів Червоної Армії, звільнених з концентраційних таборів. В ході боїв вони озброювалися і поповнювали ряди повстанців. Першою в бій вступила група с. Городище, яка почала обстріл відступаюючих німецьких військ. За нею вступили в бій групи: П. Кравченка, І. Попова, Р. Полчанінова та ін.

На світанку 17 лютого група під командуванням І. Соколовського на трьох вантажних автомашинах з бійцями і зброєю при підтримці трьох радянських танків увірвалася у місто на вулицю Карла Маркса і зав'язала бій з ворогом²³. Вдень бойові групи Ю. Осмиченка і І. Белого оточили штаб 104-го італійського полку, що розмістився у великому чотириповерховому будинку. Бій закінчився перемогою повсталих. Після розгрому фашистського штабу німецькі й італійські війська припинили опір, дві роти 104-го італійського полку здалися в полон²⁴.

17 лютого з допомогою частин 4-го гвардійського стрілецького корпусу місто з 40-тисячним населенням було визволено від німецьких загарбників, і була встановлена Радянська влада²⁵. В результаті активних дій бойових груп підпілників удалося врятувати майже всі підприємства міста, зв'язок, склади з зерном, продовольчими товарами. Червоної Армії було передано 9 тис. т зерна, 120 ц соняшника, 730 голів великої рогатої худоби, 135 свиней, 130 коней, 14 автомашин і один мільйон карбованців радянських грошей²⁶. Розпочав свою роботу Павлоградський міськом партії на чолі з А. П. Караванченком, налагодилась робота міської Ради депутатів трудящих під головуванням С. С. Прибера. Понад 500 учасників повстання поповнили ряди Червоної Армії²⁷.

Частини Червоної Армії, які вступили в район Павлограда, на жаль, не мали можливості закріпитися на цьому рубежі. А тим часом ворог підтягнув свої резерви, авіацію і протягом трьох днів бомбив місто й околиці. В результаті цього в Павлограді було зруйновано 1274 промислові і господарські будови, 98 побутових і культурних будівель²⁸. А 21 лютого, при підтримці танків, які підійшли на підкріплення, фашисти перейшли в контрнаступ і о 5-ій год. вечора увірвалися в місто і розпочали жорстоку розправу з населенням і в першу чергу з чоловіками. Учасники збройного повстання, які легалізували себе бойовими діями, під натиском переважаючих сил ворога змушені були залишити Павлоград і відступити разом з частинами Червоної Армії²⁹.

Збройне повстання в лютому 1943 р.— одна з яскравих сторінок Великої Вітчизняної війни. В ньому відбилася вся ненависть українського народу до німецько-фашистських загарбників, його палка любов до Батьківщини і готовність боротися за свободу до переможного кінця.

І. Я. Омеляненко

З ІСТОРІЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В РАЙОНАХ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції внесла великі зміни в економічну і соціальну структуру села. Конфіскація землі у поміщиків і значної частини куркулів та передача її в безплатне користування селян ліквідували безземелля, яке відчувалось в українському Поліссі більш гостро, ніж в інших районах України. Селяни Чернігівської губернії одержали від радянської влади 1889 тис. дес. землі¹, поміщицьку худобу, реманент і були звільнені від виплати боргу за землю банкам і куркулям. З відбудовою народного господарства, зруйнованого імпералістичною і громадянською війнами, Радянський уряд збільшив допомогу трудящим селянам кредитами, насінням, худобою, технікою. В результаті зменшився процент бідняцьких господарств, більшість селян стали середняками. Поліпшилася структура посівних площ, відбудовувалось тваринницьке господарство. Зростає культурний рівень села.

Однак самі ці успіхи не могли ліквідувати відсталість поліського села в умовах індивідуального господарства. Ще відчувався великий нестаток землі. За даними 1932 р. в Чернігівській області з 4 269 994 га землі орної було лише 2 303 376 га. Решта земель була заболочена, покрита чагарниками і лише незначна частина використовувалась під сінокоси. На одне господарство припадало 4,3 га орної землі, а на одного їдока лише 0,81 га². Розширити площу орної землі за рахунок викорчування ча-

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 8, арк. 68.

²⁴ Там же, оп. 9, од. зб. 10, арк. 33.

²⁵ Там же.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 10, арк. 201.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, оп. 9-а, од. зб. 265, арк. 73—74.

²⁹ Там же, оп. 9, од. зб. 10, арк. 333.

¹ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1956, стор. 30.

² Державний архів Чернігівської області, ф. Р-526, спр. 98, арк. 26, 48.

гарників і осушення боліт селянам з їх примітивним інвентарем і тяговою силою було не під силу.

Але і наявна орна земля використовувалась погано. Тисячі гектарів займали межі між окремими клаптиками селянських полів. В умовах індивідуального господарства в Поліссі посівні площі безперервно скорочувались внаслідок заболочування орної землі — в окремі роки було заболочено 10—12 тис. га.

Тому, незважаючи на значну допомогу держави, селяни жили бідно в своїх одноосібних господарствах. Так, в 1925 р. на Чернігівщині тільки 40% господарств обробляли землю своєю робочою худобою і 49,5% — своїм реманентом. В Ніжинській окрузі обробляли землю власною робочою худобою 22,3%, а реманентом — тільки 32,3% господарств³. Селянам не під силу було використання досягнень агрономічної науки.

На Чернігівщині гостро відчувалось аграрне перенаселення. Згідно з підрахунками статистичного бюро Чернігівського окрвиконкому безпосередньо в сільському господарстві селяни працювали в середньому лише 44,6% річного часу. Навіть з урахуванням домашніх робіт, у селянина залишалось 30—40% вільного часу на рік⁴. Шукаючи заробітків, селяни наймались на кабальних умовах до куркулів, йшли в місто. Значна частина селян, особливо в північних районах Чернігівщини, займалась курстарництвом.

Економічне становище селян Полісся з особливою силою диктувало необхідність створення великих соціалістичних господарств. Однак у соціалістичній перебудові села Полісся відставало від республіки загалом, оскільки воно менш було підготовлене до масової колективізації, ніж інші райони України. Тут була слабше розвинута споживна і сільськогосподарська кооперація, оскільки після Жовтневої революції відчувалась недостача землі, не було можливості організувати великі механізовані радгоспи, які демонстрували б селянам перевагу соціалістичного землеробства. Артільей і комун тут було менш, ніж в інших районах України. Загальнокультурний рівень селян Полісся теж відставав.

Українське Полісся було гірше за інші області УРСР забезпечене сільськогосподарською технікою. На всю Чернігівщину в січні 1930 р. було тільки 16 тракторів⁵. В 1930—1931 рр. тут не було організовано жодної МТС. За даними на квітень 1933 р. Чернігівщина, займаючи 8,5% орної землі всієї республіки, мала лише 3,8% тракторного парку і 2,5% автопарку УРСР⁶. Таке становище пояснювалось тим, що в роки першої п'ятирічки Комуністична партія концентрувала свою увагу на вирішенні зернової проблеми, і всі технічні засоби направлялись головним чином у зернові райони. Буди ж було направлено і більшість спеціалістів сільського господарства, досвідчених партійних і радянських працівників.

В Поліссі було поширене хутірське землекористування. За даними 1929 р., на Україні було 187,9 тис. хутірських господарств, з яких на Поліссі — 86 тис.⁷, найбільше — на Чернігівщині. В Ніжинській окрузі на 577 населених пунктів припадало 124 хутори з одним—двома дворами і 154 — з 2—25 дворами⁸. Звичайно, створювати колективні господарства на базі окремих хуторів було дуже важко.

На Чернігівщині було широко розповсюджене складне землекористування і далекоземелля. Тут, за даними на 1929 р., в середньому на одне господарство припадало 10—25 смуг по $\frac{1}{4}$ га на одну смугу, а були господарства, які мали землі в 30—40 місцях. За тими ж даними, 20,2% селянських земель були розташовані принаймні за 0 верст від села. Справа з землевпорядкуванням просувалась дуже повільно. Всього за даними на 1 січня 1929 р. було землевлаштовано 19,7% всієї селянської землі. Навіть колгоспи, створені до 1929 р., не були землевлаштовані на 80%⁹.

Психологія поліського селянина, який звик до хутірського життя, до багаторічної боротьби за свій клаптик землі, за своє приватне господарство, заважала йому погодитись на об'єднання землі, робочої худоби, реманенту. За таких умов куркульство почуло себе впевненіше і мало значний вплив не лише на селян-середняків, а й на деяких ідників.

Відставання області обумовлювалось і тим, що окремі партійні організації недостатньо працювали з біднотою, мало залучали її до КНС, кооперації.

В ряді місць радянські земельні та фінансові органи, які перебували під впливом равоопортуністичних елементів, давали одноосібникам, а інколи і просто куркулям ривілей перед колгоспниками, не реалізували привілеїв, наданих радянським законо-

³ Дані складені на основі статистичного збірника «Матеріали до опису округ РСР», Харків, 1926.

⁴ Черниговский округ в границах на 1 июля 1925 г. Краткие статистические сведения, Чернигов, 1926, стор. 26.

⁵ Газ. «Червоний стяг», 21 січня 1930 р.

⁶ Архів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, од. зб. 1, арк. 40.

⁷ Матеріали до характеристики стану сільського господарства України, К., 1930, тор. 26.

⁸ Архів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, од. зб. 1, арк. 40.

⁹ Газ. «Червоний стяг», 20 лютого 1929 р.

давством колгоспам щодо виділення їм кращих земель, хлібоздачі і т. п. Фінансові органи не повністю оподатковували куркулів. Тут особливо відчувалася плесність партійного ядра на селі, на що було вказано в рішеннях листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. «Про сільське господарство України і про роботу на селі».

На Україні боротьба з куркульством мала особливо жорстокий характер. Це пояснювалось тим, що тут куркуль пройшов тривалу школу боротьби проти Радянської влади в період громадянської війни і воєнної інтервенції, довгий час організовував політичний бандитизм проти Радянської влади. Після громадянської війни у республіці осіло багато контрреволюційних, буржуазно-націоналістичних елементів, які тягнулись на Україну, бо вона знаходилась поблизу західного кордону. В боротьбі проти Радянської влади куркульство України спиралось на підтримку різних контрреволюційних, націоналістичних організацій.

Відносна міцність позицій куркульства в районах Полісся наклала свій відбиток і на характер та форми класової боротьби на селі. Використовуючи досвід антирадянської діяльності, набутий куркулями степових районів і Лівобережної України, куркульство Полісся вдавалось до індивідуального терору проти радянських, партійних та комсомольських працівників, підпаловало будинки і господарські будівлі сільських активістів, колгоспників. Куркулі вбили секретаря комсомольської організації с. Ушня Менського району С. І. Вегеру, комсомольця-активіста І. Кравченка з с. Задряговці Городнянського району. Як відзначила 9-а Ніжинська окружна партійна конференція (травень 1929 р.), характерною особливістю класової боротьби на селі стала організованість куркульства. В окремих селах куркулі організовували банди з метою підняти повстання проти Радянської влади (наприклад, в с. Кобижча)¹⁰. Велика куркульська банда діяла в 1930 р. в сс. Дроздовича, Моложава, Стара Рудня Городнянського району.

Куркулі поширювали провокаційні чутки і проводили контрреволюційну агітацію, під впливом якої селяни почали забивати худобу. Це завдало великих втрат тваринницькому господарству. Якщо в 1928 р. на території Чернігівської області нараховувалось 666 тис. коней, 916,2 тис. великої рогатої худоби та 1096,8 тис. свиней, то на 1 січня 1935 р.— лише 289,3 тис. коней, 483 тис. голів великої рогатої худоби та 363,2 тис. свиней¹¹. Падіння поголів'я худоби тривало аж до 1935 р., тоді як в інших районах України припинилося раніше.

Знаючи про масове розкуркулювання в інших областях України, куркулі Полісся часто вдавались до різних хитрощів і махінацій. Зокрема на Чернігівщині було широко розповсюджене «саморозкуркулювання». Так, куркуль села Локнисте Березнянського району здав в артіль молотарку та косарку і просив прийняти його в колгосп. Було багато випадків, коли куркулі намагались обміняти своє господарство на господарство бідняків. Наприклад, в с. Городище Березнянського району куркуль прийшов до бідняка з такою пропозицією: «Знаєш, Тихоне, у мене господарство добре, набагато кращі будівлі. Однаково хтось забере при розкуркулюванні. Давай поміняємось. Я житиму в твоєму старому будинку, так хоч у селі залишусь»¹². Траплялись численні факти «добробільної» здачі куркулями своєї землі сільській раді. «Саморозкуркулювання» було маневром куркулів, з допомогою якого вони хотіли більшу частину свого господарства продати або вивезти куди-небудь у надійне місце.

Під керівництвом партійних і радянських органів, незважаючи на жорстокий опір, на різні хитрощі і маневри, куркульство було розбите і в міру того, як селяни переходили на рейки суцільної колективізації, ліквідоване як останній експлуататорський клас.

В результаті соціалістичної перебудови села докорінно змінилась і економіка українського Полісся. Були створені невичерпні можливості для організації високоприбуткових великих соціалістичних господарств. Колгоспний лад дав можливість комплексно розвивати економіку сільського господарства, що стало одним з найважливіших умов зростання багатств колгоспів і республіки в цілому.

С. Н. Гоффе

¹⁰ Звіт окружного парткомітету та окружної контрольної комісії КП(б)У Ніжинщини до 9-ї окрпартконференції м. Ніжина, Ніжин, 1930, стор 4—6.

¹¹ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, К., 1935, стор. 258—262.

¹² Архів Чернігівського обкому КП України, ф. 10, од. зб. 49, арк. 23—24.

Б. Д. ВІГІЛЄВ — ДРУГ В. І. ЛЕНІНА В ЕМІГРАЦІЇ

У роки перебування В. І. Леніна в Польщі вождь партії був зв'язаний теплою, щирою дружбаю з старим російським революціонером Борисом Дмитровичем Вігілевим.

Незважаючи на те, що Б. Д. Вігілев свого часу посідав досить помітне місце в російському революційному русі, його життя й діяльність досі залишилися майже зовсім не дослідженими. Автор даного повідомлення, онука Б. Д. Вігілева, зробила першу в історіографії спробу заповнити цю прогалину на основі окремих відомостей про нього, які містяться в працях радянських¹ та польських² авторів і в документальних збірниках³, а також на основі архівних матеріалів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центрального державного історичного архіву Литовської РСР і Архіву Інституту історії партії при ЦК ПОРП. Крім того, в роботі над повідомленням були використані спогади та листи близьких родичів і знайомих Б. Д. Вігілева. Так про близькі стосунки між В. І. Леніним та Б. Д. Вігілевим в усній бесіді розповідали професор Гірничо-металургійної Академії у м. Кракові доктор Валерій Гетель, директор краєзнавчого музею у м. Закопане та інші, які працювали разом з Б. Д. Вігілевим у польському товаристві любителів Татр. Доктор В. Гетель, наприклад, розповідав про бурхливу діяльність комітету польської передової інтелігенції по визволенню В. І. Леніна з тюрми Нового Таргу у 1914 році, створеного за ініціативою Б. Вігілева. До складу цього комітету входили Борис Вігілев, письменник Стефан Жеромський, поет Ян Каспрович, геолог Валерій Гетель, лікар Казімеж Длуський та інші польські діячі. Про революційну діяльність Б. Вігілева під час його перебування у Закопане проф. В. Гетель розповів також на сторінках журналу «Wierchu».

Б. Д. Вігілев народився 28 травня 1883 р. у Москві⁴. Був він у сім'ї тринадцятою дитиною. Великій сім'ї регента Московського синодального хору жилося досить скрутно в матеріальному відношенні. Тому через три роки після народження Бориса батько, одержавши посаду вчителя співу у першій вільнюській гімназії, переїжджає до м. Вільнюса. Вже з дитинства у Б. Д. Вігілева виявився потяг до природничих наук. Захоплювався він також музикою, літературою та історією. Завдяки своїм блискучим здібностям Вігілев закінчив гімназію з золотом медаллю. В 1901 р. він вступив на перший курс природничого факультету Московського університету і там з захопленням юності включився до революційного руху студентів. 9 лютого 1902 р. за участь у революційній сходці Вігілева разом з іншими студентами було заарештовано, виключено з університету і засуджено до шести місяців тюремного ув'язнення, які він перебував у Седлецькій тюрмі⁵.

Звільнений достроково, колишній студент Борис Вігілев знову опинився у Вільнюсі, оскільки йому було заборонено протягом року проживати в Москві. Але й тут, у Вільнюсі, він не припинив антиурядової боротьби і незабаром став одним з найактивніших місцевих революційних діячів. В 1904 р. він разом з своїм другом гімназичних років М. М. Крестинським⁶ став членом Вільнюської групи РСДРП, в 1905—1906 рр. він — член Вільнюського комітету Північно-Західного краю РСДРП. Невтомний, енергійний, безстрашний, він часто виступав на фабриках і заводах, серед службовців та учнівської молоді, закликав трудящих до боротьби проти царського уряду. За його участю організовувалися всі найбільш важливі страйки трудящих міста. В 1905 р. він брав участь у створенні нелегальної спілки робітників шкряпних

¹ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959; Я. Макаренко. Ленін в Польше, М., 1957; С. Ю. Багоцький. О встречах с Лениным в Польше и Швейцарии, М., 1958 (польською мовою — S. Ba go c k i. Z Leninem w Krakowie, Warszawa, 1956); Я. Ганецкий. В поисках архивов Ленина, «Ленинский сборник», XX, М., 1932; И. Юренев. Работы РСДРП в Северо-Западном крае, журн. «Пролетарская революция», 1924, № 8—9; Деятели революционного движения в России, М., 1924; Р. Пересветов. Поиски бесценного наследия (О судьбе некоторых рукописей В. И. Ленина), М., 1963.

² W a l e n t y n a N a j d u s. Lenin w Polsce, Warszawa, 1953 (російською мовою — В. Найдус. Ленин в Польше, М., 1957); її ж. Lenin i Krupska w Krakowskim Związku pomocy dla więźniów politycznych, журн. «Z pola walki», 1960, № 2; J ó z e f S i e r a d z k i. Polskie lata Lenina, Warszawa, 1960 (російською мовою — Ю. Серадський. Польские годы Ленина, М., 1963); J ó z e f K o z ł o w s k i. Epizody i ludzie, Warszawa, 1956.

³ VI (Объединительный) съезд РСДРП (апрель — май) 1906 года, Протоколы, М., 1959.

⁴ Журн. «Wierchu», Kraków, 1962; W a l e r y G o e t e l. Borys Wigilew. w Tatrach, стор. 7.

⁵ Деятели революционного движения в России, М., 1933, стор. 799.

⁶ М. М. Крестинський — старий більшовик, відомий радянський дипломат. В роки культу особи Сталіна безпідставно репресований. Реабілітований посмертно.

підприємств міста, а також став одним з її керівників⁷. Занепокоєна поліція вста новила над Б. Д. Вігілевім нагляд. Відтоді йому довелося працювати під різними псевдонімами. Не раз Б. Д. Вігілева заарештовували.

У 1906 р. Вігілева було обрано делегатом з вирішальним голосом на IV (Об'єд навчий) з'їзд РСДРП, що відбувався у Стокгольмі. На з'їзді він ввійшов до складу комісії в питанні про об'єднання з національними соціал-демократичними організа цями і виступав як доповідач цієї комісії. Розробка умов об'єднання РСДРП з на ціональними соціал-демократичними організаціями відбувалася під безпосереднім ке рівництвом В. І. Леніна. В результаті на з'їзді було ухвалено рішення про об'єднан ня РСДРП з соціал-демократією Королівства Польського і Литви, з Латиськоко соціал-демократією та Бундом⁸.

Після повернення зі з'їзду Вігілев активно включається в кампанію об'єднання з національними соціал-демократичними організаціями. Але 2 вересня 1906 р. під час об'єданого засідання Віленського комітету та обласного комітету Північно-За хідного краю РСДРП Вігілева разом з іншими учасниками наради було заарешто вано, йому вдалося втекти. Поліція обіцяла великі гроші тому, хто видасть цього «небезпечного злочинця».

Деякий час Вігілев переховується в с. Любитові на Ковельщині в сім'ї свого друга О. З. Моровського, в домі якого знаходили притулок більшовики, ховаючися від переслідування царських властей. Проте незабаром жандарми дізналися про міс це перебування Вігілева.

Тоді вірні друзі переправили його у Фінляндію (1907 р.). Деякий час він манд рував по Італії, а потім оселився в Кракові (Західна Галичина), де в той час було дуже багато польських та російських політичних емігрантів.

Тут, у Кракові, Вігілев налагоджує зв'язки з членами СДКПіЛ, стає активним членом спілки допомоги політв'язням, підтримує через неї зв'язки з членами РСДРП, засланими царизмом на каторгу в Сибір. Незважаючи на скрутне матеріальне стано вще, Вігілев та його дружина Євгенія Захарівна Алексеевська, теж член спілки допомоги політв'язням, допомагають грошми товаришам з Сибіру⁹.

В Краківському університеті Вігілев продовжує навчання. Однак тюрми та роки еміграції вже підірвали його колиш міцний організм. В дуже тяжкому стані він потрапляє до туберкульозного санаторію лікаря Казімежа Длуського у гірському ку рорті Закопане. За порадою лікарів він залишився постійно жити в Закопане, одерж авши з допомогою дружини Длуського, сестри відомого вченого Марії Склодов ської-Кюрі, посаду метеоролога при товаристві любителів Татр. Через деякий час він заснував метеорологічну станцію на Галі Гонсеніцовій, став членом природничої секції Татранського товариства, а з 1912 р. і членом правління цієї секції. При ній же працював бібліотекарем¹⁰.

Переважну більшість членів Татранського товариства становили видатні діячі польської інтелігенції. Талановитий вчений-геолог, приваблива, високоосвічена людина, Вігілев незабаром став своїм в колах цієї інтелігенції. Один з найближчих його друзів того часу — видатний польський письменник Стефан Жеромський. Вігілев був у дружніх стосунках також з постами Яном Каспровичем і Владиславом Ор каном.

Часто відвідували Вігілева також члени СДКПіЛ, з якими він був зв'язаний роками революційної боротьби. В бібліотечі Ежи Гавлінського, головного бібліоте каря Татранського товариства, вони створили невеличку бібліотечку з своїх легаль них та нелегальних видань¹¹.

Влітку 1913 р. в Пороніно (селище в семи кілометрах від Закопане) переїхав з Кракова В. І. Ленін. В цей час у районі Закопане створилася колонія російських революціонерів кількістю близько 50 чоловік. Незабаром з допомогою Вігілева, який уже в той час користувався повагою та любов'ю польської інтелігенції, В. І. Ленін і його друзі встановили зв'язок з прогресивною польською громадськістю¹².

В особі Вігілева Ленін мав вірного, щирого друга. Їх єднала любов до природи, «гірської акробатики», як жартома говорив В. І. Ленін. І досі місця улюблених гір-

⁷ И. Юренив. Работы РСДРП в Северо-Западном крае, журн. «Пролетарская революция», 1924, № 8—9, стор. 165, 168, 175, 183.

⁸ IV (Объединительный) съезд РСДРП, Протоколы, стор. 403—451; Центральний державний історичний архів Литовської РСР, ф. 446, оп. 1, спр. 671, арк. 1—2.

⁹ Walentyna Najdus. Lenin i Krupska w Krakowskim Związku pomocy dla więźniów politycznych, журн. «Z pola walki», 1960, № 2, стор. 46, 57. Альбом «По лешинским местам», Краков, 1963, стор. 69—70.

¹⁰ З листа польського історика Валентини Найдус і колишнього бібліотекаря татранського товариства Вацлава Ольшевича до автора.

¹¹ Валентина Найдус. Ленин в Польше, М., 1957, стор. 68—69.

¹² Walentyna Najdus. Lenin w Polsce, Warszawa, 1953, стор. 77. Ю. Се радский. Польские годы Ленина, М., 1963, стор. 62.

ських екскурсій Ілліча в народі називають Ленінським Татранським шляхом¹³. Ленін поважав Вігілева як вченого, любив як людину. Через Вігілева (на його абонемент) В. І. Ленін та Н. К. Крупська діставали у бібліотеці при Татранському товаристві необхідну їм політичну літературу¹⁴.

Під час поїздок у Закопане В. І. Ленін завжди зупинявся в домі Б. Д. Вігілева та його дружини Є. З. Алексеевської. Польська письменниця Яніна Осінська розповідає у своїх споминах, що в квартирі Вігілева також відбувалися політичні наради. Після однієї з таких нарад Яніна Осінська, тоді п'ятнадцятирічна дівчина, познайомилася з В. І. Леніном. Ленін з захопленням дивився на гори, жартував¹⁵. «Запам'ятайте, діти,— сказав тоді, звертаючись до неї та інших дітей, Б. Д. Вігілев,— це велика людина».

Коли 7 серпня 1914 р. до Вігілева прибув Сергій Багоцький, друг Леніна, секретар Краківського відділення спілки політв'язнів, зі звісткою про обшук в домі Ульянович і розповів, що Володимир Іллічу загрожує арешт (В. І. Леніна було заарештовано наступного ранку.— В. С.). Вігілев включився в кампанію по поданню допомоги В. І. Леніну¹⁶.

В. І. Леніна обвинувачували в шпигунстві на користь царської Росії. І хоч з допиту було ясно, що Ленін — непримиренний ворог царизму, його заарештували і посадили у в'язницю Нового Таргу. Член Міжнародного соціалістичного бюро, депутат австрійського парламенту Віктор Андлер, депутат зі Львова Герман Діаманд, соціал-демократичний депутат Марек із Закопане, відома польська революціонерка Вера Костшева, Сергій Багоцький, один з лідерів СДКПіЛ Якуб Ганецький, поети Ян Каспрович та Владислав Оркан, письменник Стефан Жеромський, лікарі Длуський та Храмець, Борис Вігілев — усі вони сприяли тому, що Леніна незабаром було звільнено з тюрми.

Будучи сам під загрозою арешту¹⁷ (через кілька днів після арешту В. І. Леніна було зроблено обшук і у Вігілева), Вігілев використав весь свій вплив, всі свої зв'язки у польських прогресивних колах для звільнення В. І. Леніна з-під арешту.

Професор вищої музичної школи в Кракові Броніслав Романішин згадує, як до нього прийшов Вігілев з проханням допомогти звільнити з Новотарзької тюрми «дуже близького йому співвітчизника, революціонера, мислителя, надзвичайну людину В. І. Ульянова»¹⁸.

Після звільнення з тюрми Володимир Ілліч і вся більшовицька колонія вийшли з Пороніно. Тільки Вігілев за станом свого здоров'я не міг цього зробити. Він продовжував жити під загрозою арешту, деякий час ховався на горищі у свого приятеля, завідуючого студентським туристським будинком, Оппенгейма¹⁹.

Зустріч з В. І. Леніном, а потім і близьке товаришування з ним відіграли велику роль у житті Б. Д. Вігілева. Якщо в 1906 р. на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП він виступав з меншовиками, то зустрівшись з В. І. Леніном у роки еміграції, цілком переконався в правоті ленінських поглядів і відтоді вже йшов тільки ленінським шляхом. Про це, зокрема, свідчить те, що в 1915 р. у м. Берні (Швейцарія) В. І. Леніном була видана Б. Д. Вігілеву довідка, в якій говорилось про те, що В. І. Ленін знає його особисто, як старого члена РСДРП, переслідуваного царизмом²⁰.

Після Жовтневої революції Вігілев остаточно визначився як більшовик. В 1921 р. він офіційно вступив у РКП(б). У нього в Закопане часто бували представники різних радянських місій. Вігілев не раз одержував листи від В. І. Леніна, від старих друзів-революціонерів. Це насторожило польську поліцію, і в 1920 р. знову над ним було встановлено таємний нагляд, зроблено обшук в його квартирі, внаслідок якого поліція переконалася, що «Вігілев у радянських сферах у Москві добре відомий як їх людина»²¹.

¹³ Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Komitet Centralny, Archiwum, dr. 1 R-a V 2/3, № 7; Józef Kozłowski. Epizody i ludzie, Warszawa, 1956, стор. 89.

¹⁴ Стенограма бесіди представників Партиїного архіву і Інституту марксизму-ленінізму (Москва) з колишнім науковим співробітником бібліотеки АН УРСР (Львів) тов. Ольшевичем, фонд спогадів про В. І. Леніна ІМЛ при ЦК КПРС, стор. 1—7.

¹⁵ Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Komitet Centralny, Archiwum, dr. R-a 22/3, № 9.

¹⁶ Józef Sieradzki. Polskie lata Lenina, Warszawa, 1960, стор. 17. (В радянському виданні опущено деталі, які стосуються Вігілева).

¹⁷ Archiwum panstwowe m. Krakowa i województwa krakowskiego. «Borys Wigilew mi podejrzani», 1906—1921, MHRР DRKR 25, 142/21, стор. 43, 45, 46.

¹⁸ Ю. Серадскій. Польские годы Ленина, стор. 62—63.

¹⁹ З листа колишнього бібліотекаря Татранського товариства тов. В. Ольшевича до втора повідомлення.

²⁰ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, т. 2, оп. 1, од. зб. 3563, арк. 1.

²¹ Józef Kozłowski. Epizody i ludzie, Warszawa, 1956, стор. 86. Доктор Ллш Зборовський, директор краєзнавчого музею в м. Закопане розповідає також.

Здоров'я Вігілева гіршало з кожним днем, але коли в 1921 р. радянські власті запропонували йому посаду секретаря Російсько-Української репатріаційної делегації, «спокуса роботи живої, російської, стара партійна жилка, надія потрапити на батьківщину перемогли — він поїхав»²².

З запалом віддається він роботі в репатріаційній комісії, у відділі інформації радянської преси. Деякий час працює консулом у Варшаві. В 1921 р. В. І. Ленін, дізнавшись від М. М. Крестинського про бажання Вігілева приїхати на батьківщину, доручає йому, Вігілеву (через Я. Ганецького, тодішнього радянського посла в Ризі), розшукати залишені ним у Польщі під час імперіалістичної війни архіви та книжки²³. Вігілев пише Леніну листа, що з задоволенням виконає кожне його доручення, що мріє про дипломатичну роботу в радянській службі у будь-якій з країн — Польщі, Литві, Італії, Фінляндії, — мовою і звичаями народів яких він оволодів за час еміграції²⁴.

Проте цим мріям не судилося здійснитися. В червні 1923 р., в тяжкому, хворобливому стані, він змушений був повернутися у Закопане. З великим боєм сприйняв Вігілев звістку про смерть В. І. Леніна. В ті дні він передав Радянському урядові любовно зроблені ним фотографії Володимира Ілліча під час перебування Вождя в Закопане.

Минуло трохи більше, як півроку, і у вересні 1924 р. газета «Известия» сповістила: «23 вересня помер у Закопане Борис Вігілев, старий більшовик, друг Леніна в еміграції»²⁵.

На похорони Б. Д. Вігілева з Варшави прибув радянський консул Лігський, який поклав на його могилу вінок від Радянського уряду²⁶. У скорботному мовчанні стояли біля труни польські друзі. Ні теплих слів, ні промов ніхто з них, хто любив і цінував Б. Д. Вігілева, не наважувався говорити, бо до кінця своїх днів він був переслідуваний поліцією і вороже настроєними націоналістичними колами²⁷.

«Але настане час, все зміниться, заслуги Бориса вийдуть нагору, оціняться», — писала тоді до рідних його дружина Є. З. Алексєєвська.

Справді, минув час. Ім'я російського революціонера, друга В. І. Леніна в еміграції, шанують і в Радянському Союзі, і в народній Польщі²⁸. Невтомний дослідник польського фольклору й етнографії, талановитий вчений-геолог, друг багатьох польських прогресивних митців, людина високої душі, «він ніколи ні на секунду не вагався і не зрадив своєму прапору і тому користувався визнанням і повагою комуністів»²⁹. Гаряче люблячи свою батьківщину — Росію, відданий їй до останнього подиху, Б. Д. Вігілев багато зробив для встановлення добрих дружніх відносин між польським та радянським народами.

В. С. СУРМІНЬСКА

що в 1919 році, коли у Польщі була заборонена Комуністична партія, поліція хотіла заарештувати Б. Д. Вігілева, але завдяки втручання в цю справу польського письменника Стефана Жеромського, відомого діяча в галузі педагогіки Ксаверія Прауса, доктора Антонія Кучевського Б. Д. Вігілева не було заарештовано. Загроза арешту була також у 1920 році. Дуже енергійну діяльність по відверненню цієї загрози розгорнув тоді поет Владислав Оркан.

²² З листа Є. З. Алексєєвської до М. Д. Вігілевої.

²³ «Ленинский сборник», XX, М., 1932, стор. 345; Р. Пересветов. Поиски бесценного наследия (О судьбе некоторых рукописей В. И. Ленина), М., 1963, стор. 216—217.

²⁴ Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Кабінет творів В. І. Леніна, док. № 30 115.

²⁵ Газ. «Известия», 30 вересня 1924 р.

²⁶ Там же.

²⁷ Доктор Юліуш Зборовський розповів, що навіть один з найближчих друзів Б. Д. Вігілева, польський письменник Стефан Жеромський порвав стосунки з Б. Д. Вігілевим, дізнавшись, що він працює у радянському консульстві.

²⁸ У Варшавському, Краківському, Поронінському музеях В. І. Леніна зберігаються матеріали про революційну діяльність Б. Д. Вігілева. Збирає матеріали про Б. Д. Вігілева краєзнавчий музей м. Закопане. В цьому музеї є велика кількість фотографій, зроблених Б. Д. Вігілевим. Серед них — портрет польського письменника Стефана Жеромського (Закопане, 1914 р.). У місті Закопане будується нова метеорологічна станція, якій буде присвоєне ім'я Б. Д. Вігілева.

²⁹ З листа Є. З. Алексєєвської до М. В. Вігілевої.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

З ДОСВІДУ ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНИХ ПЕРЕКОНАНЬ УЧНІВ ПРИ ВИВЧЕННІ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Важливою складовою частиною виховання нової людини є формування у молодого покоління стійких комуністичних переконань, які характеризуються здатністю завжди дотримуватися норм соціалістичного співжиття, боротись за комуністичні ідеали. Під переконанням ми розуміємо регулюючу властивість, яка стимулює людину до активних дій, визначає їх спрямованість і характер. Переконання, образно кажучи, це сплав із знань, почуттів і волі особи. Формування переконань — процес складний і тривалий, що починається в дуже ранньому віці. Часом у дітей складаються такі міцні переконання, з якими потім, якщо вони хибні, надзвичайно важко боротись.

На сучасному етапі розвитку нашої країни стоїть відповідальне завдання перетворити норми морального кодексу, записаного в Програмі КППС, у життєві орієнтири, в особисті переконання всіх радянських людей.

Найбільш глибокі, непохитні переконання ґрунтуються на усвідомлених знаннях. Тому в самому процесі створення високих і благородних моральних ідеалів відповідальну роль відіграє навчання. Якщо учень у школі навчиться вірно застосовувати набуті знання, то це значною мірою сприятиме виробленню в нього стійких переконань.

Але не всякі знання переростають у переконання. Безпосередньою надійною основою для них служить не саме усвідомлення конкретних фактів, а висновки з їх розбору. Про це свідчить аналіз переконань, яких набули юнаки й дівчати — випускники середньої школи.

Курс суспільствознавства дає широкі можливості вчителю постійно і наполегливо працювати над виробленням в учнів стійких і вірних ідейних переконань. В цьому дуже допомагають нові форми роботи.

Розпочинаючи вивчення цього курсу, вчитель не може не зважати на те, які питання хвилюють його учнів, що думають вони про ті чи інші суспільні явища, які переконання вже сформувались у них. Про це можна дізнатись різними способами, одним із яких є анкетне опитування. Учням пропонуємо написати, які питання їх хвилюють, де шукають на них відповіді.

Маючи відповідний матеріал, учитель може виділити питання, на які потрібно буде відповісти протягом року. В ході періодичних бесід, групових та індивідуальних, учитель встановлює не тільки рівень знань учнів з предмета, а й характер їх моральних і політичних переконань.

Основна мета, якої мусить досягти вчитель, — це переконати учнів у тому, що перехід людства від капіталізму до комунізму є неминучий, закономірний процес; що цей процес становить основний зміст сучасної епохи, яка характеризується небаченими ще в історії соціальними перетвореннями, швидкими змінами історичної обстановки, розмахом революційної боротьби. При вивченні цього матеріалу на фактах і документах іскреслюється геніальність передбачень В. І. Леніна, заснованих на глибокому науковому аналізі суперечностей імперіалізму.

З курсу історії СРСР учні знають, що Жовтнева революція, яка поклала початок новій історичній ері — ері загибелі капіталізму і торжества соціалізму, підтвердила знайдене вчення В. І. Леніна про можливість перемоги соціалізму. Блискуче підтверджуються і ленінська думка про те, що суперечності епохи імперіалізму породжують не тільки соціалістичні революції в державах монополістичного капіталу, але і національно-визвольні революції у пригноблених і залежних країнах. Учитель конкретизує це положення, показуючи на політичній карті світу країни, які визволились від колоніального гноблення в Азії, Африці, Латинській Америці, демонструючи відповідні діалікти.

Письмові роботи учнів Ємільчинської середньої школи на Житомирщині переконливо свідчать про добре усвідомлення складного матеріалу курсу. Так, Інна К. і Наталія С. відзначали, що перехід від капіталізму до соціалізму не залежить від бажання окремих людей, а це є об'єктивна закономірність розвитку суспільства. А Марія Н. пи-

сала: «Життя яскраво підтвердило геніальне відкриття В. І. Леніна, що імперіалізм — це остання стадія капіталізму, після якої неминуче приходить соціалізм».

При вивченні теми «Соціалізм — перша фаза комунізму» для підтвердження і доведення думки, що соціалізм створює незрівнянно кращі умови для розвитку країни, ніж капіталізм, називаємо цифрові дані зростання економіки нашої вітчизни за роки Радянської влади. Образно і дохідливо розкрити досягнення Країни Рад допомагає демонстрація документального кінофільму «Російське чудо», поставленого нашими друзями із Німецької Демократичної Республіки Аннелі і Андре Торндайкама.

Наполеглива робота вчителя на уроках суспільствознавства сприяє поступовому переростанню знань у тверді переконання. Вихованець може сміливо йти широкими шляхами життя, відстоюючи свої ідеали, свої переконання.

Піднесення продуктивності праці в комуністичному суспільстві здійснюється завдяки свідомій дисципліні та вихованню в кожного трудящого життєвої потреби трудитись. Під час вивчення теми «Поступове переростання соціалізму в комунізм» та інших тем учитель працює над формуванням переконання в необхідності дисципліни праці. Цьому значною мірою сприяє організація екскурсій, зустрічі учнів з радянськими трудівниками. Так, вивчаючи тему «Основні фонди сільськогосподарської артілі», вчитель В. М. Демиденко (Ємільчинська середня школа) організував екскурсію до місцевої сільськогосподарської артілі ім. Котовського, де учні оглянули колгоспний двір, тваринницькі ферми, автотракторний парк, майстерні, допоміжні підприємства (маслобойню, млин, пилораму). В конторі голова колгоспу Ф. С. Дмитренко і головний бухгалтер т. Коваленко повідомили, що основний фонд артілі становить близько 30 млн. крб. Крім того, вони розповіли, як розподіляється загальний прибуток колгоспу. В ході бесіди учні з'ясували, що чим багатший колгосп, тим вищі заробітки колгоспника, а весь добробут створюється працею цілого колективу людей.

Учнів завжди цікавить зростання матеріального добробуту. Учитель запропонував їм з'ясувати бюджет своєї сім'ї. Кожний запитав батьків про розмір зарплати, яка надходить в сім'ю протягом року. Крім того, було враховано інші блага, якими користуються трудящі — навчання дітей в школі, медична допомога, дитячий садок та ін. У відповідних місцевих організаціях учні одержали дані про розмір державних витрат на освіту, медичне обслуговування, комунальні послуги і т. д. На основі цих відомостей визначили, що на навчання одного учня протягом року держава витрачає приблизно 50 крб.; на одну особу з загальних асигнувань на лікарню припадає 5 крб., на радіо, телефон, поштові витрати — 3 крб. і т. д. З прибутків сім'ї на комунальні послуги, на зв'язок, транспорт, дитячі ясла і т. п. відраховується невелика плата, встановлена за користування цими благами. Маючи подібні відомості, учень міг легко визначити конкретну частку суспільних фондів, якою користується його сім'я. Загалом було визначено, що кожна родина пересічно має від 20% до 40% прибутку з суспільних фондів держави. Така форма роботи сприяє виробленню в учнів стійкого переконання в тому, що тільки соціалізм створює широкі й гарантовані можливості росту матеріального добробуту трудящих.

Вивчаючи питання про роль сім'ї в період будівництва комунізму, вчитель влаштував зустріч учнів з їздовим артілі ім. Котовського К. Омельченком. Цей колгоспник — член артілі з часу її заснування. В роки війни був на фронті, став інвалідом (втратив руку), але і сьогодні сумлінно трудиться. К. Омельченко з дружиною виростили одинадцять дітей, з них четверо прийомних. Усі вони відзначаються винятковою дисциплінованістю і працьовитістю. Увагу вчителя привернула злагожденість життя в цій сім'ї. Сам їздовий розповів учням: «Ми з дружиною прожили вік, не сказавши одне одному жодного поганого слова, взаємну повагу і любов ми передаємо своїм дітям».

Формуванню переконань свідомих будівників комунізму сприяють зустрічі учнів з ветеранами революції, передовиками виробництва. Так, випускники середньої школи с. Підлуби Ємільчинського району Житомирської області відвідали бригаду комуністичної праці льонозаводу. Бригадир Г. Дяченко, яка два роки тому закінчила середню школу, розповіла про умови праці своєї бригади, плани на майбутнє. «Головне в нашій роботі, — заявила Г. Дяченко, — це товариська взаємодопомога і дисципліна. Завдяки цьому ми домоглися високих показників — 135—140% норми замість 85—90%, як було раніше. Не забуваємо і про навчання, адміністрація для цього створює всі умови».

Ми провели ряд письмових робіт в Підлубівській і Ємільчинській середній школах та в школі № 129 м. Києва, щоб з'ясувати, до чого прагнуть випускники середньої школи, кому вони хочуть наслідувати в своєму житті. Результати опитування свідчать, що учні одностайно беруть для себе за зразок передовиків праці, насамперед своїх земляків. Учениці школи № 129 м. Києва К. пише: «Хочу бути такою, як Лариса Данько, краща виробниця Дарницького шовкового комбінату, випускниця нашої школи, яка працює в рахунок 1970 року». Учні, що вивчають суспільствознавство, цілком реально і яскраво бачать перед собою своє трудове майбуття. «Яка чудова професія механізатор! Уваляю собі, що сиджу за кермом комбайна. А він могоутім велетнем пливе по безкраїх просторах хлібів, і жне, жне... І ти відчуваєш насолоду, що і твоя праця конче потрібна людям», — так висловив свої заповітні прагнення учень

Підлубівської школи В. О. після зустрічі з членами бригади комуністичної праці, механізаторами артілі ім. Леніна. Бажання чесно і самовіддано служити на обраній ділянці праці червоною ниткою проходить через усі письмові відповіді учнів. Ці висловлювання свідчать про певні переконання, які склалися в учнів у ході навчання й аналізу життєвих фактів. А глибокі переконання виявляються в конкретних ділах. Так, 42 колишніх учня Ємільчинської школи, які дістали права шоферів весною 1963 р., нині працюють в автоколоні.

В житті, як на довгій ниві, можуть зустрітися різні перешкоди, недоліки. Тому при вивченні теми «Формування людини комуністичного суспільства» даємо чітке пояснення будь-яким фактам. Під час розгляду морального кодексу будівника комунізму учні часто ставлять запитання, пов'язані з певними труднощами і неправильними вчинками деяких людей. Ми завжди прагнемо давати справжню оцінку таким явищам, не затушувувати, не виправдувати якоюсь мірою негативне, а вказувати учням шляхи їх подолання. Наприклад, учениця Тая М. ухилилась від участі в роботі виробничої бригади. На неї впливала мати, твердячи, що батько учениці займає керівну посаду в районі, тому Тані можна, мовляв, на роботу не ходити, вона не збирається стати механізатором, її поклонання — музика. Розмови вчителів з матір'ю не давали позитивних наслідків. Тільки після того, як вчинок Тані обговорили на зборах і протокол направили в райком партії з проханням вплинути на батька, який також підтримував матір, справа змінилась докорінно. Цей приклад показав учням, що вони можуть доводити благодне діло до кінця. Вони впевнилися в тому, що справедливість у нашому житті торжествує. Варто лише знайти шлях до подолання труднощів.

Вироблення переконань на основі знань — складний і відповідальний процес, який має свої закономірності. Першою ланкою його є засвоєння учнями глибоких знань. Далі необхідно привчати шкільну молодь міркувати над засвоєним матеріалом, над фактами життя. Це сприяє виробленню відповідних переконань. І, нарешті, в ході обговорення конкретних явищ, фактів в учня виробляється певне ставлення до них, вміння відстоювати свою думку, свою позицію. Тут проявляються вже певні переконання. Так крок за кроком, поступово формуються комуністичний світогляд, навички активного будівника комунізму.

Ф. К. Ковальчук

ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ДУСІ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

В середній школі № 1 м. Крелевеш Сумської області велика увага приділяється інтернаціональному вихованню учнів як на уроках історії, так і в позакласній роботі. Це значною мірою сприяє ідейному формуванню підростаючого покоління, вихованню полум'яних патріотів Радянської Вітчизни, вірних друзів трудящих усього світу, непотитних борців за комунізм, за мир в усьому світі.

Вихованню в учнів дружніх почуттів до трудівників різних народів допомагають широкі зв'язки з школярами інших республік Радянського Союзу та зарубіжних країн, особливо соціалістичних. Близько чотирнадцяти років тому наші учні розпочали листуватися з дітьми зарубіжних країн. Багато років тому в школу надійшов лист з болгарського міста Бяла Слатіна. Учениця VII класу Дмитрина Цигаровська писала про своє бажання встановити дружні зв'язки з радянськими піонерами. З болгарською дівчиною стали листуватися кілька учнів сьомих класів і через неї встановили зв'язки з іншими піонерами її міста. Згодом у листування включилися учні випускних класів нашої школи. Тепер понад 35 чоловік мають своїх активних кореспондентів у Софії, Ломі, Варні та інших містах Болгарії.

Коли на адресу VI класу надійшов лист з м. Вердау (НДР), учителька порадила учням: «Вивчаєте німецьку мову, самі й перекладайте». Перший лист після уроків перекладали всім класом. Відповідь писали німецькою мовою самі. Поступово до листування з школярами НДР стали включатися учні інших класів. Піонери і комсомольці нашої школи обмінюються листами з школярами Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Угорщини та інших країн. Дружні контакти встановлені як між окремими піонерами і комсомольцями, так і між піонерськими, комсомольськими, учнівськими організаціями певних класів та всієї школи. Якось до нас завітала піонерка, учениця 62-ої школи Варшави Данута Янек, яка розповіла про життя в народній Польщі. Зустріч пройшла урочисто, в теплій обстановці, за участю багатьох учнів. Польській дівчинці піднесли пам'ятний подарунок — фото, на якому був знятий Тричі Герой Радянського Союзу І. М. Кожедуб разом з піонерами-відмінниками нашої школи.

Поступово учні почали обмінюватися з зарубіжними друзями сувенірами, листівками, на яких було зображено пам'ятні місця, портрети національних героїв, революційних діячів, пейзажі певної країни. З Болгарії стали надходити піонерські і молодіжні газети, учнівські речі, книги. Подібні подарунки одержували і з інших соціалістичних країн. В листування включилося до 100 учнів нашої школи.

Педагогічний колектив школи, зокрема вчителі історії, допомагають учням зміцнювати інтернаціональні зв'язки, пробуджують інтерес до життя дітей за кордоном. В школі організований гурток юних інтернаціоналістів, до якого входять 65 учнів V—X класів. Гурток поділено на секції по країнах: болгарська, німецька, народів СРСР та ін. Учні захоплено вивчають життя відповідних країн, збирають колекції марок, сірникових етикеток, листівок, монет. Про роботу гуртка доповідала учениця VIII класу А. Соколова на республіканському зльоті юних істориків у Києві в червні 1960 р. Гурток юних інтернаціоналістів нашої школи був нагороджений грамотою Міністерства освіти УРСР і ЦК ЛКСМУ.

Для задоволення запитів учнів шкільна бібліотека передплачує журнали «Польша», «Болгарія», «Молодежь мира» та ін., пропагує книги прогресивних письменників соціалістичних країн та національних республік СРСР.

Н. К. Крупська справедливо застерігала проти легковажного, поверхового ставлення до интернаціонального виховання школярів, зазначаючи, що важливо не те, щоб діти запам'ятали лозунги, а те, щоб з ранніх років допомогти їм відчутти дружній зв'язок з трудящими всього світу. Щоб здійснити це важливе завдання, ми використовуємо різноманітні форми навчально-виховної роботи.

Найбільше можливостей для виховання пролетарського интернаціоналізму відкривається на уроках історії, особливо в старших класах. Сам матеріал шкільних підручників дає багато для розкриття суті і значення пролетарського интернаціоналізму. Але велике значення має також використання шкільних интернаціональних зв'язків з метою ілюстрування певних положень навчальної програми. Величезний ілюстративний матеріал надсилають зарубіжні друзі. Демонструючи на уроках, наприклад, портрети видатних діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху, учитель історії обов'язково відзначає, що вони надіслані з народної Польщі, НДР тощо. А скільки цікавого містять поштові марки соціалістичних країн і сірникові етикетки! Марки — це мініатюрні високохудожні портрети революційних діячів, національних героїв, діячів науки, культури, літератури і мистецтва, яскраві зображення історичних подій. Розглядаючи поштову марку НДР з портретом Максима Горького, учні приходять до висновку, що великий письменник користується пошаною і любов'ю серед трудящих демократичної Німеччини. Багато історичних сюжетів на марках Чехословаччини. В цій же країні випускаються найрізноманітніші сірникові етикетки. Розповідаючи учням про романський і готичний стилі, широко використовуємо колекцію багатоколірних чехословацьких сірникових етикеток, на яких зображено споруди Праги різних архітектурних стилів. Подібний матеріал дають угорські і польські сірникові етикетки. Тепер у наших школярів є цілі альбоми цих художніх мініатюр, що з успіхом використовуються як наочні посібники.

При вивченні тем з історії Болгарії не обходимося без болгарських матеріалів. Учні добре засвоїли відомості про болгарських національних героїв Христо Ботева, Любена Каравелова, Василя Левського саме тому, що чимало шкіл Болгарії, з яких нам пишуть, носять ці славні імена. Зарубіжні друзі надіслали нам багато цікавого і корисного про своїх національних героїв. Багато з учнів мають болгарський значок у вигляді червоного прапора з золотими барельєфними зображеннями В. І. Леніна і Георгія Димитрова та написом «Вічна дружба». Наші піонери і комсомольці глибоко шанують подвиги національного героя Болгарії Миколи Вапцарова, розстріляного ворогами в 1942 р., болгарських комсомолок-патріоток Йорданки Чанкової і Ліліяни Димитрової, вбитих фашистами в 1944 р.

Про любов до нашої вітчизни дітей братніх соціалістичних країн свідчать теплі листи юних друзів з закордону.

Дружні зв'язки наших учнів з школярами соціалістичних країн значною мірою сприяють интернаціоналістичному вихованню як на уроках, так і в позакласній роботі. Такі контакти залишають глибокий слід в серці радянського школяра. Не випадково, що значна частина класу звичайно обирає для письмової роботи тему «Мої зарубіжні друзі». Учениця VIII класу Галя Т. схвильовано писала: «В той час, як в нашій країні був запущений міжпланетний корабель і вийшов у перший рейс атомохід «Ленін», болгарська піонерка Сільвія Златарова із Софії повідомляла, що болгарський народ, як і радянський, також радіє таким знаменним подіям і пишається великими досягненнями радянської науки. Хоч я ніколи не бувала в Болгарії, — писала Галя, — але з листів знаю, що це прекрасна країна, яка бореться за мир, щоб ніколи не повторилися страхотні зльотів війни. Наш і болгарський народи хочуть жити в мирі і дружбі».

Доброю традицією школи стало щорічне проведення интернаціональних вечорів, звичайно в День Паризької комуни — 18 березня. В офіційній частині заслуховуються учнівські доповіді про дружбу з дітьми зарубіжних країн та інших республік Радянського Союзу. Це своєрідний річний звіт гуртка юних интернаціоналістів за свою роботу. Потім учасники художньої самодіяльності читають вірші, співають пісень на іноземних мовах, які вивчаються в школі — англійській, французькій та німецькій, виконують танці народів СРСР і зарубіжних країн. Підготовкою до таких вечорів охоплюється значна частина учнів. Це збуджує інтерес до життя зарубіжних країн, сприяє формуванню интернаціональних переконань учнів.

В школі все частіше й частіше звучать піонерські пісні болгарською, чеською, польською мовами. Зарубіжні друзі надсилають тексти і ноти своїх улюблених пісень. А наші учні в своїх листах пропагують кращі радянські піонерські пісні. В піонерських загонах проводяться збори, присвячені зміцненню дружби з дітьми трудящих інших національностей. Теми цих зборів такі: «Ми за мир», «Африка бореться», «Дружба народів СРСР» та інші.

Дружина нашої школи встановила дружні зв'язки з піонерами багатьох братніх республік СРСР. Цьому питанню був присвячений спеціальний збір дружини. Друзі з інших республік охоче і швидко відповідають на наші листи і запити. Так, їх консульгації допомогли нашим піонерам виготовити національні костюми народів нашої зітчизни, підготувати літературно-музичний монтаж про дружбу народів СРСР. Міцні зв'язки устанувилися між піонерами нашої і середньої школи м. Дедовська Московської області. Російські піонери просили надіслати їм книги Т. Г. Шевченка, його портрети, разки українських вишивок. Побажання друзів було виконано. А з Дедовська надішли книжки про мистецтво, пам'ятні і революційні місця Москви.

Педагогічний колектив школи добре усвідомлює те, що кожний лист з Радянського Союзу — це живе слово правди про першу в світі країну соціалізму — уважно читають діти й дорослі. Тому рада піонерської дружини, шкільний комітет комсомолу, вчителі пильно стежать за учнівським листуванням і спрямовують його. Так поступово росте і міцніє дружба учнів нашої школи з дітьми трудящих зарубіжних країн і братніх республік СРСР. А це активно сприяє інтернаціональному вихованню майбутніх лідерів комунізму.

М. Г. Серженко

Документи та матеріали

ЛИСТИ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

За мужню боротьбу проти самодержавного ладу та розв'язаної імперіалістам кривавої бойни депутати-більшовики IV Державної думи були засуджені 14 лютого 1915 р. на довічне заслання у Сибір. З царської неволі їх звільнила Лютнева буржуазно-демократична революція. Серед мужніх революціонерів був і голова більшовицької фракції IV Державної думи, найстаріший учасник революційного руху Григорій Іванович Петровський.

Багато написано книг, брошур, статей про державну і громадсько-політичну діяльність Г. І. Петровського, але мало ми ще знаємо про те, яким був Григорій Іванович у стосунках з рідними, про Петровського-батька. Про це свідчать пропонувані читачеві листи, написані Григорієм Івановичем з тюрми та заслання своїм дітям — двом сином і дочці віком 10—15 років, які залишилися з матір'ю в Петербурзі. Віра в перемогу справедливості, зворушлива любов до дітей, бажання бути їм корисним хоч своїми життєвими порадами, туга від розлуки з рідними — ось що відзначає ці листи стійкого революціонера, не зломленого найтяжчими умовами царських катівень.

Діти Григорія Івановича вирости гідними свого батька. Сини Петро і Леонід брали активну участь у громадянській війні. Петро був одним з керівників Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, відповідальним редактором «Ленинградской правды». Леонід став відомим воєначальником, командував Московською пролетарською дивізією. В період культу особи вони тяжко постраждали: Петро загинув, а Леоніда було знято з військової роботи і виключено з партії. Проте на початку Великої Вітчизняної війни Сталін, зрозумівши згубність своєї політики, повернув у стрій ряд видатних військових діячів, серед яких був і Леонід Григорович Петровський. У званні генерал-лейтенанта він командував корпусом. Опинившись в оточенні, Л. Г. Петровський вивів корпус, але сам героїчно загинув.

Дочка Григорія Івановича — Антоніна Григорівна Петровська прожила напружене трудове життя. В період культу особи безвинно загинув її чоловік С. А. Загер, голова Чернігівського облвиконкому. Нині А. Г. Петровська — персональна пенсіонерка.

Григорій Іванович тяжко переживав трагедію своєї сім'ї. Сам він, видатний діяч Радянської держави, член партії з 1898 р., Голова Всеукраїнського ЦВК і заступник Голови ЦВК СРСР, член Політбюро ЦК КП(б)У, делегат багатьох партійних з'їздів, був фактично усунутий Сталіним від політичної та державної діяльності. Тільки XX з'їзд КПРС надав йому сили і душевної молодості, повернув до активної участі у політичному житті країни.

Листи, що публікуються, зберігаються в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У роботі над ними велику допомогу своїми порадами подала дочка Григорія Івановича А. Г. Петровська.

Г. М. Дажина

* *

*

Дом предварительного заключения.

Здравствуйте, дорогие мои детки! На ваше письмо со стихотворением и эскизом я не отвечал, потому что предполагал видеться с вами чаще, но это не удастся. Мои свидания с мамой приходятся на будни, когда вам надо учиться или готовить уроки. Свидания с мамой происходят при очень скверных условиях, про которые она вам сама расскажет. Когда мы увидимся, я не знаю. Поэтому я и решил ответить вам, мои милые детки, на ваше последнее письмо, ибо в начинающейся моей новой жизни не много будет досуга и условий для выполнения моего с вами общения.

Теперь, на рубеже мира отверженных, куда судьба меня закинула, как Петя пишет, хотелось бы оставить вам о себе память. Вы не думайте, что я с вами прощаюсь. Нет. Я думаю, что еще с вами проживу... Но все же мне приходится вступить в мир еще больших случайностей, и не мешаю нам поговорить. Я думаю, что многое могу вам посоветовать, что пригодится в вашей начинающейся жизни. Сделанные мною ошибки вами повторяться не должны. Письмо ваше, детки, я давно получил, и по обилию высканной за мной в нем любви и участия, самого искреннего, здорового и родного, — у меня оно из памяти никогда не выйдет. Вы пишете с такой верой в мое освобождение и надеетесь так задуще, что невольно веришь вам. Это так естественно и жизненно, что

только вам, жизнерадостным, вступающим в борьбу за жизнь, и писать такие строки, вселяющие бодрость и надежду. На милое приглашение Тонечки — прийти на елку — мне не удалось. Может, в другой раз удастся. Я здесь, в камере, с твоим письмом посмеюсь, как все равно с тобой под новый год. Очень недурной эскиз у Лени вышел. Но только почему он изображает развалившийся замок или монастырь над заброшенным прудом, да еще с **могильной плитой**? Что не соответствует его задорному и бодрому письму: здоровья, здоровья желает, радуется, целует и т. д.... и вдруг забытый жизнью уголок, развалины, могила. Но так как ты, Леня, художник, то тебе свойственна небрежность, в письме же больше жизни, нежели умирания, за что тебя и целую. Продолжай писать, рисовать. Петино письмо, изложенное стихом, тоже ободряет, заставляет верить, терпеть и ждать. Стишок удачный, горячий вышел. Я его несколько раз читал и перечитывал и, право, он меня трогал, ибо он решительно верит сам и заставляет ждать и надеяться. Не мешает, Петя, тебе и дальше пописывать стишки. Только ты их собирай. Но пиши обязательно. Я буду с удовольствием читать и тебя помнить. Так вот, значит, надо так приспособиться, чтобы паша невольная разлука возможно меньше имела для нас злых последствий... Надо крепиться, подготовляться и во всеоружии подойти к суровой жизни, бросившей нам вызов. Надо так сделать, чтобы пошлость не имела торжества, чтобы колесница сытых, довольных и торжествующих не задавила окончательно нас. Я вот несчастнее вас, ибо не помню своего отца, не видал его забот и ласки. Он умер очень рано, не успев дать мне никаких заветов. А если я буду с вами разобщен далекой Сибирью, то вы уже помнить меня будете. Будем даже переписываться — это говорит за то, что вы счастливей меня. Где-то у Некрасова есть: «Поколение поколению не оставляло следа». Теперь, видите, какой прогресс: я уже вас оставляю в возрасте 10—15 лет. Да, в наших пролетарских семьях все так, детки. Припомните, что творилось на ваших глазах: года два мне было от роду — я отца своего потерял, отчим умер тоже раньше, чем следует, во цвете лет умер мой брат, мамин брат тоже. И оба они не успели дать заветы детям своим, а их оставалось у каждого от пяти до семи человек. Теперь мой брат Саша на ладаи дышет, тоже скоро отправится «где нет болезней, ни воздыханий». Андрюша на войне. Вернется ли он?.. Вот какой получается перемол... Это я краткий список вам дал, чтобы вы меня не осуждали, что я вас еще маленьких бросил. Бросил, хотя я тут не виноват. Выходит так, что все под «планидой» ходим. Это выражение чуть ли не все лучшие русские писатели упоминают в своих произведениях. Петя находится теперь в таком возрасте, в котором я уже самостоятельно решил «отрясти прах старого от своих ног», попрощаться с родными краями города Харькова и пуститься в чужой и незнакомый город для утоления голода, приискания хлеба, работы. И нашел хлеб, работу — все, что нужно рабочему. Через четыре года я стал старшим токарем в мастерской. Правда, не так легко это досталось, но я верил и добился. И вот дожил до теперешнего с вами положения.

В следующих письмах я вам опишу, как я дожил до петиного возраста. А пока поздравляю вас с новым годом, желаю нового, лучшего счастья, успехов. Слушайте и целуйте маму. Целую вас много раз и сильно, сильно. Ваш папа.

19/1 — 15 г.

*

* * *

Дорогая Голусяка!

От души желаю тебе самых лучших успехов, получше учиться, побольше с Ленией читать, побольше для этого тебе здоровья и поменьше заниматься куклами.

Смотри хорошенько за мамой, чтобы она не заболела, кушала всегда — давайте ей покой, целуй и люби ее побольше, а то как бы она у нас не заболела. Я, детка, здоров и все у меня хорошо, только хочется видиться с вами.

Ну, всего хорошего. Целую.

Твой фатер Григорий.

9/IV [1915]

*

* * *

Поздравляю Петю с днем его рождения. Сегодня 1 октября, и я вспомнил, как в 1900 году 1 октября в 12 часов дня неблагодарный сын закричал по случаю своего девятимесячного заключения.

С той поры прошло пятнадцать лет. Как быстро прошло это время! И будто я не успел на вас наглядеться. Теперь меня в тюрьму, уже настоящую захватили, захлопнули, но я верю, милые детки, что увижу вас и услышу крик радости свидания.

Многие лета. До свидания. Отец ваш Григорий.

1/X 1915 г.

Енисейск.

*

Теперь тебе, Туська мой, пишу письмо. Здравствуй, милая! Отчего ты тоже мне так небрежно пишешь, точно у тебя выходит: а, хоть бы скорей, лишь бы отвязаться. Я знаю, что — не так, и что папу своего любишь и что это одна привычка, которая раньше еще развилась, прежде чем письма тебе пришлось мне писать. Ты спрашиваешь — как я живу да проживаю? Это тепе Петя и Леня прочитают: у меня дни очень очень похожи один на другой.

Ты мало знаешь географию и мало имеешь представления о северной стране. Вот сегодня с утра целый день снег падает, и так почти каждый день. Вот сейчас пошел снег такой густой, идет — не видно ничего. Я немножко прошелся и вернулся, дописать вам письмо.

Хорошо, что я еще во сне тебе вижу, а то ты забудешь совсем про меня. А вот я так почему-то давно вас не видел никого. А если б увидеть, да поцеловать, вот хорошо бы было. Потом бы еще можно было надолго. Но лучше бы нам никогда не расставаться. И потом не здесь жить, а там, где-нибудь на юге, где тепло и все дешево.

Ведь здесь, детка, овощей и фруктов ты не увидишь, а если и будут, то они не такие вкусные и дорогие против наших мариупольских или екатеринославских.

Зима здесь долгая, а лето короткое и знойное, причем тут очень много комаров и мошки, которые заедают людей. Нет, детка, сюда не надо стремиться. Здесь только в лесу (в тайге) много ягод всяких, похожих как мы во Всеволожском на даче находили. Здесь есть даже и малина, тут я видел под Енисейском. И только.

Еще в лесу много белок, но они дикие, и на них надо охотиться. Они сильно кусаются. Еще есть здесь в лесу «маленький зверек». Иногда он крестьянам коров задирает, а иногда и самих крестьян. Зовут его Мишкой, дразнят косолапым. Он как обвиняет человека, так тот и богу душу отдаст. Но я думаю, он нам удовольствия мало бы дал здесь, и ты бы первая запищала.

Но вот ты чем меня озадачила: мама говорит, что вы приедете ко мне на лето, а ты пишешь так: «А я думаю, что нам надо будет скоро к тебе бежать». Почему? Это ты мне разъяснишь.

Неужели у вас там жизнь хуже сибирской? Ну, тогда добро пожаловать. Только не сюда, в Енисейск, а в более теплую местность, вот хотя бы в Минусинск или Красноярск, где можно и работу достать.

Сегодня в телеграмме я прочитал, что в Екатеринославе хлеб 12 к. фунт. Если так пойдет и дальше, то, конечно, жить в России будет скверно.

Ты пишешь, что баллы у тебя хорошие. Это меня еще больше радует, чем Петины успехи, потому что к ним я привык, он уже так и должен идти хорошо, а вот когда ты еще получаешь хорошие баллы и делаешь хорошие успехи, то радости моей нет конца.

Хвалишься ты какими-то рожницами, а не прислала ни одной. Нужно было прислать, а то похвалилась, а не показала.

Но, Тосенька, у меня горе. Ты помнишь, я писал вам всем, чтобы вы берегли маму, давали ей покой и т. д. Не знаю за что, но только мама вот уже второе письмо мне присылает и все ругательное, оно не ругательное, а такое сухое, черствое, как будто я чужой ей. А я тут так сильно страдаю, скучаю по вас, а она ни с того, ни с сего ко мне относится холодно-холодно, а тут и без нее слишком много холода.

Так, Тосенька, будь доброй, собери Петю, Леню и допросите маму, что она от меня хочет? За что она ко мне так холодно относится? Зачем она меня попрекает? И вообще все выясните, в чем дело. Все запишите, составьте протокол (это ты Петю попроси) и все это пришлите мне с вашим заключением, и пусть мама сама мне поясней напишет.

А пока я тебя, детка моя, за все благодарю и целую-целую много раз тебя. Твой папа Григорий.

* * *

Енисейск. 10 января [1916 г.]

Милой моей Тосеньке.

Передаю всем привет, вплоть до моей крестницы Тамары. Бадаева¹ еще больна и находится в больнице. Леня Самойлов² оказывается очень милый мальчик, знает

¹ Бадаева — дружина депутата-большовика О. Е. Бадаева, яка разом з дітьми поїхала за чоловіком у Сибір. У засланні Бадаєва тяжко захворіла, була на грані смерті.

² Л. Самойлов — син депутата Ф. М. Самойлова. Вся сім'я Ф. М. Самойлова жила разом з ним у засланні.

много стихов и декламирует их очень интересно. Меня он называет «Глиголи Ваниц». Ну вот и стихи картавя говорит преуморительно. Так ты бы посоветывала своим братьям, чтобы они не скучали, а уделяли бы время для декламации стихов Никитина, Некрасова, Пушкина, Шевченко и др. Да и ты бы этим занялась. Это не только не повредит, но заполнит пустое время и прибавит ума, ей богу.

А то вот была тут елка, созвали детей, и Леня Самойлов оказался меньше всех, но занимал всех своими стихами (говорил их наизусть). А тут же были и большие, и было им очень, очень неловко, так как они не знали ни декламации, ни рассказов.

Мое здоровье очень хорошее. Береги свое и мамино.

Ну, а как, в куколки ты еще играешь? Может, тебе прислать сибирскую? Читаешь ли ты что-нибудь? А то вот Леня говорит, что вы из угла в угол от нечего делать на праздниках ходили...

Ну, пока что, детка, желаю тебе в новом году хороших успехов. Я их буду ожидать. И как мне на старости лет будет приятно. Целую тебя, моя детка.

Твой папа Григорий.

* *
*

15. II.

...Милым моим деткам Пете, Лене и Тоне мой нежный и дорогой привет. Как посмотрю я на вас на карточке, так и кажется, что вот-вот Тоня так и бросится ко мне и поцелует, вы двое начнете ее отталкивать и ко мне поближе жаться... Получил ваши письма. Вы мне предлагаете больше вам писать, а я вам тоже. Почему же так скуден обмен у нас мнений? Припоминается мне рассказ Чехова из жизни некоторых племен Сибири. Суровый край, бесправное положение не развивает ума у них. Разговоры их ограничиваются краткими речами, скорей только словами. Если песня поется, то она исходит из непосредственных попадающихся на глаза предметов. Так, например, поет якут около забора: забор, забор, забор... и т. д., началось поле, поет: поле, поле... Так и вы, в особенности Петя, меня удивляет. Его дневник только и ограничивается тем, что сегодня окончил математику, алгебру, русский язык, читал, учил, сидел... Как это похоже на якутские условия.

Разве так жизнь исыкла и творчество, ну если не творчество, то хоть остроумие должно проявляться! Петя, ты прочитал «Гамлета»? Потрудись его разобрать... Я боюсь за тебя, Петя, что ты выйдешь сухим бюрократом.

Ну, а с Лени и Тони еще рано требовать. Они настоящие якуты или тунгусы, даже не остяки. Эти, последние, уже развиты.

А мне казалось, что жизнь у вас так многообразна, что садясь за письмо, вы бы не могли никогда в одно письмо вложить и всегда бы заканчивали в другом.

Ну, деточки, до свидания. Целую вас.

Ваш отец Григорий.

Здравствуй, Леня!

Люди при средствах и обладающие образованием своих детей не отдают не только в бой-скауты³, но даже в гимназию, а стараются их учить и воспитывать уроками и домашним способом, т. к. современная школа далеко не удовлетворительно поставлена.

Мама, Петя надрываются в работе. Кажется — какой блестящий пример может быть! Ты должен помнить, что без трудов ничего не дается, а тебе все хочется «приятного и полезного». И когда? Когда твой брат стоит на границе заболеть чахоткой.

Когда ты учился на наших с мамой глазах, сколько у нас было с тобой неприятностей, от которых у меня и сейчас еще сердце болит, когда вспоминаешь. А что же будет, когда ты увидишь родного брата и его старания и той же нужды, постепенно забудешь обо всем этом. Чужды тебе будут заботы, труд и болезни из-за напряжения сил в погоне за заработком. Ты будешь привыкать жить для личного удобства — «полезного и приятного»... Нет, я не могу дать согласия тебе на бой-скаутов (а как это похоже на «скоты»!). Если же мама, посоветовавшись со знающими это дело, найдет возможным и по средствам для себя это сделать — за ней последнее слово.

Я же буду искать здесь место и как только найду его, так ты ко мне и приедешь,

³ Идеться про буржуазну юнацьку організацію воєнізованого типу, до якої хотів вступити син Григорія Івановича Леонід.

будем жить вдвоем, ходить в тайгу на охоту и по ягоды, вобщем трудиться, учиться и в этом находить полезное приятное и здоровое.

Желаю тебе лучшего.

Твой отец Григорий.

* * *

*

18—19 мая. Енисейск.

Моему Ленечке! Давно тебе, детка, не писал и соскучился. Ты меня просил ответить на вопрос об отношении моем к «бойскаутам». Ответил я отрицательно. Тебе это, вероятно, не понравилось, и поэтому, вероятно, не пишешь. Но иначе ответить я не мог. Моя совесть чиста перед тобой. А теперь мне бы хотелось тебя видеть: как, большой ли ты? Каково себя ведешь? Чем занимаешься и т. д.? Ой, как хочется!

Лучшие свои чувства тебе я уже излагал — каким бы желательно тебя видеть: хо-рошим, правдивым, настойчивым, смелым и обязательно честным.

А как я чувствую боль, что не могу теперь с тобой рассуждать обо всех и обо всем. В письме далеко того не скажешь, что можно было бы сказать при совместной жизни. Но такова судьба бедняков. Если не одной, то другой насильственной смертью, заживо или замертво лишают нас единственного счастья — своей семьи.

Насколько вам нужно серьезно относиться к теперешней жизни, чтобы сбросить это рабское ярмо, хотя бы для своего поколения, чтобы оно не могло переживать тех мук, от которых ваши деды и еще отцы изнывают в сибирских странах.

Ну, а теперь о стране Сибирской, Енисее — несколько слов. В момент, когда пишу я эти строки, с 18 по 19 мая, река Енисей угрожает нас затопить. Медленно вода движется. Но уже окраины затоплены, и много бедняков почуют кто на чердаке, кто на лодках прямо с семьями, с детьми. И никто не может сказать, откуда вода эта прибывает, потому что Ангара (Верхняя Тунгузка) — прошла.

Поищи-ка в учебниках об этом и пришли мне. Погода, хотя и установилась, но не особенно теплая. Вообще, как все в Азии, так и погода резко изменяется. Прилетело много дичи, главным образом, гусей и уток и много мелкоты. Пока много раз тебя целую.

Твой папа Григорий.

* * *

*

Енисейск.

Милому Пете! Ну, дорогой, как живешь? Быстро и к тебе подступила рабочая пора. Не успеешь из юношеского возраста выйти, как нужно уже заботиться о насущном. А дальше, может быть, придется уже и судьбу свою определять. Надвигаются на тебя серьезные времена: надо встретить жизнь и овладеть ею. Ни одного случая, ни одного момента нельзя упускать, чтобы перед каким-нибудь явлением оказаться слабым, исключать ошибку.

Строго, строго надо вести себя, нельзя плошать. А как трудно тебе будет вести борьбу, ведь все в жизни с бою берется, а ты такой слабенький... Но я верю, что твое сознание подскажет тебе, как нужно бороться за жизнь и сохранить себя.

Напиши, каковы успехи твои в преподавании уроков? Как Леня учится, Тоня? Кто из них больше подает надежд? Над кем из них больше надо трудиться? В чем они особенно слабо себя чувствуют и т. д.?

У мамы много работы, и я не знаю, кого из вас запрашивать насчет всяких ответов? Впрочем, ведь все равно, можете мне не написать. Я уже писал маме: мне нужно знать только, что вы живы, здоровы.

Сейчас здесь весенняя пора, разливаются реки, многих затопило, по улицам, как в Венеции, в лодках разъезжают. Грешен в этом и я. Сидя паразитом тут, время от времени пользуюсь лодкой, иной раз даже платишь за это.

Весна в разгаре, а жизнь людская еще больше, чем когда-либо, в загоне. И не видно, когда из этого загона жизнь выйдет. Желаю тебе, мой друг, лучшей жизни, счастья и успехов.

Твой батько Григорий.

До історії міст і сіл Радянської України

ЧИСЕЛЬНІСТЬ І СКЛАД УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЇ В 60-х рр. XVIII ст.

За першу половину XVIII ст. (до 1763—1764 рр.) історична і статистична наука не має повних відомостей про чисельність і склад всього українського населення Російської імперії. Подушними переписами в цей період охоплювалось українське населення Слобідської України і прилягаючих губерній Росії (головним чином Воронежської та Белгородської), проте вони не поширювались на територію Гетьманщини. Перший перепис українського населення був проведений у 1722 р. Українців, поселених на великоруських землях і в слобідських полках¹, в ході цього перепису 1722 р., який повністю завершився тільки у 1727 р., було враховано 143 764 душ чоловічої статі володарських (тобто феодально залежних) селян². Козацтво цим переписом не охоплювалося. Перепис всього українського населення на цих територіях зробили лише у 1732 р. «військові чини на чолі з лейб-гвардії Семенівського полку майором Хрущовим»³. Перепис врахував 323 411 душ чоловічої статі (189 562 душі підданих селян, 114 933 — козаків і 18 916 — церковнослужителів, козацької старшини та ін.).

За II (1744 р.)⁴ і III (1763 р.)⁵ ревізіями українське населення слобідських полків і прилягаючих областей Росії враховувалося вже у ході проведення цих загальнодержавних переписів. Українське населення до IV ревізії (1782 р.) не обкладалося подушною податтю. Тому в усіх переписах 20—60-х рр. XVIII ст. чітко виділяється українське населення.

Найскладніша справа полягає у врахуванні українського населення на території «Малоросії» або так званої Гетьманщини, а також на Землі Війська Запорізького⁶. На гетьманській території в 1732 р. також проводилася ревізія, яка, проте, враховувала лише чисельність дворів і службового козацтва⁷ і тому дає змогу лише приблизно визначити чисельність населення цієї території. Ревізії в Гетьманщині систематично повторювались з невеликими перервами (в 1723, 1729, 1731, 1732, 1734, 1735, 1737, 1738, 1739, 1740, 1743, 1748, 1751, 1752 і 1756 рр.)⁸. На території Землі Війська Запорізького ніколи не було жодних подушних переписів, проте пізніші дані свідчать, що чисельність населення там завжди була незначною. Так, за відомостями, зібраними начальниками тимчасових команд, у період ліквідації Запорізької Січі все населення «Запорізьких вольнощів» становило всього 59 637 душ чоловічої статі⁹.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ), т. VI, СПб., № 4000 від 10 травня 1722 р., стор. 675—676.

² Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. 248, оп. 17, спр. 1106, арк. 240.

³ ПСЗ, т. VIII, № 6099 від 20 червня 1732 р., стор. 858—859; № 6105 від 27 червня 1732, стор. 863—864.

⁴ ПСЗ, т. XI, № 8835 від 16 грудня 1743 р., стор. 962—964.

⁵ ПСЗ, т. XVI, № 11773 від 11 березня 1763 р., стор. 173—174; ЦДАДА, ф. 259, оп. 1, спр. 3573 (1764 р.), арк. 187—188; ф. 248, оп. 58, спр. 59/3630 (1764 р.), арк. 904—905.

⁶ Гетьманщина у 20—60-х рр. охоплювала територію майбутніх Чернігівської та Толтавської губерній, а Земля Війська Запорізького — Катеринославської та частини Герсонської губерній.

⁷ Е. П. Радакова. О ревизиях в Малороссии в XVIII столетии. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 года, т. II, М., 1902, стор. 105—125; Г. А. Максимович. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией, т. I, Нежин, 1913, стор. 220—221.

⁸ Крім того, в 1730 і 1741 рр. ревізії не охопили всіх полків (ПСЗ, т. VII, № 4196 від 16 квітня 1723 р., стор. 49—50; т. IX, № 6614 від 8 серпня 1734 р., стор. 397; ЦДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1761 (1723 р.), арк. 664; ф. 248, оп. 58, спр. 1807—1814, (1730 р.), спр. 1846 (1740 р.), арк. 1—1071; спр. 1850 (1741 р.), арк. 1—1281; оп. 29, спр. 1874 (1748 р.); оп. 52, спр. 3428 (1752 р.), арк. 13; ф. 259, оп. 22, спр. 1533, арк. 7 (1756 р.).

⁹ Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих, М., 1868, стор. 169.

Певну цінність для врахування чисельності населення Гетьманщини мають відомості церковного обліку, які містять дані про чисельність і частково склад православного населення. Збереглася церковна відомість 1737 р. з даними про чисельність і склад населення Гетьманщини¹⁰. Ревізії та церковні відомості дозволяють визначити приблизну чисельність населення Гетьманщини у 30-х рр. XVIII ст.— 703 тис. душ чоловічої статі.

Перший докладний перепис всього чоловічого населення Гетьманщини, початок якого був покладений універсалом останнього українського гетьмана К. Г. Розумовського від 15 березня 1763 р.¹¹, був здійснений в 1763— на початку 1764 рр.

В ході цього перепису по всіх населених пунктах були складені докладні відомості про чисельність осіб чоловічої статі по станах: духовенство, міщанство, козаки вибірні і підпомічники; піддані селяни: коронні, духовні і ті, що були у приватному володінні, різночинці. При проведенні перепису реєструвався вік, внаслідок чого у відомостях окремо відзначалося населення від 1 року до 15 років; від 15 до 60 років; понад 60 років. На початку 1764 р. перепис завершився і були складені докладні відомості, які враховували 1 024 023 душі чоловічої статі¹².

У 1765—1769 рр. на території Гетьманщини було проведено ще один перепис всього чоловічого і жіночого населення, худоби, землі і т. ін., який увійшов в історію під назвою «Румянцівського опису», але, на жаль, він не був завершений. Тому будь-які зведені відомості відсутні¹³.

З усіх переписів українського населення 20—60-х рр. XVIII ст. найбільш глибоко і всебічно вивчений перепис К. Г. Розумовського. Матеріали цього перепису привертали увагу дослідників ще на початку 80-х рр. XVIII ст., а дані включалися до загально-російських підсумків для одержання приблизної цифри всього населення імперії. Відомості ж про українське населення на іншій території країни взагалі не враховувались¹⁴, що неминуче призводило до деякого заниження загальної чисельності населення всієї Росії взагалі і українського, зокрема. Винятком є написана ще в 1776—1777 рр. праця відомого російського історика М. М. Щербатова, в якій наводяться загальні погубернські дані про чисельність українського населення всієї Росії і так званої Гетьманщини зокрема¹⁵. Говорячи про чисельність українського населення Гетьманщини, автор називає цифру 955 218 душ чоловічої статі, а Слобідської України— 361 737 душ чоловічої статі. Ці відомості майже співпадають з результатами відповідних переписів 60-х рр. XVIII ст., що свідчить про те, що М. М. Щербатов виходив з матеріалів цих переписів¹⁶.

В 1786 р. О. П. Шафонський склав топографічний опис Чернігівського намісництва¹⁷, де зібрав по кожній сотні відомості про чисельність і частково склад населення за переписом 1763—1764 рр., навів докладні дані про кількість міст, сіл і хуторів і кількість козаків (виборних і підпомічників), дворян, різночинців і посполитих, що жили в них. З його дослідження виходить, що перепис К. Г. Розумовського врахував на території Гетьманщини 1 024 023 душі чоловічої статі¹⁸. Проте праця О. П. Шафонського не позбавлена недоліків. У ній відсутні матеріали про чисельність населення у містах; автор об'єднав разом в одну графу дані про чисельність дворянства, духовенства, міщанства і селянства.

¹⁰ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Синода за 1740 год, СПб., 1908, стор. 891—902.

¹¹ А. Ф. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 года, К., 1851, стор. 97; Г. А. Максимович. Назв. праця, стор. 194.

¹² А. Ф. Шафонский. Назв. праця, стор. 37—38.

¹³ Перепис цей був остаточно припинений за срдером П. О. Румянцева від 10 лютого 1769 р. у зв'язку з початком російсько-турецької війни (Г. А. Максимович. Назв. праця, стор. 346).

¹⁴ Лише відомий український історик Д. І. Багалій спробував визначити чисельність українського населення на території Слобідської України і сусідніх губерній: Воронежської, Белгородської, проте зібрані ним дані мають уривковий характер (див. Д. І. Багалей. Заметки и материалы по истории Слободской Украины, Харьков, 1893; його ж. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, т. I, М., 1887).

¹⁵ М. М. Щербатов. Статистика в рассуждении России. Чтения в обществе истории и древностей российских, кн. III, розділ «Материалы статистические», М., 1859, стор. 1—95.

¹⁶ У 1764 р. без 13 сотень Полтавського і 2 сотень Миргородського полків населення Малоросії становило 955 228 душ чоловічої статі, що відповідає цифрам М. М. Щербатова (Державний історичний музей (далі — ДІМ), Відділ письмових джерел, ф. 450, оп. 1, спр. 177 «б», арк. 112). Населення ж Слобідської України за переписом 60-х рр. становило 362 478 душ чоловічої статі, що також майже співпадає з даними М. М. Щербатова (ЦДАДА, ф. 258, оп. 2, спр. 6450, арк. 1298—1301).

¹⁷ А. Ф. Шафонский. Назв. праця.

¹⁸ Там же, стор. 37, 85.

Відомості О. П. Шафонського значно доповнює публікація М. Г. Астряба, що містить дані про результати ревізій Гетьманщини у 1729 і 1763—1764 рр.¹⁹ і більш докладні дані про чисельність різних категорій населення в ній у 1763—1764 рр.²⁰ Автор поділяє козацтво на виборних козаків, підпомічників, козацьких підсусідків, причетників і чиновників, а селянство — на рангових, володарських і церковних посполитих та їх підсусідків. У М. Г. Астряба немає даних про чисельність і склад населення Полтавського і частини Миргородського полків. Усе населення за його даними становило 915 089 душ чоловічої статі, проте автор на сторінках своєї книги ніде не вказує, що це неповні матеріали і що в загальній підсумок не включено населення частини Гетьманщини, що відійшла до Новоросійської губернії у 1764 р.

Таким чином, в цілому історична і статистична науки мають деякі опубліковані матеріали про чисельність і частково — склад українського населення Росії і Лівобережної України (Гетьманщини XVIII ст.).

На початку XIX ст. відомий статистик І. П. Герман зробив спробу визначити загальну кількість населення Росії по I—V ревізіях²¹, зовсім не врахувавши в кінцевих цифрових даних своєї праці українського населення Слобідської України і сусідніх губерній Росії (Воронезької і Белгородської). Неповні ж відомості про чисельність населення Гетьманщини за переписом 1763—1764 рр. — 955 228 душ чоловічої статі²² — автор прийняв за все населення обох статей у Гетьманщині за переписом 1768 р.²³ На жаль, ці помилкові цифри, одержані І. П. Германом внаслідок незнання особливостей проведення ревізій у Гетьманщині дістали загальне визнання. Всі наступні історики і статистики XIX ст. і навіть радянського періоду продовжували некритично використовувати відомості І. П. Германа. Тим самим вони більш, ніж удвоє занижували загальну чисельність населення Лівобережної України і без будь-яких підстав вважали, що мають справу з повними цифрами перепису 1763—1764 рр. Дослідження ж і публікації О. П. Шафонського, М. М. Щербатова, М. Г. Астряба та інших чомусь лишилися зовсім непоміченими, хоча вони дають можливість усунути допущену неточність.

У 1819 р. інший вчений-статистик К. Ф. Герман опублікував нову зведену працю про чисельність населення Росії за I—VI ревізіями, в якій повторив помилку І. П. Германа²⁴. Потім її повторив (з посиланнями на К. Ф. Германа) у 1941 р. радянський учений Б. Ц. Урланіс²⁵, вона проникла і на сторінки «Нарисів історії СРСР» і т. д.

Таким чином, незважаючи на наявність ряду публікацій і окремих досліджень з порівняно повними даними про чисельність і, частково, склад українського населення на території усієї Росії в 60-х рр., що зберігаються в наших архівах за всіх ревізій 20—60-х рр., історична наука все ще не має таких праць, в яких була б визначена загальна кількість, склад українського населення і його питома вага до всього населення країни.

Для основної території Гетьманщини (без Полтавського і частини Миргородського полків, що відійшли до Новоросійської та Азовської губернії) у цій статті використані докладні матеріали, що збереглися в донесеннях Румянцева²⁶. Цікаво, що в 1763 р. селяни, які перебували у приватному володінні, становили тут близько половини всього населення (48,83%)²⁷. Російське населення, що жило в Гетьманщині, не враховувалось цим переписом, оскільки охоплювалось загальними ревізіями. За даними III ревізії (1762—1763 рр.) на території Гетьманщини було переписано 11 087 душ чоловічої статі росіяни (головним чином терозольників). Отже все населення Гетьманщини (без Полтавського і 4-х сотень Миргородського полків) становило у 1763—1764 рр. 944 337 душ чоловічої статі, з яких 98,82% припадало на частку українців.

Чисельність і становий склад українського населення 5 сотень Полтавського й

¹⁹ М. Г. Астряб. Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг., Полтава, 1912.

²⁰ За ревізією 1729 р. наводяться лише загальні відомості про кількість козацьких і селянських дворів.

²¹ И. Ф. Герман. О народонаселении в России, «Статистический журнал», т. I, ч. I, СПб., 1806, стор. 29—44; т. I, ч. II, стор. 11—32.

²² Тобто без 13 сотень Полтавського і 2 сотень Миргородського полків (ДИМ, відділ письмових джерел, ф. 450, оп. I, спр. 177 «б», арк. 112).

²³ И. Ф. Герман. Назв. праця, т. I, ч. II, стор. 14.

²⁴ К. Ф. Герман. Статистические исследования относительно Российской империи, ч. I, О народонаселении, СПб., 1819, стор. 29.

²⁵ Б. Ц. Урланис. Рост населения в Европе (опыт исчисления), М., 1941, стор. 183.

²⁶ Дані про чисельність російського населення за III ревізією, але в адміністративних межах після реформи 1781 р., містяться в ревізійних відомостях ЦДАДА (ф. 248, оп. 58, спр. 4305, арк. 214—216, спр. 771/4342, арк. 998зв.—1020).

²⁷ Питома вага їх мало змінювалася й наступного часу. За V ревізією вона становила у Чернігівській губернії 43,03%, а в Полтавській — 52,32% (ЦДІА СРСР, ф. 571, оп. 9, спр. 8).

Чисельність, склад і питома вага українського населення Росії, Слобідсько

(чоловіч:

У к р

Міські стани			Духо- венство	Різно- чинці	Козаки		Військові обивателі
Купці	Міщани	Цехові			Виборні	Підпо- мічники	
144	10 291	147	4610	13 054	168 802	198 157	194 466

* При складанні таблиці використані джерела, вказані в статті.

** Без чисельності регулярної армії (417 597 чол.) і населення Східної Білорусії

4 сотень Миргородського полків, колонізованих земель колишнього війська Запорізького і території, приєднаної в 70-х рр. XVIII ст., що належала раніш Туреччині (частина Новоросійської губернії), становила в 1775—1776 рр. 105 265 душ чоловічої статі і 94 000 душ жіночої статі. З них 88,53% чоловічої статі становили українці і, відповідно, 80,73% жіночої статі²⁸.

Слід мати на увазі, що на територіях Війська Запорізького і колишніх турецьких володінь перші подушні переписи були зроблені тільки в 1775—1776 рр., тобто вже після ліквідації Запорізької Січі.

Українське населення переважало в Кременчуцькому й Новосанжарському повітах (відповідно, 98,10% і 99,52% всього населення), чого і слід було очікувати, оскільки ці повіти утворилися з основної частини колишнього Полтавського і, частково, Миргородського полків Гетьманщини. Абсолютну більшість становило воно в Херсонській і Слов'янській провінціях, тобто в нових колонізованих районах. Цей факт ще раз переконливо свідчить про те, що первісна «дика» колонізація здійснювалась головним чином за рахунок українського населення близько розташованих територій Лівобережної і Правобережної України. Джерела показують, що в Херсонській і Слов'янській провінціях у 1776 р. осідали виключно вільні колоністи: тут ще не було панських селян, і спостерігалось величезне переважання чоловічого населення над жіночим, що не може пояснюватися тільки недоврахуванням якоїсь частини жінок (14 399 душ чоловічої статі і тільки 6651 душа жіночої статі).

Дещо своєрідне становище займала Єлисаветградська провінція. Вона заселялась значною мірою за рахунок припливу іноземних колоністів (південних слов'ян і молдаван), внаслідок чого питома вага українців тут була дещо нижчою (67,16% для чоловіків і 67,24% — для жінок). Селяни, що були в приватному володінні, становили тут 60,3% всього українського населення, проте сильним тут був і прошарок державних селян.

На території Азовської провінції Азовської губернії у 60-ті рр. питома вага українського населення була приблизно такою ж, як і в Єлисаветградській провінції (67,28% всього населення)²⁹. Справа в тому, що до цієї частини колишньої землі Війська Запорізького був великий приплив не тільки українського, але й російського населення, у складі якого було багато однодворців, причому взаємодія цих двох колонізаційних потоків існувала тут і протягом всього XIX — початку XX ст.

Важливе значення для визначення чисельності і складу українського населення Росії мають матеріали ревізії 1763 р. У Слобідській Україні — в провінціях Харківській, Ахтирській, Сумській, Острогозькій, Ізюмській — було всього населення чоловічої статі 308 125 душ, з них військових обивателів різних категорій — 185 190 душ, володарських селян — 119 619 душ чоловічої статі, іншого населення — 3 316 душ чоловічої статі. Отже, українці становили тут 98,92%. У Белгородській губернії українців було 174 511 душ чоловічої статі, тобто 19,22% від усього населення, у Воронежській губернії — 35 266 українців чоловічої статі, тобто 4,08% всього населення. У Бахмутській провінції Азовської губернії українців жило 11 032 душ чоловічої статі, що становило 75,07% від усього населення. На землі Війська Донського жило 20 422 чоловік, що становило 28,71% всього чоловічого населення, в Оренбурзькій губернії і в Ставропольському повіті 692 душі чоловічої статі, що становило 2,08% всього населення, в Астраханській губернії — 9376, що становило 12,78% всього населення, в Казанській губернії 1085 душ, що становило 0,09% всього населення. Всього українців по всій Росії, без

²⁸ ЦДАДА, ф. 248, оп. 58, спр. 4305, арк. 214—216.²⁹ ЦДАДА, ф. 248, оп. 58, спр. 771/4342, арк. 990 зв.—994.

Таблиця

України, Гетьманщини та Новоросії за даними ревізій 60-х рр. XVIII ст.*
стать)

І н ц і				Всього	Все насе- лення імперії **	% україн- ців до всього населення
Селяни			Ті, що були в приват- ному володінні			
Державні	Коронні	Церковні				
49 432	32 527	73 881	871 942	1 617 453	10 585 002	15,28

(614 993 душі чоловічої статі, включеної до складу Росії вже після завершення ревізії).

Лівобережної України та Новоросійської губернії та Азовської провінції було 557 193 душі чоловічої статі, або 15,8% всього населення цієї території³⁰.

У ході загальноросійської ревізії 1763 р. було переписано українське населення на території Слобідських полків, Воронежської, Белгородської та інших губерній Росії, а також на землях Війська Донського. Більша частина українського населення Росії жила на території Слобідської України (304 809 душ чоловічої статі з загальної кількості 557 193 душ чоловічої статі). Чисельність російського населення тут у цілому була незначною (всього 1,08%). Характерною особливістю Слобідської України була і порівняно невисока питома вага селянства, що було в приватному володінні (39,24% до всього українського населення), і абсолютна перевага майже в усіх провінціях військових обивателів (колишніх козаків), що увійшли до складу державних селян³¹. Винятком була Сумська провінція, де селяни, що були в приватному володінні, становили 52,63% всього українського населення.

Крім чисто українського за своїм складом населення Слобідської України, значна кількість українців жила на території сусідніх російських губерній, зокрема, Белгородської, у цілому ряді повітів якої українці становили переважну частину всього населення (у Волновському повіті 82,81%, Каменському — 81,94%, Салтовському — 79,14%, Валуйському — 71,77%, Хотимзькому — 71,24%, Путивльському — 70,66%, Новооскольському — 65,64%, Судженському — 63,4% і Миропольському — 52,67%). У деяких інших повітах їх чисельність майже дорівнювала чисельності російського населення (в Яблонівському повіті — 46,02%, Алешенському — 43,32%, Белгородському — 42,47% і т. ін.).

На території Воронежської губернії (без Бахмутської провінції) питома вага українців у 60-і рр. була порівняно незначною. Проте й тут в окремих повітах українське населення значно переважало над російським (у Хоперському повіті — 80,82%, Усердському — 73,7%, Павловському — 57,39%), а в інших воно становило також порівняно високий процент всього населення (в Ольшанському повіті — 28%, Добренському — 26,1% і Верхососенському — 25,99%).

Особливе місце займає Бахмутська провінція Воронежської губернії. У середині XVIII ст. вона піддавалась виключно інтенсивній українській колонізації з території сусідньої Слобідської України. Так, наприклад, за переписом 1731—1732 рр. у Бахмутській провінції жило всього 3663 українця чоловічої статі (38,23% всього її населення)³². Зате в 60-х рр. XVIII ст. українці становили тут вже 75,07% всіх жителів провінції, причому в основному селяни, які були в приватному володінні (10 098 душ чоловічої статі з загальної кількості 11 032 душі чоловічої статі).

На землях Війська Донського в 60-х рр. XVIII ст. українці становили 28,71% всього населення (20 422 душі чоловічої статі). Протягом майже всього XVIII ст. Військо Донське ще не було об'єктом інтенсивної української колонізації. За даними IV ревізії (1782 р.) на території Війська Донського було враховано 26 579 душ чоловічої статі і 17 601 душа жіночої статі українського населення. Лише в останні десятиріччя

³⁰ Дані про чисельність українського населення взяті з ревізійних відомостей (ЦДАДА, ф. 259, оп. 2, спр. 6450, арк. 1298—1301; ф. 248, оп. 58, спр. 59/3630, арк. 904—905). Відомості про інше населення взяті з матеріалів III ревізії (ДПБ, відділ рукописів, ф. 885, спр. 242, арк. 1—51).

³¹ За даними V ревізії (1795 р.) селяни, що були в приватному володінні, становили 38,08% всього населення Слобідсько-Української губернії, тобто їх питома вага по суті не змінилася (див. ЦДА СРСР, ф. 571, оп. 9, спр. 8).

³² ЦДАДА, ф. 248, оп. 7, спр. 479, арк. 357—360.

XVIII ст. її починають заселяти українці. За матеріалами V ревізії (1795 р.) у Війську Донському було вже 61 232 душі чоловічої статі і 42 307 душ жіночої статі українського населення³³, тобто за 13 років воно зросло тут майже у 2,5 раза.

Крім Війська Донського українська колонізація здійснювалась у XVIII ст. і на території Астраханської губернії, проте і тут вона не дістала великого розмаху навіть у кінці XVIII ст.

В інших районах країни чисельність українців була незначною. Сибір же і Нижнє Поволжя не були в XVIII ст. об'єктами значної колонізації. Безкраї простори Новоросії могли прийняти будь-яку кількість колоністів. До того ж вона знаходилась поруч з Лівобережною, Правобережною і Слобідською Україною, що полегшувало процес заселення її українцями.

У таблиці наводяться дані про загальну чисельність, склад і питому вагу українського населення на території всієї Російської імперії. З таблиці видно, що в 60-х рр. XVIII ст. українці становили 15,28% всього населення імперії. Слід відзначити, що за рахунок активної колонізації Новоросії і підвищеного натурального приросту в цих плодючих чорноземних районах питома вага українців до всього населення країни збільшувалася протягом всього XVIII ст. У 1782 р. за даними IV ревізії українців на тій же території, що і в 60-х рр., було вже 2 151 897 душ чоловічої статі, або 16,54% всього населення Російської імперії³⁴. У 1795 р. за даними V ревізії на тій же території (тобто без Правобережної України, Литви і Білорусії) українське населення становило 2 389 890 душ чоловічої статі, або 17% населення країни у незмінних кордонах 60-х рр. XVIII ст.³⁵

Дані свідчать, що селяни, які були в приватному володінні, становили 53,99% всього українського населення. Приблизно така ж питома вага селян, що були у приватному володінні, була й на основній території Росії (52,17%)³⁶. Дуже незначну частину українського населення становили в 60-х рр. XVIII ст. міські стани (всього 0,62%). Проте це пояснюється тим, що в містах України жило тоді багато російських і грецьких купців, а також українських козаків і селян. Загалом процент українського населення в містах України не поступався перед іншими районами Росії (коли не брати до уваги населення містечок).

У 60-х рр. XVIII ст. в містах Гетьманщини жило 59 438 душ чоловічої статі (без Подтавського і 4 сотень Миргородського полків), що становило 6,36% всього населення Гетьманщини³⁷. На території Слобідської України в містах було 21 830 душ чоловічої статі, або 7,14% всього населення. Звичайно, значна частина населення займалася землеробством і не може вважатися міським, хоч ці люди жили в містах і мали там свої домівки. Таке населення, очевидно, слід враховувати окремо, оскільки, живучи в містах, воно значно швидше перетворювалось на міське.

Отже наявні дані свідчать про те, що в наших архівах зберігся багатий і мало вивчений матеріал про чисельність, склад і питому вагу українського населення на території всієї Російської імперії, починаючи з 60-х рр. XVIII ст. до 1795 р. Історики й статистики слабо і з великими неточностями використовували його в своїх дослідженнях. Між тим, аналізуючи цифри про чисельність і склад українського населення за матеріалами деяких ревізій і переписів, можна зробити ряд висновків і спостережень про зміни в темпах його приросту в різні періоди, про розміри української колонізації, простежити зміни у становому складі і т. ін. Використовуючи архівні дані, вдалося систематизувати найбільш повні відомості про чисельність, склад і розміщення українців на території всієї Росії в 60-х рр. XVIII ст. Ці дані мають безсумнівний інтерес для радянських вчених, що вивчають історію народонаселення Росії за його національним складом.

Історичній науці необхідні вірогідні і повні відомості про чисельність і склад народів Росії в будь-які історичні епохи, що треба для більш правильного розуміння всього історичного процесу в цілому. Не можна миритися з станом, коли чисельність цілого великого народу занижується більш, ніж удвоє.

В подібному становищі проте опинився не лише український народ. Все ще не встановлено точної цифри чисельності російського народу в XVIII — першій половині XIX ст., а чисельність народів Поволжя 20—60-х рр. XVIII ст. занижена настільки, що незрозуміло, як історики цього району погодилися з таким явищем.

Г. П. Махнова

³³ ЦДАДА, ф. 248, оп. 58, спр. 228/4859, арк. 809—814.

³⁴ ЦДАДА, ф. 248, оп. 58, спр. 771/4342, арк. 794—1025.

³⁵ ЦДА СРСР, ф. 571, оп. 9, спр. 8.

³⁶ ЦДАДА, ф. 248, оп. 58, спр. 771/4342, арк. 794—1025.

³⁷ Джерела попередні.

НАШ КАЛЕНДАР

РІШЕННЯ ЯЛТИНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ПРО УЧАСТЬ УРСР ТА БРСР В ООН

В процесі комуністичного будівництва народи радянської країни дедалі тісніше згуртовуються в єдину братерську сім'ю. Єдність радянських народів виявляється не тільки у їх спільній праці по будівництву комунізму, але й у спільності зовнішньополітичних інтересів

Кожна з п'ятнадцяти республік, згідно з Конституцією СРСР і конституціями союзних республік, «має право вступати в безпосередні зносини з закордонними державами, укладати з ними угоди й обмінюватись дипломатичними і консульськими представниками». Це право є однією з ознак суверенітету будь-якої радянської соціалістичної республіки, створеної волею народу.

Ленінський курс у галузі національних відносин, метою якого є досягнення розквіту духовних і матеріальних сил кожної нації в братерській сім'ї народів СРСР, знайшов свій новий прояв у лютому—березні 1944 р., коли Верховні Ради союзних республік ухвалили рішення про відновлення повноважень цих республік у галузі безпосередніх зовнішньополітичних зв'язків.

У 1945 р., керуючись зовнішньополітичними інтересами Радянського Союзу і в той же час відстоюючи ленінські принципи суверенітету національних республік, уряд СРСР на конференції в Ялті домігся від західних держав визнання права двох республік — України і Білорусії — бути членами-засновниками Організації Об'єднаних Націй і брати участь в її діяльності. Ялтинське рішення було не тільки серйозним досягненням радянської дипломатії, але й новою перемогою ленінської національної політики нашої партії.

Народи світу, що пережили жахливі події другої світової війни, ждали миру і прагнули створення міжнародної організації, яка була б ефективним знаряддям заповігання нової війни і не повторювала б помилок Ліги Націй. Одним з важливих етапів створення майбутньої Міжнародної організації для гарантування миру і безпеки були переговори США, Англії і СРСР в Думбартон-Оксі у серпні—вересні 1944 р. Готуючись до переговорів, Радянський Союз, природно, виходив з того, щоб у новій організації були створені умови для ділового співробітництва і певні гарантії проти нав'язування Радянському Союзу, на той час єдиній соціалістичній державі серед Об'єднаних Націй, волі капіталістичної більшості.

Радянський уряд передбачав можливість спроб ізолювати СРСР у цій міжнародній організації і тому був заінтересований у зміцненні своїх позицій у створюваній Організації Об'єднаних Націй.

На одному з засідань конференції в Думбартон-Оксі представник СРСР на переговорах з західними союзниками А. А. Громико (тоді посол СРСР у США) за дорученням уряду поставив питання про участь у майбутній організації усіх радянських союзних республік. На важливість цієї пропозиції було вказано і в листі глави уряду СРСР до президента США від 7 вересня 1944 р.: «Після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку цього року Уряду Союзних Республік дуже насторожені щодо ставлення дружніх держав до прийнятого в Радянській Конституції розширення їх прав у галузі міжнародних відносин»¹. Як приклад, що підтверджував радянську пропозицію, в тому ж листі вказувалося: «Україна і Білорусія, які входять у Радянський Союз, за кількістю населення і за їх політичним значенням переважають деякі держави, щодо яких усі ми згодні, що вони мають бути віднесені до числа ініціаторів створення Міжнародної організації»².

Представники США і Великобританії відповіли відмовою на цю пропозицію, заявивши, що вона викликає «великі труднощі»³. Позиції США і Великобританії в цьому

¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны, т. II, М., 1957; стр. 157.

² Там же, стор. 157—158.

³ С. Hull. Memoirs of New York, 1948, стор. 1679—1680

питання узгоджувалися повністю в Думбартон-Оксі. Президент США тоді підкреслював, що його країна «ні за яких умов» не прийме радянську пропозицію. Е. Стеттініус, заступник державного секретаря США, навіть заявив А. А. Громико, що дальше обговорення цієї пропозиції може поставити під загрозу успіх конференції в Думбартон-Оксі⁴.

Важливим етапом розвитку співробітництва між США, Англією і Радянським Союзом стала Кримська конференція глав урядів і держав. Накресливши шляхи якнайшвидшого розгрому фашистської Німеччини, учасники обговорили й проблему післявоєнного співробітництва. Були вирішені, зокрема, питання про створення ООН.

Ідучи назустріч своїм західним союзникам, представники Радянського Союзу прийняли компромісну пропозицію про правила голосування в Раді Безпеки ООН. СРСР, зокрема, погодився на деяке обмеження сфери застосування принципу однаковості великих держав, не поширюючи його на ті випадки мирного врегулювання суперечок, коли однією з сторін була велика держава.

Зробивши поступку, Радянський Союз, природно, чекав, що західні партнери позитивно поставляться до його пропозиції про участь в ООН союзних республік. Отже, радянська делегація поставила питання про те, щоб у майбутній організації було надано місце двом або, можливо, трьом радянським республікам⁵.

Враховуючи позиції США й Великобританії, радянський представник висловив у ході обговорення готовність настоювати на членстві тільки України і Білорусії. Було підкреслено, що за кількістю населення, за своїм політичним значенням, а також за внеском у загальну справу розгрому гітлерівської Німеччини ці республіки посідають видатне місце серед багатьох країн Об'єднаних Націй⁶.

Радянські представники настоювали «щоб Україна і Білорусія могли бути запрошеними на конференцію в Сан-Франціско»⁷.

Як і в Думбартон-Оксі, ця пропозиція СРСР спершу була недоброзичливо зустрінена його партнерами по переговорах. Особливо активно протидіяли представники США.

Ф. Рузвельт, за свідченням американського історика Шервуда, виголосив довгу промову, щоб «ухилитися від прямо поставленого питання і вдатися до загальних міркувань»⁸. Прем'єр-міністр Великобританії Черчіль, однак, заявив про своє «співчуття» радянській пропозиції, проте не підтримав її, пославшись на необхідність «проконсультуватися з Лондоном»⁹. Таким чином, США і Великобританія не однаково реагували на радянську пропозицію, яку, внаслідок заперечень Рузвельта було вирішено передати на розгляд міністрів закордонних справ трьох держав.

На зустрічі міністрів закордонних справ становище дещо змінилось. Іден, зокрема, погодився з радянською пропозицією про участь в Організації України і Білорусії¹⁰. Це було викликано бажанням англійців закріпити перебування в ООН членів Британської імперії і, особливо, Індії, якій Лондон тоді ще відмовлявся надати незалежність.

Не діставши підтримки Ідена, державний секретар США Е. Стеттініус змушений був погодитися на участь УРСР і БРСР у Міжнародній організації. Як пише Стеттініус, Ф. Рузвельт теж розумів, що, виходячи з своїх «імперських» інтересів, Черчіль не підтримає США¹¹. За таких умов радянська делегація домоглася того, що наступне засідання глав держав-союзників схвалило пропозицію, сформулювавши це так: «Коли збереться конференція Всесвітньої організації, делегати Великобританії і Сполучених Штатів підтримають пропозицію про прийом двох Радянських Соціалістичних Республік, тобто України і Білорусії, як членів-засновників»¹².

Проте вороги допуску радянських республік в ООН не склали зброї. Однією з головних причин протидії американської делегації було небажання правлячих кіл США визнати суверенітет радянських союзних республік, бо це значило б підтвердити, що в умовах соціалізму можливий братерський і непорушний союз вільних суверенних націй, а отже, спростувати вигадки антирадянської пропаганди. Невипадково робочий до-

⁴ С. Hull. *Memoirs of New York*, 1948, стор. 1679—1680.

⁵ Р. Шервуд. *Рузвельт и Гопкинс*. М., 1958, т. 2, стор. 573.

⁶ *Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны*, т. III, М., 1947, стор. 156—157.

⁷ Р. Шервуд. *Назв. праця*, стор. 573.

⁸ Там же.

⁹ H. Feis. *Churchill, Roosevelt, Stalin. The War They Waged and the Peace They Thought*, New York, 1957, стор. 554.

¹⁰ J. Byrnes. *Speaking Frankly*, New York, 1947, стор. 40.

¹¹ E. Stettinius. *Roosevelt and the Russians — The Jalta Conference*, New York, 1949, стор. 188.

¹² *Decade of American Foreign Policy. Prepared at the Request of the Senate Committee on Foreign Relations by the Staff Committee and the Department of State; Washington, 1950, стор. 27.*

кумент, підготовлений у Державному департаменті для користування делегації США в Ялті, висував тезу, ніби радянські республіки «не є суверенними державами згідно з міжнародною практикою»¹³. З метою аргументації цієї тези західні дипломати намагались порівняти, всупереч справжньому становищу, радянські республіки з американськими штатами, як це зробив і колишній державний секретар Бірнс у своїх мемуарах¹⁴.

Домагаючись перегляду схваленого в Ялті рішення, Д. Бірнс, член делегації США, а згодом державний секретар, почав переконувати Ф. Рузвельта в тому, що вороги створення Міжнародної організації в США виступлять проти цього рішення, що, як і Ліга Націй, майбутня Організація не дістане підтримки в сенаті США. Бірнс нагадав президенту, що напередодні поїздки в Ялту він заповнив групу сенаторів, що в разі, коли буде висунуто пропозицію про членство союзних республік, він домагатиметься голосів для всіх штатів США. Тепер, настоював Бірнс, треба домогатись надання двох додаткових голосів Сполученим Штатам¹⁵.

10 лютого Рузвельт звернувся до радянської делегації з проханням надати Сполученим Штатам три голоси. Бажаючи закріпити угоду щодо України і Білорусії, Радянський уряд погоджувався «довести кількість голосів США до трьох»¹⁶. Суть маневру Бірнса полягала в тому, щоб пов'язати завідомо неприйнятну і зовсім невмотивовану пропозицію про збільшення голосів США до трьох з радянською пропозицією про включення двох радянських суверенних республік у склад первісних членів ООН. Бірнс був певен, що обидві пропозиції проваляться у Сан-Франціско. Він пише: «Я вважав тоді..., що малі держави виступили б проти просьби Рад і Сполучених Штатів. Такий розвиток подій був би справедливим і привів би до того, що обидва уряди мали б тільки по одному голосу. Це було б кращим рішенням»¹⁷.

Довести до кінця свій маневр американці, проте, не змогли. Незабаром вони відмовились від своєї пропозиції, усвідомивши, очевидно, неможливість її обгрунтування. Шервуд навіть характеризує її як «образливо абсурдну» для США¹⁸.

На диво Бірнсу, виступів проти прийняття УРСР і БРСР в ООН у Сполучених Штатах було не дуже багато¹⁹. Висловився проти, зокрема, колишній заступник державного секретаря США Самнер Уеллес²⁰. А відомий оглядач Уолтер Ліппман подівився в «Нью-Йорк геральд трибюн» завуальованими надіями на те, що участь УРСР БРСР в ООН послабить єдність радянської держави²¹.

Пояснюючи рішення Ялтинської конференції, державний секретар Стеттініус заявив на прес-конференції, що Сполучені Штати, «сповнені найглибшої поваги до героїчної ролі, яку відіграло населення цих республік в його непохитному опорі загальному юрогу, і до стійкості, з якою воно витримало великі страждання під час війни...»²², підтримали прохання СРСР про надання місць в Асамблеї України і Білорусії.

Після відповідного рішення конференції делегації УРСР і БРСР прибули в Сан-Франціско і, ставши членами-засновниками цієї організації, взяли найактивнішу участь в виробленні Статуту ООН. Таким чином дістали міжнародно-правове визнання ленінські принципи державного ладу СРСР, сполучення непохитної єдності радянських народів з всебічним розвитком прав кожної республіки.

Уже двадцять років представники УРСР і БРСР в Організації Об'єднаних Націй ослідовно підтримують від імені своїх народів і урядів усі пропозиції, спрямовані на забезпечення тривалого миру, на рівноправне і ділове співробітництво держав з різними соціально-економічними системами, на боротьбу з колоніалізмом та ін.

Активна участь України і Білорусії у міжнародному житті є доказом зміцнення уверенітету радянських республік, переконливим спрощенням провокаційних «тижнів оновлених націй», що їх проголошує щорічно американський президент, різних церемоній з нагоди фіктивних «днів незалежності» народів СРСР, які влаштовуються подеуди у США.

Злісним наклепам імпералістичної пропаганди ніколи не вдасться зруйнувати ружбу і єдність радянських народів. Радянський Союз є і завжди буде яскравим приладом об'єднання братерських націй, спільності їх життєвих інтересів і цілей. Сила ружби народів, основана на марксистсько-ленінських принципах соціалістичного інтероналізму, непоборна.

М. М. Білоусов

¹³ Газ. «New York Times», 17 березня 1955 р.

¹⁴ J. Вугнес. Назв. праця, стор. 40.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Переписка..., т. II, стор. 189—190.

¹⁷ J. Вугнес. Назв. праця, стор. 42.

¹⁸ Р. Шервуд. Назв. праця, стор. 598.

¹⁹ J. Вугнес. Назв. праця, стор. 41—42.

²⁰ Газ. «New York Herald Tribune», 11 квітня 1945 р.

²¹ Газ. «New York Herald Tribune», 3 квітня 1945 р.

²² Газ. «Правда», 5 квітня 1945 р.

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. В. ФРУНЗЕ НА УКРАЇНІ (ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

2 лютого 1965 р. минуло 80 років з дня народження Михайла Васильовича Фрунзе — видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, вірного учня і соратника великого Леніна, полум'яного революціонера, талановитого полководця і організатора Радянських Збройних Сил, одного з засновників радянської військової науки. За визначенням Серго Орджонікідзе, М. В. Фрунзе належав до числа тих яскраво блискучих зірок, які були породжені Великим Жовтнем¹. І дійсно, М. В. Фрунзе був стійким і мужнім борцем за перемогу революції. З юнацьких років, зв'язавши своє життя з діяльністю партії, він пройшов сувору школу професійного революціонера, школу боротьби з царським самодержавством і капіталізмом. За своє сорокарічне життя Михайло Васильович близько десяти років провів у тюрмах і засланні, двічі був засуджений до страти. Проте ніщо не могло зломити його, сильного духом і повного любові до пролетаріату революціонера. Своім прикладом і відвагою він запалював робітників у барикадних боях періоду першої російської революції в Москві, брав активну участь у боях за встановлення Радянської влади в незабутні жовтневі дні 1917 р. З ім'ям М. В. Фрунзе зв'язано ряд видатних перемог молоді Червоної Армії в роки громадянської війни.

З вересня 1920 р. до березня 1924 р. М. В. Фрунзе перебував на Україні, де виконував важливу військову і партійно-державну роботу. Партійно-державна діяльність М. В. Фрунзе широко висвітлена в кандидатській дисертації і книзі В. І. Юрчука, а також в деяких брошурах і статтях². Проте його військова діяльність на Україні висвітлена недостатньо, і в цьому повідомленні робиться спроба заповнити цю прогалину.

Приїзд М. В. Фрунзе на Україну був викликаний важким становищем, що склалося на півдні нашої країни в 1920 р. Зазнавши поразки в двох походах, імпералісти США, Англії і Франції зробили ще одну спробу знищити Радянську владу. На цей раз інтервенти використали буржуазно-поміщицьку Польщу і барона Врангеля. Врангель готував свій удар на півдні країни. У червні 1920 р. його армія захопила Північну Таврію і стала загрожувати Донбасу, Кубані і Правобережній Україні. Боротьба з Врангелем стала першочерговим завданням. Необхідно було в найкоротший строк ліквідувати білогвардійську армію Врангеля і до зими визволити Крим.

З цією метою за рішенням Центрального Комітету партії був створений Південний фронт. Командуючим фронтом був призначений М. В. Фрунзе. Приймаючи це рішення, Центральний Комітет враховував великий бойовий досвід Михайла Васильовича. До цього він командував 4-ю армією Східного фронту, був командуючим арміями Південної групи цього фронту, командуючим Східним і Туркестанським фронтами. На всіх цих посадах М. В. Фрунзе проявив себе талановитим полководцем, що вміло втілював у життя стратегічні плани ЦК партії і вказівки В. І. Леніна.

Як командуючий Південним фронтом, М. В. Фрунзе своїм основним завданням вважав «вирішити остаточно найбільш наболіле питання нашого життя — вийняти кримську колючку із тіла радянських республік»³. У своєму вітальному наказі військам фронту він висловив тверду впевненість, що Врангель повинен бути розгромлений, і це зроблять армії Південного фронту⁴. З допомогою ЦК РКП(б) і В. І. Леніна він розробив план операції по розгрому врангелівської армії. Суть цього плану полягала в тому, щоб оточити і знищити основні ворожі сили в Північній Таврії і, як вказував В. І. Ленін, на плечах противника ввійти в Крим і завершити його повне знищення⁵.

Бої в Північній Таврії розгорнулись в кінці жовтня. Протягом шести днів війська Південного фронту знищили майже половину армії Врангеля, а уціліла деморалізована частина цієї армії втекла в Крим і сховалась за могутніми, завчасно створеними укріпленнями Перекопу, Чонгару і Юшуня. Буржуазні військові спеціалісти вважали,

¹ Г. К. Орджонікідзе. Статті и речи. М., 1956, т. I, стор. 411.

² В. Юрчук. Діяльність М. В. Фрунзе на Україні. К., 1952; Ю. Я. Білан, В. Ю. Білан. Михайло Васильович Фрунзе. Іст.-біографічний нарис. К., 1962; П. П. Бачанський. Всенародний рух на Україні за утворення СРСР, «Український історичний журнал», 1962, № 6; В. А. Чирко. Створення дипломатичного союзу України з РРФСР та іншими радянськими республіками, «Український історичний журнал», 1962, № 6; І. Ф. Черніков. Пам'ятна дата в історії радянсько-турецьких відносин (до 40-річчя місії М. В. Фрунзе і договору між Українською РСР і Туреччиною), «Український історичний журнал», 1962, № 1; та ін.

³ М. В. Фрунзе. Собр. соч., М., 1929, т. I, стор. 185.

⁴ М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сборник документов, М., 1941, стор. 342.

⁵ Див. В. И. Ленин. Военная переписка (1917—1920), М., 1956, стор. 255.

що взяти ці укріплення неможливо. Проте ніякі перешкоди не могли зупинити наступального пориву військ Південного фронту на чолі з М. В. Фрунзе, який сміливо йшов назустріч небезпеці, ведучи за собою бійців, викликаючи в них упевненість. В ніч на 3 листопада 1920 р. М. В. Фрунзе застосував сміливий маневр, що поєднував фронтальний і фланговий удари з форсуванням вброд одинадцятикілометрової водяної перешкоди — Сивашу. В цій операції, що завершилась взяттям Перекопу, Чонгара і Юшуня, особливо проявився талант полководця М. В. Фрунзе. Ворог був розгромлений, і 16 листопада Крим став радянським. В. І. Ленін надзвичайно високо оцінив дії військ Південного фронту. Виступаючи на VIII Всеросійському з'їзді Рад, він заявив: «Одна з найбільшкучіших сторінок в історії Червоної Армії — є та повна, рішуча і падзвичайно швидка перемога, яка здобута над Врангелем»⁶. Партія і уряд високо оцінили заслуги М. В. Фрунзе перед Батьківщиною в роки громадянської війни, нагородивши його двома орденами Червоного Прапора і почесною революційною зброєю — шаблею з надписом: «Народному герою Михайлу Васильевичу Фрунзе. ВЦИК РСФСР».

Переможне завершення громадянської війни дало можливість приступити радянському народу до мирного соціалістичного будівництва. Однак партія завжди пам'ятала вказівки В. І. Леніна про небезпеку нового воєнного нападу з боку імперіалістичних хижаків. Тому вона приділяла неослабну увагу обороноздатності країни, зміцненню Радянських Збройних Сил.

За період боротьби проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції партія набула великого досвіду будівництва армії і керівництва її бойовими діями. Враховуючи цей досвід, потрібно було в мирних умовах реорганізувати Червону Армію у відповідності до нових вимог, перетворити її в грізну силу, здатну захистити країну соціалізму. У розв'язанні цих складних і відповідальних завдань велику роль відіграв М. В. Фрунзе, який після закінчення громадянської війни був призначений командуючим Збройними Силами України і Криму. Поєднуючи в собі великого воєнного практика і теоретика, М. В. Фрунзе, як про це із захопленням говорив І. Е. Якір, бачив цілком чітко, яким шляхом повинен йти розвиток нашої армії і оборони країни, і ці шляхи він не тільки намічав, а й здійснював по них нову справу, нову роботу⁷. М. В. Фрунзе творчо розв'язував питання військової справи, послідовно і наполегливо втілював у життя і захищав ленінські принципи військового будівництва.

Насамперед М. В. Фрунзе рішуче виступив на захист ленінської лінії про необхідність збереження постійної кадрової армії в обстановці мирного соціалістичного будівництва. Він піддав різкій критиці авантюристичність вимог різних лівацьких елементів ліквідувати кадрову Червону Армію і повністю перейти до міліцейської системи. В умовах воєнної небезпеки з боку капіталістичного світу ця вимога була рівнозначною роззброєнню Радянської держави. В своїх пропозиціях «Військове Управління на Україні. Його завдання і схема організації»⁸ М. В. Фрунзе вказував, що в умовах капіталістичного оточення тільки постійна кадрова армія може бути основою воєнної могутності Радянських республік. Ця армія повинна бути завжди в стані бойової готовності. При цьому М. В. Фрунзе підкреслював, що Червона Армія, яка набула в ході війни з інтервентами і білогвардійцями високих бойових якостей, найкраще зможе зберегти і примножити ці якості, тільки залишаючись на становищі постійної армії. Виступаючи 12 грудня 1920 р. на засіданні Харківської міської ради, М. В. Фрунзе знову звертає увагу на наявність воєнної небезпеки з боку буржуазного світу і підкреслює необхідність мати сили, які б могли відвернути удар. Він вказував, що питання про перехід армії на міліцейську систему ще не назріло⁹.

Послідовно і наполегливо відстоював М. В. Фрунзе вказівки В. І. Леніна в галузі військової політики в період переходу від війни до миру і в тезах «Реорганізація Робітничо-селянської Червоної Армії», які він написав разом з С. І. Гусевим. Ці тези були затверджені ЦК КП(б)У і 20 лютого 1921 р. опубліковані в газеті «Коммунист». В них чітко були визначені форми і методи вирішення проблеми будівництва Радянських Збройних Сил.

В тезах відзначалося, що в майбутньому нам доведеться вести війну проти добре підготовленого, озброєного всіма найновішими засобами війни противника. У зв'язку з цим перед партією стоїть безпосереднє завдання: реорганізувати Червону Армію, щоб вона не поступалась перед сучасними імперіалістичними арміями. М. Ф. Фрунзе і С. І. Гусев вказували, що реорганізація Збройних Сил Радянської республіки повинна йти, по-перше, в напрямку залучення до справи захисту країни широких трудящих мас шляхом систематичної військової підготовки як призовного, так і непризовного віку і, по-друге, в напрямку збереження і зміцнення Червоної Армії шляхом озброєння її сучасними, найбільш удосконаленими засобами боротьби і поліпшення її якісного складу.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 497.

⁷ І. Е. Якір. Будем достойны его! Журн. «Военный вестник», 1925, № 49, стор. 52.

⁸ М. В. Фрунзе. Собрание сочинений, М., 1929, т. I, стор. 252.

⁹ Газ. «Коммунист», 15 грудня 1920 р.

Оснащення нашої армії наймогутнішими засобами боротьби (танками, літаками, бронемашинами, бронепоездами, артилерією) вимагає від Робітничо-Селянської влади, підкреслювалось в тезах, життя певідкладних заходів по організації їх виробництва, включення програми їх виробництва в єдиний господарський план. Далі в тезах вказувалось на необхідність поліпшення підготовки висококваліфікованих командних кадрів. Викладання у військово-навчальних закладах повинно бути поставлене у відповідності з досвідом останніх війн і на основі єдиної зсенної доктрини, яка ґрунтується на вченні Маркса і Енгельса. Визначаючи завдання організації бойової підготовки, М. В. Фрунзе і С. І. Гусев запропонували в основу кваліфікації бійця Червоної Армії покласти рівень знань, що вимагається для молодшого командира. В тезах ставилось завдання поліпшити ідейно-політичне виховання в армії, перетворити казарми у військово-політичну школу, яка б виховувала свідомого бійця. Щодо партійно-політичного апарату, то автори тез виступили за його збереження в тому вигляді, як він склався за три роки війни, а надалі його необхідно удосконалювати і зміцнювати. Найважливіші положення цих тез знайшли своє відображення в рішеннях X з'їзду РКП(б) по військовому питанню, в яких була визначена широка і конкретна програма заходів по перебудові і зміцненню Червоної Армії в мирних умовах.

Виключно велику увагу приділяв М. В. Фрунзе і військово-теоретичній роботі, дослідженню досвіду минулих війн і особливо досвіду громадянської війни. В статті «Єдина воєнна доктрина і Червона Армія» (липень 1921 р.), а згодом у своїй доповіді «Військово-політичне виховання Червоної Армії» на нараді командного і комісарського складу військ України і Криму 1 березня 1922 р. і в ряді інших праць М. В. Фрунзе, виходячи із лєнінської військово-теоретичної спадщини, дав глибоке марксистське обґрунтування важливіших завдань військового будівництва і питань радянської воєнної науки. Його стаття «Єдина воєнна доктрина і Червона Армія» поклала початок дискусії з практичних питань військового будівництва, викликала поживлення військово-теоретичної думки і відіграла важливу роль в ідейній боротьбі партії з троцькізмом з воєнних питань.

В своїй працях М. В. Фрунзе обґрунтовував думку про необхідність розробки на основі марксистського вчення стрункої системи воєнного світогляду Червоної Армії, єдиної воєнної доктрини. Основним змістом воєнної доктрини, за визначенням М. В. Фрунзе, повинно бути «прийняте в армії даної держави вчення, що визначає характер будівництва збройних сил країни, методи бойової підготовки військ, їх керівництво на основі пануючих в державі поглядів на характер воєнних завдань, що постають перед ними, і засоби їх розв'язання, які випливають із класової суті держави і визначаються рівнем розвитку продуктивних сил країни»¹⁰.

Радянську воєнну доктрину М. В. Фрунзе розділяв на дві частини — політичну і військово-технічну. До політичної він відносив все те, що випливає із зв'язку Червоної Армії з загальним ладом нашої соціалістичної держави, який визначає характер основних воєнних завдань, встановлює основи військового будівництва, внутрішній побут армії, характер взаємовідносин між складовими її елементами і, нарешті, політичне виховання воїнів. Вся ця частина воєнної доктрини випливала з ідеології робітничого класу, з марксизму-лєнінізму і знайшла своє відображення в усіх тих настановах, наказах, постановках і декретах, які були опубліковані за час існування Радянської Армії. Отже, в політичній частині воєнної доктрини, вказував М. В. Фрунзе, ми маємо «повну закінченість, визначеність і ясність»¹¹.

Інша справа щодо другої частини воєнної доктрини — військово-технічної. Ця частина була зв'язана з бойовою підготовкою військ, з конкретними формами військової організації, методами і формами управління військами. В цьому питанні не було єдності поглядів. Проте всі необхідні елементи цієї частини воєнної доктрини були закладені в досвіді червоних командирів, в досвіді всієї Червоної Армії. Завданням військово-теоретичної думки було те, щоб звести всі ці елементи в систему, в єдине ціле, узагальнити їх, втілити у визначені форми (настанови, устави, військово-навчальні програми) і привести у відповідність з вимогами воєнної науки і воєнного мистецтва. Тільки тоді ми одержимо, підкреслював М. В. Фрунзе, «єдність, закінченість і стрункість, яких нам не вистає для правильної роботи по підготовці армії»¹². Єдність поглядів, зведених до системи і закріплених в уставах, наказах і настановах, вказував М. В. Фрунзе, повинна створити в армії єдність волі і думки у вирішенні питань навчання і виховання особового складу, дати можливість перетворити її в міцно з'єднаний організм.

Виходячи з характеру майбутніх війн, М. В. Фрунзе в своїх працях викладає зміст тих стратегічних і тактичних ідей, які повинні бути покладені в основу бойового виховання військ. Він енергійно виступав за підготовку нашої армії до рішучих і сміливих наступальних операцій. Важливішим положенням, висунутим М. В. Фрунзе, була лєнінська вимога максимально використовувати морально-політичний потенціал країни. Він

¹⁰ М. В. Фрунзе. Избр. произведения, т. II, М., 1957, стор. 8.

¹¹ Там же, стор. 36.

¹² Там же, стор. 39.

вказував на необхідність виховувати всіх трудящих і, насамперед, радянських воїнів у дусі радянського патріотизму, відданості своїй Батьківщині.

Підкреслюючи роль фактора раптовості у війні, М. В. Фрунзе говорив про необхідність завжди бути в стані бойової готовності. Він закликав стежити за тим, як розвивається військова справа і військова техніка в імперіалістичних державах, вимагав уперто і наполегливо розвивати радянську воєнну науку і воєнне мистецтво. Велику увагу М. В. Фрунзе приділяв розробці ленінського положення про важливу роль тилу в майбутній війні. Він вказував на необхідність забезпечення завчасної перебудови економіки країни у відповідності з потребами оборони, розробки мобілізаційних планів для промисловості і сільського господарства, військової підготовки всього народу до захисту Батьківщини.

Проти цих важливіших ленінських положень, висунутих і обгрунтованих М. В. Фрунзе, виступив Троцький, який намагався довести, що марксист-ленізм не може бути застосований для військової справи, що радянської воєнної науки немає і не може бути. Троцький заперечував необхідність розробки єдиної воєнної доктрини, применшуючи значення бойового досвіду Червоної Армії і її командирів. Щодо бойової підготовки, то Троцький був противником виховання армії в дусі наступальних операцій і намагався довести, що основна увага у підготовці Червоної Армії повинна бути звернена на оборону.

Реакційна суть і небезпека всіх цих поглядів Троцького була очевидною. Це було однією з причин того, що питання про Червону Армію було включено до порядку денного XI з'їзду партії і обговорено на спеціальній нараді військових делегатів. З доповіддю «Основні військові завдання моменту» на цій нараді виступив М. В. Фрунзе. Він дав різку відсіч антимарксистській воєнній концепції Троцького і виступив на захист ленінських принципів радянського військового будівництва. Позиції М. В. Фрунзе були підтримані військовими делегатами і схвалені XI з'їздом партії.

Великий вклад вніс М. В. Фрунзе і в розробку питання про принципи територіального військового будівництва. Важливість рішення цієї проблеми була обумовлена тим, що кадрова Червона Армія за своїм складом була малочисельною. До 1924 р. в її складі нараховувалося 562 тис. чоловік¹³. Обмежені економічні можливості не дозволяли Радянській державі тримати більш численну армію. В таких умовах найбільш доцільною формою організації армії могла бути змішана кадрово-територіальна система. Це означало створення поряд з кадровими військами, які становили основу Радянських Збройних Сил, територіальних формувань. Теоретичне обгрунтування принципів територіального військового будівництва і висвітлення питань, зв'язаних з практичним створенням боездатних територіальних частин і з'єднань, було зроблено М. В. Фрунзе, головним чином, в період його діяльності на посаді командуючого військами України й Криму. Підкреслюючи роль М. В. Фрунзе у розв'язанні цього завдання, А. С. Бубнов говорив, що він був переконливим прибічником, полум'яним захисником, постійним пропагандистом, талановитим організатором територіальної системи¹⁴.

Коли в 1924 р. назріла необхідність докорінної реорганізації Радянських Збройних Сил, партія доручає здійснити це завдання М. В. Фрунзе. 11 березня 1924 р. він призначається заступником голови Реввійськради СРСР і фактично стає керівником Червоної Армії. З 26 січня 1925 р. М. В. Фрунзе — голова Реввійськради СРСР і Народний Комісар військових і морських справ. Під його безпосереднім керівництвом у 1924—1925 рр. була здійснена військова реформа. Внаслідок цієї реформи була поліпшена і встановлена єдина організаційна структура військ, посилена їх технічна оснащеність, здійснена реорганізація і зміцнені органи військового керівництва, встановлений порядок комплектування армії і проходження служби її особовим складом, розроблені нові устави і настанови, здійснений перехід до нормальної бойової підготовки, докорінно поліпшена система підготовки командних кадрів і введено єдиноначальність, зміцнений партійно-політичний апарат і поліпшена партійно-політична робота в армії, зміцнено єдність армії і народу. Головним змістом військової реформи був перехід до змішаної кадрово-територіальної системи.

Здійснення цих заходів відіграло велику роль в дальшому зміцненні Червоної Армії, посиленні обороноздатності соціалістичної держави. І в цьому була велика заслуга М. В. Фрунзе.

Д. Д. ПИХА

¹³ М. В. Фрунзе. Собр. сочинений, т. III, 1927, диаграмма № 1.

¹⁴ А. С. Бубнов. О Красной Армии, М., 1958, стор. 97.

ПАРТІЙНИЙ ДІЯЧ ТА ІСТОРИК М. М. МАЙОРОВ (до 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

В цьому році минає 75 років з дня народження полум'яного революціонера, одного з засновників і керівників Комуністичної партії України — Михайла Мойсейовича Майорова. Його життєвий шлях — від робітника-кравця до відомого партійного і державного діяча — був справжнім взірцем відданого служіння народові.

М. М. Майоров (Біберман) народився у 1890 р. в с. Скородному Мозирського повіту Мінської губернії (тепер Гомельської області Білоруської РСР) в сім'ї дрібного кустаря-кравця¹. Самостійне трудове життя Михайло Майоров почав дуже рано. Через злидні він десятирочним хлопцем пішов з рідного дому в найми. У 1902 р. Михайло пішки дістався до Києва, найнявся учнем до приватної кравецької майстерні. Тоді ж він зробив свій перший крок на шляху до революційної діяльності. «Сильне враження,— згадував пізніше М. Майоров,— на мене справила студентська демонстрація у Києві 1902 р. в тому районі, де була майстерня, в якій я працював. Я бачив, як козаки били студентів. Мені тоді давали доручення розклеювати прокламації, з цією роллю я добре справився»². Трохи згодом — у 1904 р.— Майоров уже виступив у ролі пропагандиста, організувавши нелегальний гурток серед селян (він деякий час перебував на селі), який, щоправда, швидко розпався. А в буремні дні революції 1905—1907 рр. Михайло Майоров назавжди зв'язав свою долю з партією. У грудні 1906 р., працюючи в Києві робітником-кравцем, він вступив у більшовицьку партію і одночасно в профспілку швейників «Игла»³. З перших днів свого перебування в лавах партії М. Майоров повністю віддається революційній роботі. Він бере активну участь у робітничих страйках, стає одним з керівників більшовицького підпілля в Подільському районі Києва (революційні клочки «Майор», «Майоров»). У 1908 р. Майорова заарештовують і «етапом» висилають на місце народження. Через деякий час він знову в Києві, де веде напружену революційну роботу: створює нелегальну друкарню, організовує антиліквідаторські гуртки, працює в профспілках тощо. Протягом короткого часу його двічі арештовують за революційну діяльність, а в 1910 р. висилають у Катеринославську губернію під нагляд поліції. Тут, у робітничому Катеринославі, Майоров розгорнув боротьбу проти меншовиків-ліквідагорів, за відновлення і зміцнення Катеринославської організації РСДРП. Спираючись на заводські більшовицькі гуртки, він відіграв велику роль у відродженні міської більшовицької організації.

Після кривавих ленських подій 1912 р., коли по Катеринославу, як і по всіх робітничих містах та районах Росії прокотилася хвиля страйків, демонстрацій і мітингів протесту проти зlodіянь царського уряду, М. Майорова, як одного з активних організаторів робітничого руху, було знову арештовано і вислано до Усть-Сисольська (Вологодська губернія). У засланні він познайомився з сестрою В. І. Леніна Марією Іллініною Ульяновою і матір'ю Володимира Ілліча Марією Олександрівною, які тоді були на засланні у Вологді.

У 1915 р. Майоров повернувся до Києва. Тут він, працюючи, як і раніше, в кравецькій майстерні, вів велику роботу у профспілках, серед робітничої молоді, боровся проти меншовиків-оборонців. Під його керівництвом більшовики завойовують профспілки кравців, друкарів, деревообробників. Влітку 1915 р., після арешту майже всіх членів більшовицького комітету, М. Майоров очолив Київську партійну організацію, яка вела запеклу боротьбу проти оборонців, відстоюючи ленінську лінію в питанні війни, миру і революції⁴.

Уникаючи переслідувань царської охорони, Майоров був змушений користуватись чужим паспортом, покинути Київ і виїхати до Царицина. Проте тут він був арештований і після тривалого ув'язнення засланий до Іркутської губернії. М. Майорову вдалося втекти, і він їде до Саратова, де близько двох місяців очолює місцевий більшовицький комітет⁵. Після провалу комітету під загрозою чергового арешту М. Майоров переїжджає до Москви, звідки за дорученням Московського комітету РСДРП їде на Південь для підготовки Південно-російської більшовицької конференції.

Лютнева буржуазно-демократична революція застала М. Майорова в Києві. Він бе-

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1166, арк. 2. Точних даних про час народження М. Майорова немає, бо не збереглися архіви метричних записів за його місцем народження. У своїх особистих документах (анкети, автобіографії) М. Майоров пише про рік свого народження по-різному (1890 і 1891 рр.). За свідченням його дочки М. Майоров народився 10 січня 1890 р.

² Там же, арк. 3.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1116, арк. 3; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 109, арк. 263.

⁴ М. М а й о р о в. З історії революційної боротьби на Україні. 1914—1919, Харків. 1928, стор. 14.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1166, арк. 7.

ре найдіяльнішу участь у роботі Київської більшовицької організації, яка після повалення царизму вийшла з підпілля і почала активну діяльність, спрямовану на активізацію трудящих мас. Майорову, одному з активних діячів партійної організації Києва, товариші доручають відкрити перше легальне установче засідання більшовицького комітету 6 березня 1917 р. На цьому ж засіданні його обирають членом комітету Київської партійної організації⁶. А 15 квітня загальноміські збори більшовиків обрали М. Майорова делегатом на VII (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б)⁷. На конференції він разом з переважною більшістю делегатів голосував за ленінську резолюцію, в основі якої були покладені Квітневі тези В. І. Леніна, хоча до конференції М. Майоров підтримував антиленінську позицію Г. Пятакова в питанні переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Виступаючи на конференції, він відстоював необхідність злиття Рад робітничих і Рад солдатських депутатів (на Україні в останніх переважали есеро-меншовицькі елементи) з тим, щоб збільшити більшовицький вплив у Радах солдатських депутатів⁸. Пропозиція М. Майорова була, безперечно, правильною, бо мала метою зміцнення союзу робітничого класу і селянства в боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

За дорученням Київської більшовицької організації М. М. Майоров вів велику організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу в Раді робітничих депутатів, профспілках, серед робітників і трудящої молоді. Він, зокрема, керував роботою більшовицької фракції Ради робітничих депутатів, членом Виконкому якої був обраний уже на першому, установчому засіданні Ради 4 березня 1917 р.⁹ Виступаючи на засіданнях Ради, М. Майоров неухильно відстоював більшовицькі позиції, викривав справжню, антинародну суть угодовських партій — меншовиків і есерів, контрреволюційне обличчя буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Під час липневих подій він заявив у Виконкомі рішучий протест проти арештів більшовиків місцевими органами буржуазного Тимчасового уряду¹⁰. У вересні 1917 р. через більшовицьку газету «Голос соціал-демократа» М. Майоров від імені більшовицької фракції Ради робітничих депутатів звернувся до всіх членів Ради з закликом голосувати під час чергових виборів за більшовиків. У цьому зверненні він стисло виклав основні лозунги партії, підкреслюючи, що більшовики борються за негайний демократичний мир і викриття таємних цілей війни з усіма загарбниками-капіталістами, за сильну революційну владу робітників і солдатів, за робітничий контроль над виробництвом і розподілом¹¹. 15 жовтня за пропозицією Майорова об'єднане засідання Рад робітничих і солдатських депутатів схвалило більшовицьку резолюцію про введення негайного контролю над хлібопекарнями. Виступаючи на засіданні, Майоров твердо заявив: «Якщо міська дума не бажає, то цей захід повинен негайно провести Виконавчий комітет Ради робітничих депутатів. Це — революційна влада»¹².

Наприкінці жовтня 1917 р. М. Майоров, обраний делегатом II Всеросійського з'їзду Рад, їде до Петрограда, де бере участь у Жовтневому збройному повстанні. З'їзд обрав Майорова до складу ВІСВК¹³. Після перемоги збройного повстання М. Майоров, повертаючись до Києва, по дорозі зупиняється в Москві, де бере участь в московському збройному повстанні¹⁴.

На початку листопада Майоров повернувся до Києва і разом з іншими більшовиками очолив боротьбу трудящих міста за владу Рад. У дні січневого повстання М. Майоров ввійшов до складу міського штабу, що керував бойовими діями повстанців¹⁵. 26 січня 1918 р., в перший же день встановлення в Києві Радянської влади, Майорова було призначено головою Всеукраїнського ревкому, який тоді виконував функції Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією (ЧК)¹⁶. 29 січня його разом з А. В. Ивановим, Я. Б. Гамарником, М. В. Голубенком та іншими більшовиками обрано до нового складу президії Виконкому Київської Ради робітничих депутатів¹⁷.

У березні 1918 р., коли на Україну вдерлися австро-німецькі окупанти, М. Майоров разом з червоногвардійськими загонами відступив до Полтави. Там, на засіданні викон-

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1—2.

⁷ А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов. 1917 год на Киевщине. Хропика событий, К., 1928, стор. 37.

⁸ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 141.

⁹ Журн. «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 189.

¹⁰ Газ. «Голос соціал-демократа», 6 липня 1917 р.

¹¹ Газ. «Голос соціал-демократа», 29 вересня 1917 р.

¹² Газ. «Киевская мысль», 17 жовтня 1917 р.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1166, арк. 8.

¹⁴ Там же, арк. 9.

¹⁵ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 299.

¹⁶ М. Майоров. Назв. праця, стор. 55.

¹⁷ Газ. «Известия Киевского Совета рабочих депутатов», 31 січня 1918 р.

кому Київської Ради, його обирають до Центрального Виконавчого Комітету Рад України¹⁸.

Протягом майже всього 1918 р., коли територію України було окуповано німецькими та австро-угорськими військами, Майоров веде напружену роботу по організації трудящих республіки на боротьбу проти загарбників. Після Таганрозької наради він за дорученням Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У працює в більшовицькому підпіллі на окупованій Україні. В Катеринославі Майоров відновлює партійну організацію, створює підпільний революційний комітет. У травні 1918 р. нелегальна конференція представників більшовицьких організацій Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Чернігова, Полтави та ряду інших міст, що відбулася в Києві, обрала М. Майорова до складу Тимчасового Всеукраїнського комітету робітничої Комуністичної партії¹⁹. Напередодні I з'їзду КП(б)У, який проходив 5—12 липня 1918 р. у Москві, Майоров разом з групою делегатів з'їзду був на прийомі у В. І. Леніна²⁰. I з'їзд КП(б)У, на якому Майоров виступав з доповіддю про діяльність комітету, високо оцінив велику роботу, проведenu комітетом по відновленню і згуртуванню підпільних партійних організацій²¹.

Після з'їзду Майоров зразу ж повертається на окуповану територію України. Як член Київського обласного комітету КП(б)У, він керує підготовкою повстання. Після II з'їзду КП(б)У роботу у підпільному обласному комітеті Майоров поєднує з активною діяльністю в «п'ятірці», яка була фактично штабом підготовки збройного повстання проти німецьких окупантів. Разом з А. С. Бубновим, С. В. Косіором та іншими членами «п'ятірки» і областкому він налагоджує роботу підпільної друкарні, розповсюджує нелегальну літературу, в тому числі газету «Київський комуніст», створює повстанські комітети на місяця, готує вибори до Київської Ради робітничих депутатів.

5 лютого 1919 р. М. Майоров разом з іншими членами виконкому Київської Ради робітничих депутатів підписав відозву до населення Києва, в якій повідомлялося про відновлення в місті Радянської влади²². А 21 лютого на перших легальних зборах Київської партійної організації М. Майорова обирають членом міського комітету КП(б)У²³.

В 1919—1920 рр. М. Майоров — у рядах Червоної Армії, працює в органах постачання військ Київського напрямку, XII армії, Київського військового округу. Водночас як кандидат у члени ЦК КП(б)У, член Київського губернського та міського комітетів партії, він проводить партійну роботу, зокрема, як і в попередні роки, приділяє багато уваги роботі з молоддю. У 1920 р. за пропозицією губкому партії його обрано членом Київського губернського комітету ЛКСМУ²⁴.

У липні 1920 р. демобілізованого М. Майорова призначено головою Київського раднаргосу²⁵. З цього часу він безперервно працює на відповідальній партійній і радянській роботі. З жовтня 1922 р. М. Майоров — секретар Одеського губкому партії²⁶. На VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) він обирається членом ЦК КП(б)У²⁷.

У жовтні 1923 р. за рішенням ЦК РКП(б) М. Майорова відкликають з України²⁸. Він працює головою Астраханського губвиконкому (1923—1924 рр.), головою Томського губвиконкому (1924—1925 рр.), секретарем Томського губкому партії (1925—1927 рр.)²⁹. З кінця 1927 р. М. Майоров знову на Україні. У 1927—1930 рр. він — заступник голови ЦКК КП(б)У і наркюма РСІ УРСР. На XV і XVI з'їздах партії його обирають членом ЦКК ВКП(б). Керуючи роботою органів партійно-державного контролю Української РСР, М. Майоров бере активну участь у вирішенні найважливіших питань партійного, радянського і господарського будівництва. У листопаді 1930 р. Майорова призначено наркомом постачання УРСР, у лютому 1932 р., коли було створено Одеську область, обрано першим секретарем Одеського обкому КП(б)У³⁰. У 1932 р. Майоров обирається кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У.

У лютому 1933 р. ЦК ВКП(б) знову відкликає Майорова з України³¹. В 1933—1934 рр. він працює секретарем Середньоазіатського бюро ЦК ВКП(б), а з другої по-

¹⁸ Газ. «Вестник Украинской Народной Республики», 5 березня 1918 р.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 237.

²⁰ М. Майоров. На путях к I съезду КП(б)У, журн. «Летопись революции», 1928, № 4, стор. 17.

²¹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Статьи и протоколы, Харьков, 1923, стор. 41.

²² Державний архів Київської області, ф. листівок, інв. № 424.

²³ Газ. «Київський комуніст», 22 лютого 1919 р.

²⁴ Перші роки Ленінського комсомолу, Харків, 1933, стор. 42.

²⁵ Державний архів Київської області, ф. Р-233, оп. 1, спр. 66, арк. 1.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 278-а.

²⁷ Бюллетень VII Всеукраїнської конференції, № 6, Харків, 1923, стор. 30.

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 11, арк. 56.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПКР, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1166, арк. 10.

³⁰ Газ. «Вісті ВУЦВК», 10 лютого 1932 р.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 388, арк. 73.

овини 1934 р., після ліквідації Середазбору, заступником голови Центроспілки СРСР РРФСР.

Майорова обирали делегатом XII, XIV—XVII з'їздів партії, а під час роботи на країні — делегатом майже всіх з'їздів і конференцій КП(б)У. Він був членом ВУЦВК ЦВК СРСР.

Поряд з партійною і державною діяльністю Майоров проводив чималу наукову роботу в галузі історії партії, насамперед історії КП(б)У. Його перу належать такі праці, як «З історії революційної боротьби на Україні. 1914—1919» (Харків, 1922 і 1928), «Більшовики і революція 1905 р. на Україні» (Харків, 1930; Ташкент, 1934), «Повість днів минулих» (Харків, 1930 і 1932), «На путях к І съезду КП(б)У» (Журн. «Летопись еволюции», 1928, № 4), а також статті, рецензії тощо. В своїх працях Майоров не лише викладає хід подій, а й дає кваліфікований марксистський аналіз рушійних сил еволюції, розстановки класових сил, політики і тактики більшовицької партії. Особливо цінною з цього погляду є книжка про революцію 1905 р. на Україні, — чи не перша праця в українській історичній науці, де з позицій марксизму-ленінізму висвітлюється узагальнюється діяльність більшовицьких організацій України під час революції 905—1907 рр. Заслужують уваги й інші твори Майорова, написані й видані в 1920—0-х рр.

Особливе місце серед науково-літературної спадщини М. Майорова займає книжка «З історії революційної боротьби на Україні. 1914—1919», що є вдалим синтезом історичного дослідження і спогадів безпосереднього активного учасника описуваних подій. Це — одна з найперших марксистських праць з історії Великої Жовтневої соціалістичної еволюції і боротьби трудящих України проти австро-німецьких окупантів і петлюрівської Директорії. Хоча виклад подій у книзі фактично обмежений рамками Київщини, вона створює у читача досить чітку уяву про політичну обстановку на Україні того часу і боротьбу більшовицьких організацій за встановлення і зміцнення Радянської лади. І цілком слушною є й сьогодні думка, висловлена у видавничій передмові до першого видання книжки М. Майорова, що «майбутні дослідники використають ці нарис, як перший камінь для наукової історії революції на Україні»³².

Цікава і «Повість днів минулих» — мемуари про революційні події 1910—1912 рр. Іє втратили свого значення й доповіді, промови, виступи на партійних з'їздах і конференціях, на з'їздах Рад, на зборах трудящих, в яких Майоров говорив про актуальні питання соціалістичного будівництва. Так, свою промову на VII конференції КП(б)У (1923 р.) він присвятив роботі партії на селі, ролі комнезамів і перших колективних господарств³³, промову на XI з'їзді КП(б)У (1930 р.) — основним напрямом і методом роботи ЦКК-РСІ³⁴; на II сесії ВУЦВК (1931 р.) виступав із доповіддю «Завдання хлібозаготівель»³⁵, на III конференції КП(б)У — з промовою про завдання партії в проведенні сільськогосподарських кампаній³⁶ тощо. Слід відзначити, що значна частина доповідей і промов Майорова була свого часу видана окремими книжками і брошурами³⁷. Він виступав перед комуністами і трудящими Києва, Харкова, Одеси, Москви, Астрахані, Томська, Ташкента та інших міст.

М. Майоров загинув у розквіті творчих сил у 1938 р. внаслідок наклепницьких обвинувачень. Але його добре ім'я, повернуте народом Комуністичною партією, яка нісуче ліквідувала шкідливі наслідки культу особи Сталіна, завжди житиме в серцях радянських людей.

В. С. Левін

³² М. Майоров. Назв. праця, стор. 3.

³³ VII конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1923, стор. 98—100.

³⁴ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1930, стор. 204—208.

³⁵ II сесія ВУЦВК XII скликання. 26 червня — 1 липня 1931 р. Стенографічний звіт а постанови. Бюлетень № 3, Харків, 1931, стор. 4—15.

³⁶ Третя конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1932, стор. 57—59.

³⁷ М. Майоров. Шляхи зменшення собівартості в промисловості, Харків, 1929; 1. Майоров. Очередные задачи рационализации промышленности, К., 1930; М. Майоров. Злободенні питання робітничого постачання на новому етапі, Харків, 1931; 1. Майоров. Бойові завдання сільського господарства Одеської області, Одеса, 1932; М. Майоров. За большевистскую победу на хлебном фронте, Ташкент, 1933; 1. Майоров. Борьба за хлеб в республиках Средней Азии, Ташкент, 1933; М. Майоров. Итоги решений XVII партсъезда и наши задачи, Ташкент, 1934.

В. Л. ВАСИЛЕВСЬКА

(ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Лише півроку не дожила Ванда Львівна Василевська до шестидесяти років. А зробила вона за своє життя надзвичайно багато — і як видатний художник слова, що вніс значний вклад у молоду польську революційну літературу, а також у літературу народів СРСР, і як полум'яний громадсько-політичний діяч, активний борець за міцний та тривалий мир в усьому світі.

Про її життєвий і творчий шлях написано чимало книжок і статей. Переважна більшість з них висвітлює творчість В. Л. Василевської з літературознавчої точки зору.

На разі ж нам хочеться розповісти про видатну письменницю в дещо іншому плані, а саме: по-перше, як відображена новітня історія Польщі і польсько-радянських відносин в її творчості, а по-друге, яку роль відіграла особисто В. Л. Василевська в боротьбі за нову, народну Польщу.

Письменниця народилася 21 січня 1905 р. в сім'ї відомого польського публіциста і політичного діяча правого напрямку Леона Василевського, який був, між іншим, автором ряду праць з українського питання.

Творчий шлях В. Л. Василевської почався за часів панування в Польщі капіталістів і поміщиків. Перше своє оповідання вона присвятила нужденному життю міської бідноти. Воно було надруковане в одній з варшавських газет. Згодом з'явилося друге оповідання на аналогічну тему, третє, четверте... А в 1934 р. на матеріалі цих напіврепортажних оповідань і нарисів вийшла перша книга письменниці — повість «Обличчя дня». Муляр Анатоль, його друзі Юзек, Наталка, ткаля Анка, домашня робітниця Веронка — така галерея образів міської молоді, що проходить перед читачем. З кожним днем зріє політична свідомість героїв повісті, в страйках і демонстраціях загартується їх бойовий дух. В. Л. Василевська зобразила нового польського робітника, який повинен повалити ненависний експлуататорський лад. І в цьому — революційний пафос книги, яка вселяла віру в перемогу справедливої справи, кликала до боротьби.

В своїй наступній книзі — романі «Батьківщина» (1935 р.) письменниця звернулася до сільської теми, точніше — до показу життя і боротьби сільськогосподарського пролетаріату. Історія головного героя роману батрака Яна Кшисяка — це, по суті, історія польського батрацтва з кінця минулого століття до 30-х років. Багато місця приділено в романі висвітленню селянського руху на тих польських землях, що входили до складу царської Росії під час буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., а також під час першої світової війни.

Обманутий польською буржуазно-націоналістичною пропагандою, Кшисяк наївно вірить, що перешкодою на шляху до кращого життя стоять «москалі». Тому він починає боротися проти них. А коли «москалів» не стало, коли в 1918 р. було відроджено польську буржуазно-поміщицьку державу, то свої, «вітчизняні» капіталісти і поміщики продовжували ту ж саму політику гноблення простих людей. «Здається мені, Яне, що ви для когось іншого каштани з вогню тягали голими руками», — говорить Кшисяку одна батрачка. І він розуміє це, але, підточений роками поневір'янь і переслідувань, морально надломлений, уже не має сил далі боротися.

В романі «Земля в ярмі» на першому плані ми бачимо вже не міських і сільських робітників, а польське селянство. Зобразивши злиденне життя селян, які задихались у лещатах бідності і безправ'я, письменниця сміливо викривала тих, хто винен у цих безпросвітних злиднях, зокрема, графа Остшенського та подібних до нього поміщиків. Від цього роману, зрештою, як і від інших творів Василевської, присвячених трудящим масам панської Польщі, віє революційним оптимізмом і бадьорістю. Вона підводила своїх читачів до усвідомлення необхідності непримиренної боротьби з несправедливим соціальним ладом.

Твори В. Л. Василевської, написані в умовах жорстокої капіталістичної дійсності, правдиво змальовують становище різних верств трудящих у довоєнній Польщі. Ці реалістичні художні твори є своєрідним джерелом пізнання історичного минулого, вони допомагають історикам глибше й повніше розкрити суперечності між трудом і капіталом у буржуазній Польщі.

Восени 1939 р. почався новий етап як у житті, так і в творчості письменниці. Разом із сотнями тисяч польських біженців, які тікали від гітлерівського нашествия, вона пішла з палаючої Варшави назустріч Радянській Армії — визволительці західноукраїнських і західнобілоруських земель.

В радянських умовах письменницький талант В. Л. Василевської розцвів з новою силою. Уже в 1940 р. з'явився її роман «Полум'я на болотах» — перша частина широко відомої трилогії «Пісня над водами». Правда, він був написаний ще перед війною, але в білопанській Польщі йому не судилося побачити світ. «Полум'я на болотах» — це гнівний обвинувальний висновок колонізаторській політиці польської реакції, це правдива книга про життя і боротьбу українських селян Полісся, про той соціальний і на-

ціональний гніт, якого вони зазнавали. Стежачи за долею Ядвіги Плонської та її брата Стефана, осадника Хожиняка, українського селянина комуніста Петра Іванчука, чигах ніби бачить довгий і складний шлях, пройдений різними верствами населення Західної України.

Значний інтерес являє собою друга частина трилогії — роман «Зірки в озері». Його герої діють в умовах Радянської влади, встановленої народом у Західній Україні та Західній Білорусії в 1939 р. Одні з них, як Петро Іванчук, Стефан Плонський та ін., одразу стають будівниками нового життя. Другі — Хожиняк, Забельський — силкуються шкодити народній владі, чинять диверсії тощо. І, нарешті, треті — пасивно споглядають на події, що відбуваються навколо.

В романі «Ріки палають» (1951 р.) — останньому з трилогії «Пісня над водами» — письменниця знову звернулася до долі багатостраждального польського народу в роки Великої Вітчизняної війни, показує його боротьбу за народну Польщу на новому етапі. Вперше в художній літературі знайшла своє відображення тема життя і діяльності кількосоттисячної польської еміграції в СРСР.

Поряд з героями, відомими з попередніх книг, — Стефаном, Ядвігою, Забельським — на сторінках роману з'явилися нові образи. Це, насамперед, комуніст Шувар, який стає одним з керівників Спілки польських патріотів у СРСР, а також пані Роек, яка проходить шлях від темної, забитої жінки до свідомої трудівниці — громадського діяча.

Трилогія «Пісня над водами» — це велике епічне полотно, в якому з надзвичайним знанням справи і високою майстерністю змальовано долю трудящих західноукраїнських земель, — поляків і українців напередодні та під час другої світової війни; це книга про народження братніх польсько-радянських відносин. Вона сприяє кращому розумінню взаємин між двома братніми слов'янськими народами — українським і польським, взагалі між народами СРСР і Польщі. І, безперечно, історик, який досліджує це питання, знайде в трилогії В. Л. Василевської чимало цікавого і корисного.

В післявоєнні роки Василевська написала твір, присвячений безпосередньо історії польського робітничого руху. Мова йде про документальну повість «В тяжкій боротьбі». В ній описується подвиг трьох комуністів — Гібнера, Кневського і Рутковського.

Перу В. Л. Василевської належить ще цілий ряд творів, що стосуються як радянської дійсності (повість «Райдуга», за яку письменниця, була удостоєна Державної премії, роман «Коли запалає світло», повість «Просто любов»), так і життя зарубіжних країн — Китайської Народної Республіки, Куби, Франції, Італії тощо. Письменниця, як вона сама розповідала авторові цих рядків, мала намір також написати твір про польське національно-визвольне повстання 1863 р. Дуже шкода, що цей задум, наскільки нам відомо, залишився нездійсненим.

Вся творчість полум'яної дочки польського народу, передусім її книги, присвячені польській і польсько-радянській тематиці, є видатним вкладом у боротьбу за нову Польщу. Це внесок художника. Але слід сказати також про В. Л. Василевську як видатного громадського діяча, борця за народну Польщу.

Вона боролася за народну Польщу ще тоді, коли брала участь у страйку вчителів, була одним з організаторів антифашистського конгресу працівників культури у Львові (1936 р.), коли нещадно викривала в своїй творчості наскрізь прогнилий буржуазно-поміщицький лад у Польщі.

Вона пристрасно мріяла про нову Польщу та палко боролася за неї і тоді, коли в 1940 р. у радянському Львові вступила в ряди лєнінської ВКП(б), коли трудящі Західної України обрали її депутатом Верховної Ради Радянського Союзу, коли вона очолювала створений у Львові в січні 1941 р. польський щомісячний журнал «Нове віднокрєнгі».

Ті майже два роки, які відділяли початок Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу від початку другої світової війни, були надзвичайно складним періодом в історії польського народу, що перебував під тяжким гнітом гітлерівської окупації. В цей час Радянський уряд виявив себе як ширій, справжній друг польського народу, зокрема, тих трудящих, що опинилися в Союзі РСР. У західних областях України і Білорусії були створені польські газети і журнали, стали працювати польські школи і театри, печали виходили польською мовою підручники для шкіл та твори художньої літератури. В цьому була велика заслуга і пряма участь В. Л. Василевської.

Яскравою сторінкою в житті В. Л. Василевської була її діяльність під час Великої Вітчизняної війни. В ці роки письменниця була політпрацівником Радянської Армії, продовжувала редагувати вже згаданий журнал «Нове віднокрєнгі», стала одним з організаторів і керівників Спілки польських патріотів — масової антифашистської організації польських громадян у СРСР, — разом з іншими видатними діячами польської прогресивної еміграції виступила з ініціативою створення в Радянському Союзі Війська Польського. Наприкінці війни В. Л. Василевська ввійшла до складу Польського Комітету Національного Визволення і як заступник його голови брала активну участь у роботі цього, по суті, першого народного уряду Польщі.

Шкода, що В. Л. Василевська не залишила спогадів про події воєнних років. На

постійні просьби писати спогади вона відповідала жартома, що встигне це зробити, коли підійде глибока старість. Але не встигла...

Авторів цих рядків не раз доводилося розмовляти з В. Л. Василевською з приводу багатьох питань минулого і сучасного Польщі, особливо періоду другої світової війни. І завжди відчувалося глибоке знання нею величезної кількості цих питань, відчувався світлий і ясний розум цієї жінки, що назавжди ввійшла в історію Польщі і польсько-радянських відносин як видатний громадський діяч і борець за народну Польщу, за нерушиму дружбу братніх радянського і польського народів.

П. М. Калениченко

М. ВОЛИН. «ЛЕНИНСКАЯ «ИСКРА» (1900—1903 гг.).
изд-во политической литературы, М., 1964, 253 с.

Численні дослідження, мемуари, документальні збірники, статті, опубліковані в нашій країні і за кордоном, відновлюють окремі історичні події, зв'язані з роллю «Искры» та діяльністю «іскрівців». Проте дуже мало узагальнюючих праць про саму «Искру» та її роль в історичному процесі в цілому.

Праця М. С. Воліна підводить певні підсумки багатьох досліджень і переконливо показує велику роль «Искры» у створенні партії нового типу. Саме у цьому позитивна роль рецензованої монографії, і безсумнівно заслуга автора, який провів значну дослідню роботу. Щоправда, не всі проблеми, які в тій чи іншій мірі ставились та вирішувались на сторінках «Искры», висвітлені автором. Про це свідчить і сама структура книги, що складається з чотирьох великих розділів: 1. Політичні та організаційні ідеї «Искры»; 2. Боротьба за гегемонію пролетаріату; 3. Ленінський організаційний план у дії; 4. Другий з'їзд РСДРП — перемога ленінської «Искры».

У книзі показано величезну діяльність В. І. Леніна, який був творцем і фактично головним редактором «Искры». Ленінські статті визначили напрям газети, і автор досить докладно коментує зміст тих статей, в яких висвітлено ленінський план побудови партії, та книги В. І. Леніна «Що робити?» Непохитна переконаність В. І. Леніна у правильності накресленого шляху, його революційна мужність запалювали його соратників, що, як і сам Ленін, покладали великі надії на першу загальноросійську марксистську газету. Про те, як ці надії перетворювались у життя і ставали дійсністю, розповідається у книзі М. С. Воліна.

Автор говорить про ті численні перепони, які стояли на шляху реалізації ленінського плану побудови партії, і про те, як «Искра» та «іскрівці» долали ці перепони. Ведучи боротьбу з кустарщиною у партійному будівництві, «Искра» поступово стала центром, навколо якого згуртовувались партійні працівники, що вели наполегливу героїчну боротьбу за об'єднання окремих партійних організацій і груп в єдину партію.

«Искра» спиралась на створені за вказівкою Леніна групи сприяння та агентів — професіональних революціонерів, що вико-

нували найрізноманітніші функції: від збирання матеріалів і коштів для газети, розповсюдження її та іскрівської літератури до роботи у місцевих комітетах РСДРП. Співробітництво в ленінській газеті, участь в її розповсюдженні загартувували політично й духовно людей, які почували себе членами єдиної революційної партії. У книзі досить докладно розповідається про те, як була створена програма партії, як вироблялась партійна тактика.

Автор навів переконливі матеріали про виховну роль «Искры», про те, як ленінські ідеї проникали у селянські маси та царські казарми. Показуючи, як «Искра» ставилась до різних соціальних верств суспільства, автор підкреслює, що це ставлення значно допомагало робітникам усвідомити свою роль, як передових борців за визволення цілої країни, всіх народів Російської імперії від соціального та національного гніту.

Викриваючи політику царського уряду, «Искра» завойовувала довіря народів багатонаціональної Росії, в тому числі й українського. У праці певну увагу приділено значення «Искры» для України. Доцільно було б також дослідити й таке питання, як ставлення «Искры» до РУП (Робітничої Української партії). Відомо, що на РУП впливало бернштейніанство, про що відверто говорилося у передовій статті газети «Гасло», органу РУП.

РУП намагалася всупереч історичному процесу відвернути українських робітників від загальноросійського робітничого руху та послабити вплив РСДРП. Заявляючи, що треба на Україні замінити комітети і організації РСДРП рупівськими, вона звернулася до «Искры» з певними умовами. У відповіді редакція «Искры» пропонувала РУПу друкувати українською мовою іскрівські брошури та листівки для розповсюдження на Україні. Проте цього не було зроблено.

Ведучи боротьбу з проявами буржуазного націоналізму, «Искра» викривала російську буржуазну пресу. Так, у замітці «Праздник мракобесия» повідомлялось про газету «Южный край», яка виходила за рахунок державних субсидій і була на Україні «у першому ряду захисників самодержавства, православ'я та пригнічення народу». У статтях, оглядах і замітках «Искра»

викривала обман народних мас царизмом. Вона вказувала на ту шкоду, якої завдають робітникам націоналістичні забобони та буржуазний націоналізм, протиставляючи буржуазному націоналізму силу пролетарського інтернаціоналізму.

Книга М. С. Воліна є корисним посібником для лекторів, студентів та пропагандистів, що вивчають історію Комуністичної партії Радянського Союзу.

I. M. ПРЕМИСЛЕР

JOHN A. ARMSTRONG. SOVIET PARTISANS IN WORLD WAR II,
The University of Wisconsin Press. Madison, 1964, 792 p.

ДЖОН А. АРМСТРОНГ. РАДЯНСЬКІ ПАРТИЗАНИ В ДРУГІЙ СВИТОВІЙ ВІЙНІ, вид-во Вісконсінського університету, Медісон, 1964, 792 с.

У 1964 р. в США вийшла в світ велика книга професора Джона А. Армстронга «Радянські партизани у другій світовій війні». Це не перша і, слід вважати, не остання книга в США, присвячена питанням партизанського руху. І це зовсім не випадково. Історичні події другої світової війни, коли на полях битв проти гітлерівської агресії боролися не тільки армії, але й цілі народи, примусили багатьох державних діячів, генералів і адміралів, вчених і письменників звернути увагу на участь народних мас у подіях всесвітньо-історичного значення.

Радянський народ під проводом Комуністичної партії розгромив фашистські полчища, врятував світову цивілізацію. На всьому протязі радянсько-німецького фронту, від Баренцова моря до передгір'їв Північного Кавказу, вірними помічниками Радянської Армії були партизани і партизанки. Ось чому й тепер, через 20 років, цей подвиг радянського народу викликає інтерес не тільки в радянській, але й у зарубіжній історіографії.

Різні цілі переслідують автори, коли пишуть про подвиги радянських партизанів. Яку ж мету мав Д. А. Армстронг, написавши свою книгу? У повідомленні від видавництва і в передмові, написаній колишнім директором так званого Російського інституту при Колумбійському університеті Філіппом Е. Мозлі говориться, що ця книга написана на замовлення Пентагона «у рамках проекту військової документації за контрактом з ВПС США», і була опублікована з офіційного дозволу Міністерства оборони США. У передмові говориться про те, що «надії радянських творців політики, які вони покладають на теперішні або майбутні партизанські війни як на один з можливих етапів боротьби за національне визволення, безсумнівно, піддані впливу минулого радянського досвіду, рівно як і поточного аналізу місцевих факторів, які можуть або сприяти або протидіяти новим революційним починанням на різних континентах» (стор. V—VI).

На суперобкладинці книги видавці повідомляють, що метою цієї «праці» є вивчення «...партизанського руху і його форм в радянській політичній стратегії...» Але це не простий інтерес до героїчного мину-

лого радянського народу. Це видно хоча б з тверджень про те, що «тепер радянська політика активно займається перспективою нових національно-визвольних воєн, що, як стверджує керівництво, можуть значно зміцнити комуністичний блок...».

Руйнуються bastiони колоніального рабства. На арену політичного життя вступають все нові й нові держави. У своїй боротьбі за національну незалежність пригнічені народи Азії, Африки і Латинської Америки широко застосовують випробуваний досвід радянських партизанів. Саме це непокоїть колонізаторів і, насамперед, американських імперіалістів, і вони хочуть якимось обгрунтувати свою антинародну політику. Саме така мета і антикомуністична спрямованість книги, хоч її видавці й автор намагаються приховати це заявами про «науковість» і «неупередженість». Видавництво пише, що «крім того, що цей том є справжнім внеском у вивчення історії другої світової війни, він у той же час важливий для вивчення функціонування радянської політичної системи в умовах крайнього напруження».

Автор книги відзначає, що радянські партизани відіграли важливу роль під час німецько-фашистського вторгнення в роки другої світової війни і що «ця книга пропонує нові й показові відповіді на питання про те, «в якій мірі партизанські сили, що діяли в тилу гітлерівських армій, послабили німецькі воєнні зусилля і тим самим полегшили тягар Червоної Армії», «як населення окупованих районів реагувало на присутність німців і перспективу відновлення Радянської влади».

Автор книги пише про мужність і героїзм радянських людей в обороні Москви, Ленінграда, про розгром німецьких армій на Волзі, але не висловлює свого захоплення подвигом радянського народу, його армії і народних месників, що розгромили ворога. Причину розгрому фашистських зграй автор шукає в «помилках» гітлерівців та їхніх репресіях щодо населення окупованих територій, а також у «погрозах» радянським громадянам з боку «жорстоких комуністів». У цих твердженнях відсутня елементарна логіка і здоровий глузд. Справді, як могли «погрози» і «жорстокості» комуністів спричинитися до всенарод-

пої підтримки комуністичних дій партизанів? На думку Армстронга, радянський партизанський рух не мав всенародного характеру і дістав свого розвитку не в результаті патріотичної ініціативи народних мас, а, мовляв, був нав'язаний зверху.

Радянські історики, спираючись на переконливі факти, вже довели і науково обґрунтували всенародний характер партизанського руху. Відомо, що в основі джерела партизанського руху лежить ненависть народних мас до загарбників, любов до Батьківщини, піклування про її свободу і національну незалежність. В авангарді радянського народу, що мужньо боровся з фашистською навалюю, були комуністи і комсомольці. Вони були організаторами і керівниками партизанських загонів і більшовицького підпілля, виконували найнебезпечніші завдання, в ім'я Батьківщини і щастя народу не шкодували ні сил ні самого життя. Це настільки ясні істини, що про них не слід було б і писати, коли б пан Армстронг не став на шлях грубої фальсифікації історичної дійсності.

У книзі трапляються посилання на радянські джерела, але в основному вона написана під великим впливом німецьких документів, в яких ефективність партизанських операцій, як відомо, або свідомо занижувалася або, навпаки, завищувалася, аби німецькі карателі виглядали якнайкраще.

Велику увагу автор приділяє вивченню «класичних» районів партизанського руху: західних областей РРФСР, Білорусії і Північної України, повідомляє про бойові дії з'єднаць під командуванням С. А. Ковлака, О. Ф. Федорова та ін. У книзі охоплено широке коло природних і географічних факторів, етнічного складу населення, соціальних і економічних умов і методів партизанських операцій, в яких доводилося діяти радянським партизанам, у тому числі в центральній частині України і на Північному Кавказі.

Професор Армстронг пише, що в галузі тактичних форм і методів боротьби радянський партизанський рух має багато спільного з «іншими сучасними партизанськими діями», що між ними «дійсно є схожість». Висловивши це, в основному правильне, міркування, автор підкреслює незвичайність радянського партизанського руху, яка, на його думку, полягала у надзвичайній жорстокості з обох боків. Неважко здогадатись, що, порівнюючи патологічну жорстокість гітлерівських окупантів, які на території Радянського Союзу, в тому числі на Україні, по-звірячому знищили 4,5 млн. чоловік, з вигаданими «жорстокостями» радянських партизанів, автор, хоче він цього, чи не хоче, виправдовує гестапівці, які вдавалися до найрізноманітніших методів знищення людей не тільки на радянській території.

Автор книги стверджує, що німецькі окупанти на початку війни недооцінили небезпеки впливу партизанського руху на ци-

вільне населення, оскільки бачили свою мету в розгромі регулярної армії раніше, ніж на заході проти них виступлять союзники по антигітлерівській коаліції.

Відомо, що спроби окупантів протиставити радянській народ своїй рідній владі і Комуністичній партії зазнали цілковитого краху з перших днів війни, і даремно професор Армстронг намагається зобразити радянських громадян, змушених залишитися на тимчасово окупованій території, «колишніми радянськими громадянами». Протягом всіх років фашистської окупації український народ був вірний Радянській владі, справі комунізму. І не випадковим було те, що на Україні, яка кілька років була під гнітом німецького фашизму, як і в деяких інших союзних республіках, землю яких топтали чоботи ворожих полчищ, фашисти не змогли знайти навіть жменьки зрадників, щоб створити свої маріонеткові профашистські уряди, як їм це вдалося зробити в деяких західноєвропейських країнах.

Велику увагу приділяє Армстронг проблемі використання досвіду радянських партизанів в умовах «тропічних слаборозвинутих районів». Це питання цікавить не стільки вченого професора, скільки його замовників — неоколонізаторів з військового відомства. Полемізуючи з своїми опонентами, що стверджують, ніби досвід дій радянських партизанів непридатний для «тропічних слаборозвинутих країн», Армстронг якраз визнає зворотне і, посилюючись на приклади Кореї, В'єтнаму і Греції, пише про придатність партизанських форм боротьби в різних країнах і про можливість успішної боротьби проти партизанів.

Аналізуючи методи контрпартизанських дій, автор вказує на невдачі карателів у Малайї та на Філіппінах, які, на думку автора, діють наосліп і тому не мають успіху. У той же час дається висока оцінка тактиці засилання провокаторів до партизанських загонів, хоч, на думку автора, цей метод використовувався недостатньо. У книзі вихвалюються всілякі зрадники Батьківщини, російські емігранти, українські буржуазні націоналісти, що співробітничали з окупантами.

Без будь-якої підстави у книзі стверджується, що серед радянських партизанів панували недовіра і підозра. Звідси автор робить висновок, що радянські партизани були, в основному, інертнію і, більш того, апатичною масою, якою керувала невелика купка партійних працівників. Але відомо, що висока свідомо бойова і політична активність радянських партизанів визнана не тільки друзями, а й ворогами, у тому числі командуванням німецької армії.

У своїх думках Армстронг не оригінальний. Багато його колег — західних істориків, неспроможні заперечувати факт воєнної і морально-політичної переваги Радянської Армії і народних месників над гітлерівцями, нерідко відносять до вирішальних

факторів перемог радянського народу «діда Мороза», бездоріжжя, сніг, дощ, помилки у політиці, а також жорстокості окупантів. Ці надумані причини розгрому фашизму вже не раз перекопиво спростовувались радянськими істориками. Але, як показує практика, географія і народ — невіддільні одне від одного і тому розмовами про погану погоду і невідгідні географічні умови окупантам не приховати свого безсилля у боротьбі з народним партизанським рухом.

Важко сказати, чого більше в подібних твердженнях — невміння розібратися у подіях чи бажання їх перекрутити. Можливо, що тут поєднується перше і друге.

Партизанським діям в районі Брянського лісу присвячено цілий розділ. Відомо, що Брянський ліс був не тільки коліскою і місцем зосередження партизанських загонів РРФСР, України і Білорусії, але й забороненою зоною для окупантів. Звідси почали свої історичні рейди партизанські з'єднання С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, Л. І. Мельника, М. І. Наумова та інших керівників партизанського руху на Україні. Партизани Брянських лісів відіграли важливу роль у боротьбі з окупантами. У книзі, проте, голосливо стверджується, що партизани Брянських лісів «не зробили будь-якого впливу на хід воєнних дій», що вони не були повністю розгромлені «лише завдяки недолікам німецьких методів ведення контрпартизанської війни і вигідного характеру місцево-

сті, який допоміг партизанам уникнути цілковитого розгрому».

Щоб написати цю велику книгу, Д. А. Армстронгу довелося багато попрацювати. Внаслідок цього книга вміщує величезний фактичний матеріал і тому вона виділяється серед книг інших авторів, що видані за кордоном. Зроблена спроба якось зв'язати ці факти в єдине ціле, зробити висновки. І це все. Читач, ще не закінчивши читати книгу, впевнюється у тому, що автор далекий від наукового розуміння історичного процесу, над ним тяжіє не в усьому пристойна мета, що він її поставив перед собою. І це не тільки насторожує читача, а й викликає необхідність викрити і спростувати абсолютне помилкові погляди автора, які заважають розкриттю істини, перекручують її, не сприяючи тим самим справі науки і прогресу.

Автор не зважає на досвід історії, яка вказує на те, що народ і його месники завжди і всюди били й будуть бити окупантів усіх мастей і відтінків, які б плани і розрахунки вони не будували. В історії ще не було та й не буде такого загарбника, який би зміг завоювати душу й серце народу окупованої країни. Особливо це стосується радянського народу, який в роки Великої Вітчизняної війни у боротьбі з окупантами не тільки захистив завоювання Великого Жовтня, але й майбутнє всього людства.

Л. Є. КИЗЯ

М. М. КРАВЕЦЬ. СЕЛЯНСТВО СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ І ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.,

вид-во Львівського університету, Львів, 1964, 240 с.

Історія селянства нашої країни привертала і продовжує привертати увагу радянських істориків. Написано немало цінних праць. Проте є ще багато питань, які вимагають дальшого вивчення. Це, зокрема, слід сказати про історію селянства України в епоху капіталізму. Вихід у світ монографії М. М. Кравця значною мірою заповнює прогалину в цій проблемі щодо західноукраїнських земель, де аграрний розвиток у період капіталізму мав свої особливості, без вивчення яких не можна відтворити у всій глибині і різноманітності становища всього українського селянства.

Праця М. М. Кравця написана на основі численних джерел, зокрема матеріалів Центрального історичного архіву у Львові, Чернівецького обласного архіву, рукописних матеріалів Львівської наукової бібліотеки, статистичних збірників, преси тощо. Майже всі використані М. М. Кравцем рукописні джерела вводяться в науковий обіг уперше. Можна тільки пожаліти, що автор у вступі не дав розгорнутої характеристики використаних джерел.

У першому розділі — «Основні риси аграрного розвитку Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині ХІХ ст.» автор дає характеристику селянської реформи 1848 р. і капіталістичної еволюції сільського господарства, коли поступово вільнонаймана робоча сила набирала вирішального значення у великих земельних господарствах і капіталізм неухильно утверджувався у всіх сферах сільськогосподарського виробництва. Цікаве спостереження автора про існування одностійної аграрної еволюції на західноукраїнських землях і Наддніпрянській Україні, незважаючи на специфіку у цих районах.

У другому розділі «Економічне і політичне становище селянства Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині ХІХ ст.» аналізуються такі проблемні питання, як класова диференціація селянства, форми економічного і політичного гноблення та початок масової еміграції. Дослідження соціального складу селянства привело автора до висновку, що воно на той час не було однорідною суцільною масою, а становило окремі групи (проле-

таріат, напівпролетаріат, середняки і сільська буржуазія). Та, на нашу думку, процент сільської буржуазії у Східній Галичині був вищим, ніж 5,13, який наводиться автором. Очевидно, при визначенні кількості господарств сільської буржуазії слід було брати до уваги дані про використання господарствами найманої робочої сили. Цю рису і треба вважати як основну у визначенні соціально-економічного типу господарства. Серед непримирених суперечностей між експлуаторами і гнобленими масами села, суперечності між поміщиками і селянами виступали на перший план. Високий рівень класової диференціації і зв'язаної з нею пролетаризації селянських мас створили реальну основу для зближення класових інтересів величезної більшості сільського населення з промисловим пролетаріатом.

Третій розділ «Селянський рух у Східній Галичині та на Північній Буковині в другій половині XIX ст.» присвячений дослідженню форм, кількості, динаміки і періодизації масових виступів селянства. У селянському русі застосовувались такі форми боротьби, як сервітутні процеси, активні виступи проти загарбання поміщиками лісів і пасовиськ, відмова працювати у поміщицьких маєтках, віча, збори й ін. При антифеодальній спрямованості більшості цих форм боротьби головне місце серед них у перші десятиріччя після селянських реформ, як це довів автор, належало сервітутним виступам. Саме тому, на нашу думку, слід було б у книзі навести більше фактів про боротьбу селян за ліси і пасовиська. Стихійність, локальність і неорганізованість сталими характеристиками риси величезної більшості селянських

виступів. Проте в 90-х рр. ряд виступів був уже політично усвідомлений, як відзначається у монографії, завдяки впливу боротьби промислового пролетаріату та діяльності серед селян очолюваної І. Я. Франком Української радикальної партії.

Заслуговує також уваги висновок автора про те, що важливою рисою селянського руху було поєднання класової боротьби (в тому числі і в середині самого селянства) з національно-визвольним рухом проти іноземної окупації, за возз'єднання з своїми наддніпрянськими братами.

Ставлення до селянського питання прогресивних і реакційних політичних партій та боротьбу між ними на цьому ґрунті охарактеризовано в четвертому розділі монографії. М. М. Кравець висуває нове положення в питанні оцінки Української радикальної партії. Спираючись на факти, він цілком правильно вважає цю партію в 90-ті рр. виразником інтересів західноукраїнського трудового селянства. Невміння і явне небажання керівництва галицької і буковинської соціал-демократії залучити селянство для підготовки і проведення соціальної революції характеризується в монографії як прояв його правоопортуністичного ухилу. Лівому таборі демократичних сил протистояли народовці, москвофіли, «подоляки» і станчики, які представляли інтереси експлуаторських класів в аграрно-селянському питанні. Різний підхід до селянського питання опозиційних політичних сил, з одного боку, і реакційних політичних сил, з другого, відбивав гострі класові суперечності між трудовим селянством і експлуаторськими класами.

П. В. СВЕЖИНСЬКИЙ

*Д. ЗАСЛАВСЬКИЙ, І. РОМАНЧЕНКО. МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ.
ЖИТТЯ І ЛІТЕРАТУРНО-ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ,*

вид-во «Дніпро», К., 1964, 199 с.

Рецензована монографія Д. Заславського та І. Романченка присвячена видатному прогресивному діячу другої половини XIX ст. Михайлові Петровичу Драгоманову.

Якби зібрати все, що було написано М. П. Драгомановим за 30 років його наукової, літературно-критичної і публіцистичної діяльності і надруковано в Росії, Україні, Австрії, Болгарії, Франції, Італії, Швейцарії, то вишло б кілька десятків великих томів. Не все з літературної спадщини вченого витримало іспит часу, багато в чому він помилявся, зокрема, не усвідомлював прогресивного значення демократичного централізму, за що його критикував В. І. Ленін. Непослідовним був Драгоманов і в поглядах на польське повстання 1863 р. Саме на цю його хибну концепцію вказував В. І. Ленін. Але окремі

помилки в поглядах Драгоманова не затьмарюють того основного, позитивного, що вніс в українську культуру цей переломний діяч свого часу. Автори рецензованої праці досить широко висвітлили кращі здобутки літературно-критичної діяльності Драгоманова, показали його на тлі доби полум'яним борцем проти царизму, клерикалізму, обскурантизму та українського буржуазного націоналізму, не замовчуючи при цьому і його хиб, помилок та зривів. Особливо вдало автори підкреслили значення Драгоманова як послідовного борця за зміцнення дружби між слов'янськими народами, насамперед, між українським та російським.

Ще в доеміграційний період своєї діяльності вчений у численних працях пропагував ідеї прогресивної російської літератури, закликав українську інтелігенцію орієн-

І. С. СЛАБЕЄВ. З ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ НА УКРАЇНІ, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 138 с.

Праця І. С. Слабеєва присвячена мало дослідженому в радянській історичній науці питанню про розвиток елементів капіталізму в надрах феодально-кріпосницької системи на Україні. Автор висвітлює роль чумацького промислу у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.

У монографії досліджується, як один з проявів втягування маси феодального селянства в сферу ринку а, отже, важливе жерело первісного нагромадження капіталу — чумацький промисел поширювався зред сільського населення і сприяв посиленню майнової нерівності та соціального зшарування серед селянства і козацтва, зривку капіталістичних відносин у період феодалізму.

Автор докладно спиняється на історіографії питання, критично розглядає праці, яких висвітлюється історія чумацького промислу та особливості його розвитку, дзначає неправильні погляди народницької теорії на це питання. У праці поано багато нових відомостей з фондів айже тридцяти архівів. Але іноді автор хоплюється фактами і не використовує і для висновків та ширших узагальнень.

І. С. Слабеєв робить спробу з'ясувати виникнення назви «чумак» і, спростовуючи зерждження, ніби це слово іноземного походження, спиняється на поширеному пояді, що «чумак» походить від слова чума.

Автор цілком правильно відзначає, що виникнення чумацького промислу пов'язане розвитком економічного життя, з зрощанням товарно-грошових відносин на країні в XV—XVI ст., аналізує поширення чумацтва серед різних груп населення; чумацтвом займалися не тільки козаци а селянство, але й інші верстви населення (в XVII—XVIII ст. — старшина та дуовні особи). І. С. Слабеєв удаю використує архівні матеріали для характеристик особливостей розвитку чумацтва на правобережній та Лівобережній Україні, а Слобожанщині та Західній Україні; наодить цікаві дані (стор. 41), що в 158 р. на Лівобережну Україну було введено 693 тис. пудів солі. «Підрахунки позазують, — говорить в книзі, — що в 158 р. на одного жителя Лівобережжя було привезено в середньому близько і фунтів на рік»... Отже, автор базується а даних, що на Лівобережній Україні в 158 р. було близько 2,5 млн. жителів. Це ілком можливо; нагадаємо, що на початку VIII ст. було близько півтора мільйона.

І. С. Слабеєв докладно спиняється на ряі окремих питань. На наш погляд, доцільо було б більше розглянути чумацькі

пісні¹; про них лише коротко сказано на стор. 32. На основі багатого документального матеріалу можна було б дати характеристику пісень, які займають важливе місце в українському фольклорі.

Дуже цінним є те, що автор докладно вивчив територію, на якій найбільш було поширене чумацтво, відзначає і села, розташовані навколо Чигирина.

Чимало докладних матеріалів монографії висвітлюють чумацькі валки, які були не якоюсь асоціацією чи артільною громадою, як це твердили народники, а найкращою формою тимчасового об'єднання чумаків для спільної діяльності, для подолання численних труднощів, з якими доводилося зустрічатись чумакам під час промислу.

Окремий розділ праці присвячено характеристичні значення чумацького промислу в розвитку господарства. Автор подає багатющий матеріал про торгівлю сіллю, рибою та виробами місцевого ремесла, але мало пов'язує його з загальним розвитком економічного життя окремих частин Лівобережної, Правобережної України, Слобожанщини, Західної України, в кожній з яких чумацтво мало різне значення та своє забарвлення. Недостатньо розкрито, як цей промисел за феодалізму сприяв розвитку капіталістичного способу виробництва.

Автор правильно відзначає зміни в чумацькому промислі наприкінці XVIII та в першій половині XIX ст., коли він частково перетворюється в транспортно-візницький. Проте існувала також і чумацька торгівля. Автор наводить цікаві статистичні дані щодо вивозу кримської солі. В 1804—1810 рр. середньорічний вивіз (в тисячах пудів) дорівнював 6937,3, а в 1851—1860 рр.— 8552,7.

Зміни в економічному житті позначились на поглибленні майнової нерівності та соціального розшарування на селі серед селян та козаків; деякі з них, ставши чумаками, значно збагатіли, експлуатуючи наймитів. Автор правильно пише на стор. 83: «З самого початку свого існування, тобто з другої половини XV ст., чумацький промисел завдяки високій прибутковості став важливим джерелом первісного нагромадження капіталу на Україні». В праці наводяться матеріали, які підтверджують це положення для XVIII, XIX ст., але подано дуже мало відомостей з XV та XVI ст. Згадки про лист Менглі-Гірея до Івана III не висвітлюють цього питання.

Цікаві матеріали про розшарування в XVIII ст. У червні 1724 р. через Кременчуцьку, Переволочанську та Лезинську застави пройшло 1509 чумаків-господарів, що мали 3247 челядників. Деякі господарі мали по 30—50 наймитів (стор. 86). Серед

¹ Історичні пісні, К., 1961, стор. 619—641, 1007—1010.

багатих чумаків були і селяни-кріпаки, панщина за яких відбували наймити. Нагромадження значних коштів сприяло зміцненню невеликої групи багатого селянства. Деякі селянські господарства в XVIII, а особливо в першій половині XIX ст. залучаються в сферу товарно-грошових та капіталістичних відносин. Все більше поглиблюється соціальне розшарування селянства та козацтва. І. С. Слабеев показав, що бідняцька частина чумаків, зокрема наймити-чумакі, брали участь в антифеодалних рухах (стор. 103—104). Дані, що наводяться в праці, завдають ще одного нищівного удару по «теорії» буржуазних націоналістичних істориків про безкласовість української нації. Деякі дореволюційні дослідники чумацтва розглядали його як суцільну, єдину масу. Вони не помічали розкладу селянства та козацтва України у XVII, XVIII та XIX ст. У згаданій праці подано чимало відомостей про цей розклад селянства в період феодальної формації.

Звертає на себе увагу розділ «Роль чумацького промислу в розвитку економіки України першої половини XIX ст.», де відзначено, що чумацький промисел, особливо наприкінці 30-х рр. та на початку 40-х рр., сприяв поширенню внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Тут більше слід було показати, які саме зміни він вніс в особливості поміщицького та селянського господарства.

У всіх розділах праці обгрунтоване важливе спостереження, що чумацький промисел руйнував феодальні перепопи, сприяв поширенню та зміцненню зв'язків між окремими районами та частинами України. Крім того, завдяки цьому промислу зміцнювались економічні зв'язки України з Росією, Білорусією, Польщею, Молдавією та іншими країнами. Автор пише: «Чумацький промисел відіграв помітну роль в економіці великї частини Європейської Росії, сприяючи зміцненню і розвитку зв'язків між окремими її районами» (стор. 113).

В останньому розділі розглянуто питання про занепад чумацтва в другій половині XIX ст. Чумацтво відживає завдяки тому явищу, розвитку якого воно сприяло,— зростанню капіталістичних відносин. Після реформи 1861 р., коли в Росії і в Україні швидкими темпами розвивався капіталізм, гостро постало питання про поліпшення річкового та залізничного транспорту. Але чумацький промисел здавав свої позиції не одразу. В деяких випадках чумакі успішно конкурували з новим залізничним транспортом. Так, Курсько-Харківсько-Азовська залізниця змушена була знизити тариф, щоб підірвати конкурентів-чумаків. Але все ж нові форми транспорту відсували назад чумацький промисел як невідгдний, і в 80—90-х рр. XIX ст. він припинив своє існування. Відбулися також зміни в становищі населення, що займалося чумацьким промислом. В тяжкому стані опинилися чумакі-наймити, які поповнили кадри сільського пролетаріату. Автор правильно накреслює лінію соціальних змін в основних двох групах чумаків, але недостатньо пов'язує його з загальним соціально-економічним процесом на Україні. Як недолік монографії можна відзначити те, що іноді автор подає факти без посилання на джерела. На стор. 106 сказано, що в 1833 р. пшениця, вирощена в басейні нижньої Волги, була перевезена спочатку через Петербург у Лондон, а звідси — до Одеси. Але звідки взяті ці відомості, не відомо.

Праця І. С. Слабеева заповнює одну з мало вивчених сторінок в історії соціально-економічних відносин на Україні, на яку майже не звертали увагу дослідники. Монографія дає можливість ширше і всебічніше висвітлити ті зміни, що відбувались у зв'язку з розвитком елементів капіталістичних відносин у період феодалізму та в час його розкладу на території європейської Росії.

М. М. ТКАЧЕНКО

**В. А. УСТИНОВ. ПРИМЕНЕНИЕ ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫХ МАШИН
В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ (ДЛЯ АНАЛИЗА МАССОВЫХ ИСТОЧНИКОВ).**

изд-во «Мысль», М., 1964, 231 с.

Сучасний етап прогресу науки характеризується винятково швидкими темпами зростання обсягів наукової інформації, змісту процесів, що вивчаються, постійним оновленням і удосконаленням методів досліджень. На службу багатьом галузям наук щоразу у більших масштабах ставляться математичні методи аналізу і високоефективні технічні засоби переробки наукової інформації.

В історичній науці дослідники також стикаються з необхідністю збирати й аналізувати великі обсяги даних та спостере-

жень. Життя, практика комуністичного будівництва настійно вимагають від радянської історичної науки, щоб вона розкривала найглибші зв'язки і закономірності в історичних процесах, узагальнюючи досвід розвитку суспільства, допомагала нашим людям розв'язувати важливі завдання, що стоять перед партією, державою, всім народом.

Прагнення поповнити арсенал засобів і методів дослідження й вивчення історичної науки, використовуючи досвід і досягнення всієї сучасної науки,— це не випад-

овість, а закономірно назріла і характерна риса, властива нинішньому етапу розвитку історичних наук.

Дещо в цьому напрямку вже зроблено. а світова бібліографія історичних досліджень, що базуються на використанні математичних методів, нараховує лише кілька десятків статей. Ось чому книзі сибірського історика В. О. Устинова «Применение вычислительных машин в исторической науке (для анализа массовых источников)» удалося стати помітним явищем у світовій історичній науці.

Рецензована праця виникла в результаті плідного співробітництва автора з агатами дослідниками і колективами вечних науки. Це дало можливість залучити до аналізу на електронній обчислювальній машині різноманітні за характером і видом історичні джерела, творчо оєднуючи нові методи та прийоми з уже ідомими.

В. О. Устинов був одним з перших, хто валіфіковано взявся за розробку методики застосування електронно-обчислювальних машин і математичних методів для аналізу масових історичних джерел,— і сь перед нами монографія, що узагальює перший етап розвитку цих методів.

Є у рецензованої книги ще одна, не енш важлива мета—дати вченому-історикові перший учбовий посібник з нових етотів: ознайомити його з основами обчислювальної техніки і математичної логіки, на конкретних прикладах показати оживності, які відкриває перед дослідниками сучасна обчислювальна техніка і им самим допомогти історикам самостійно формулювати деякі свої завдання стовно до нових умов їх розв'язання. З риводу цього автор пише: «Мету книги ожна вважати досягнутою, якщо читач атиме уявлення про те, де і як він зможе використовувати електронні обчислювальні машини і деякі математичні методи ля розв'язання свого завдання на матеріалі масових джерел». Для переконливої наведено кілька прикладів з книги. озшифровка давніх письмен американських племен майя, знищених іспанськими олонізаторами. На розв'язання цього завання витрачали роки напруженої праці агато поколінь дослідників. Або статистична обробка повного комплексу даних тропологічних вимірів корінного населення Сибіру. Для виконання цієї роботи ручну потрібно було б близько 30 людиноків. ЕОМ проаналізувала дані за 4 години. Крім цього, тільки завдяки застосуванню обчислювальної техніки стало можливим вивчення історичної еволюції заожності селянських господарств на матеріалі періодичних подворних описів ХІХ ст. кожному такому описі є відомості прилизно про тисячу дворів, і до того ж баовно зв'язки між ними схрещуються. Протезити тенденції в цій складній картині осі не вдавалось.

В. О. Устинов дав істотне уточнення назви своєї роботи— «для аналізу масових історичних джерел». Це, з одного боку, дає можливість автору обґрунтовано пропонувати, поширювати методи, висвітлені в книзі не тільки на історичні дослідження, але й на ряд інших завдань гуманітарних наук, зокрема, на дуже актуальні завдання обробки даних соціологічних досліджень; а з другого боку— концентрувати увагу, по суті, на одному важливому типі подібних завдань, пов'язаних з статистичною обробкою масових даних.

Відповідно до викладеного вище задуму в книзі В. О. Устинова послідовно розглядаються такі питання: подання масових історичних джерел у вигляді таблиць; короткі відомості з обчислювальної техніки, математики та логіки; поняття про програмування і ступені команд ЕОМ; методика обробки й аналізу джерел на ЕОМ, яка передбачає таку послідовність робіт: постановка завдання в його історичній інтерпретації; математична постановка завдання; вибір методу розв'язання завдання; розробка принципального алгоритму (системи дій) для розв'язання завдання; програмування алгоритму; підготовка інформації та введення в ЕОМ; розв'язання завдання; опрацювання одержаних результатів і формулювання висновків.

В кінці книги автор подає класифікацію завдань, розв'язуваних на масових джерелах, і наводить конкретні приклади розв'язання таких завдань.

Більша частина подібних завдань, розв'язуваних у нашій країні, спиралась на використання розроблених В. О. Устиновим і його колегами— математиками Сибірського відділення АН СРСР стандартних алгоритмів і програм. Створення цього набору універсальних математичних методів є самостійним і значним вкладом В. О. Устинова в методіку історичної науки.

Виконана робота, про яку розповів учений у рецензованій праці, подає надзвичайно цінну допомогу багатьом дослідникам в оволодінні новими прогресивними методами аналізу історичного матеріалу.

Разом з тим слід вказати, що книга В. О. Устинова не вичерпує всієї різноманітності потреб історичної науки в машинних методах переробки інформації та всіх наявних можливостей для їх задоволення. На нашу думку, типи цих завдань можна представити так: а) інформаційний пошук історико-наукових відомостей в нагромаджених масивах інформації; б) логічний аналіз (зокрема, історико-порівняльний) наявних фактів і відомостей; в) статистично-обчислювальні завдання; г) моделювання історичних процесів. Автор досить повно висвітлює методи розв'язання третьої групи завдань і дає ряд цінних методів для рішення завдань другої групи.

Досвід розв'язання завдань з моделювання взагалі ще дуже незначний, він важко піддається узагальненню, чого не можна сказати про завдання першого зга-

даного типу. Тут є цінний досвід досліджень як із застосуванням електронно-обчислювальної техніки (М. Ю. Брайчевський, К., 1963), так і на основі використання досить ефективних ручних і механічних засобів обробки перфокарт (Ю. Кахк, Х. Паллі, Таллін, 1962—1964).

Але слід мати на увазі, що далеко не для кожного історичного завдання, хай навіть зв'язаного аналізом масових джерел, є доцільним орієнтування на використання ЕОМ. Велика кількість конкретних завдань вказаних вище типів, що часто зустрічається в роботі історика, може бути розв'язана з допомогою використання перфокарт з крайовою перфорацією і найпростіших ручних селекторів, а також перфокарт з внутрішньою перфорацією та механічних лічильно-аналітичних машин (табуляторів).

Для правильного вибору того чи іншого типу технічних засобів необхідно враху-

вати такі обставини: а) обсяг вихідного масиву інформації; б) швидкість поширення вихідного масиву інформації в міру розвитку науки; в) логічну ємкість (складність) питань, розв'язуваних у процесі дослідження; г) потребу повернення при розв'язанні нових завдань до раніше сформованого і підготовленого масиву історико-наукової інформації.

Однак висвітлення цих і подібних питань змусило б включити в книгу ряд істотно важливих, але значно відмінних за змістом розділів.

Праця В. О. Устинова про використання електронно-обчислювальних машин в історичній науці — це перший сміливий, хоч і важкий крок на шляху до озброєння радянських істориків могутнім арсеналом різноманітних сучасних технічних засобів дослідження.

Г. М. ДОБРОВ

S. SKRZYPEK. *STUDIA NAD NAJDAWNIEJSZĄ GRANICĄ POLSKO-RUSKĄ W REJONIE GRODÓW CZERWIENSKICH I WOLYNIA*, Warszawa, 1962, 179 с.

Ю. СКШИПЕК. *ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО НАЙДАВНІШИЙ ПОЛЬСЬКО-РУСЬКИЙ КОРДОН В РАЙОНІ ЧЕРВЕНСЬКИХ ГОРОДІВ І ВОЛИНИ*,

Варшава, 1962, 172 с.

Темою книги Ю. Скрипека є «спроба опису і визначення найдавнішого польсько-руського кордону на південному сході».

У вступному розділі автор говорить про велике значення історії формування племінних територій для визначення найдавніших кордонів, підкреслюючи, що «для політичної приналежності тоді мало дуже велике значення етнічне обличчя даної території». Водночас він ставить під сумнів вірогідність літописної звістки про похід Володимира на західні окраїни східнослов'янських земель у 981 р., бо, мовляв, літопис говорить, що Володимир зайняв насамперед Перемишль, потім Червен, а це неможливо, бо «маршрут походу був би незрозумілим колом, а в русі на Червен з-під Перемишля Володимир мав би на своєму правому фланзі, а потім на тилах не здобутий Белз» (стор. 57). «Ці сумніви... виразно показують, що в тому випадку не може йтися про Перемишль над Сяном» (стор. 58). Більш ймовірно, що Володимир ішов спочатку на волинський Перемишль, а тоді на Червен, «бо віддаль Перемишля від Червена становить лише 30—40 км¹, що давало змогу знепацька захопити обидва городи». Також і Белз, якщо прийняти «виправлений» маршрут походу, не загрожував би Володимирові, бо розташований він за Червенем, а Буг «становив у цьому випадку захист лівого флангу Володимира» (стор. 59).

Як бачимо, весь умовисновок автора по-

будовано на довільних припущеннях. Літопис говорить, що Володимир зайняв Перемишль, Червен та інші городи, але не говорить, у якій хронологічній послідовності було це зроблено. Зрештою, сам Ю. Скрипек вважає, що під час походу Володимир не зустрів серйозного опору (стор. 56). А якщо так, то Володимир не мав підстави боятися, що йому у фланг, чи в тил нападуть на населення, яке не думало про збройний опір. Думку про те, що під Перемишлем у статті 981 р. слід розуміти не Перемишль, а Волинський Перемишль (біля Берестечка), вперше висунув Ст. Кучинський. Однак він не навів жодного серйозного аргументу на користь цієї тези. «Підстановку» Перемишля замість Перемишля вважає ймовірною і буржуазний історик Г. Пашкевич, який, до речі, критикуючи Г. Вернадського за подібну підстановку («в ясах» замість в лясах») іронізував: «Якщо застосовувати такий метод, то зможемо читати Русія замість Прусія і навпаки»². Але ж читати замість Перемишля

² H. Paszkiewicz. *The Origin of Russia*, London, 1953, p. 376. Наскрізь тенденційна праця Г. Пашкевича була піддана справедливій критиці відомим польським ученим Г. Ловмянським. Спрямованість книги Пашкевича видно хоча б з того, що в тих випадках, коли джерела прямо говорять про руський характер населення Галицького Підкарпаття, автор заявляє, що йдеться про людей, які не були східними слов'янами, а названі руськими лише тому, що дотримувались «руської» релігії.

¹ Насправді понад 105 км по прямій лінії (Я. І.).

Перемиль — таке ж необгрунтоване «виправлення», як і «змішання» Русі з Пруцією!

Основна теза книжки О. Скшипека щодо перебігу «польсько-руського кордону напередодні 981 року» повністю спирається на своєрідно інтерпретовані спостереження А. М. Насонова, викладені у відомій праці «Русская земля и образование территории Древнерусского государства» (1951). Нагадаємо коротко зміст цієї книги. Як відомо, термін «Русь» означав первісно землю в середній течії Дніпра, де жили поляни. Академік Б. О. Рибаків вважає, що навіть Київ спочатку не входив до «Руської землі», яка лежала дещо південніше, в районі р. Росі³. В міру формування політичних об'єднань у східних слов'ян назва Русь незабаром поширилась на територію всієї Київщини, Переяславщини та Чернігівщини, а після утворення Древньоруської держави — на всі східнослов'янські землі. Однак ще у XII—XIII ст. літописці живляють термін «Руська земля» в двох значеннях: ширше — як синонім усієї Давньоруської держави і вужче — для позначення Київщини⁴. Те, що до XIII ст. назва «Руська земля» найтісніше була зв'язана з Середнім Подніпров'ям, відбиває важливу роль цього району у формуванні східнослов'янської державності. З метою територіально-го визначення наддніпрянського «ядра» Давньоруської держави А. М. Насонов простежив рецидивні вживання слова Русь у вузькому значенні. Він зокрема писав, що для літописців XII ст. Русь не включала Ростово-Суздальської, Смоленської, Полоцької земель і навіть розташованої недалеко від Києва землі древлян з Овручем⁵. Зрозуміло, всі перелічені землі в етнічному значенні були руськими, тобто східнослов'янськими. Коли Насонов говорив, що вони не належали до Русі, то мав на увазі райони Києва, Переяслава, Чернігова. Тільки в такому розумінні він писав на підставі літопису за 1148—1152 рр., що міста на Бузі (Буськ) і по Горині (Шумськ, Тихомль, Гнойниця) ще в XII ст. вважались крайніми «руськими» містами на заході⁶. Але внаслідок якогось непорозуміння Ю. Скшипек з цього приводу пише: «Західний кордон Київської Русі Насонов визначає в районі пізньої Волині між

Стиром і Горинем» (стор. 21). А далі: «Насонов... уточнює польсько-руський (?—Я. І.) кордон у Х ст. Літопис назвав руськими городами Гнойницю, Тихомль, Шумськ і Буськ⁷ — всі на схід від Бугу. На підставі цих даних Насонов прийшов до висновку, що польсько-руський кордон ішов вододілом між Стиром і Горинем і в ніякому випадку не виходив поза Горинь» (стор. 83). Але ж А. М. Насонов на тих же сторінках, на які покликається Ю. Скшипек, говорить не про західну межу Київської Русі як держави чи (що те саме) про русько-польський політичний кордон, ані, тим більше, не про західну межу східнослов'янської етнічної території. Він говорить про межі Київщини (земля полян), яку літописець XII ст. згідно з давньою традицією називав «Руською землею». Говорячи про межі Польщі, А. М. Насонов якраз відзначав, що в розглядуваний ним період Польща на сході межувала з Червентськими городами⁸, а не з землею полян.

Шляхом своєрідного тлумачення висновків А. М. Насонова про межі території полян Ю. Скшипек доводить, що в 981 р. Володимир закріпив за своєю державою землі від Стиру до Червена. Далі твердиться, що в 1018 р. король Болеслав I захопив не всю цю територію, а західну її окраїну — Червентські городи, які доходили лише до Західного Бугу. Відстоюючи при цьому справедливу тезу, що територія Червентських городів не була значною, автор суперечить собі. Він пише: «Якщо б ми прийняли, що «Червентські городи» охоплювали територію пізньої Волині, Бельзьку і Перемишльську землі..., то в 981, 1018 і 1031 рр. треба було б говорити про такі територіальні зміни, які можливі лише внаслідок великих військових походів. Проте, як можна судити з літописних звісток, ці походи не мали характеру військових дій великого масштабу» (стор. 73). Це твердження мусить однаковою мірою стосуватися як 1018, так і 981 р. Та й сам Ю. Скшипек в іншому місці відзначав, що похід 981 р. був невеликою експедицією (wypadem) і не міг тривати довго, бо того ж року Володимир ходив на далекіх в'ятичів (стор. 56, 58). Отже сам автор аргументує те, що і в результаті походу 981 р. не могло бути значних територіальних змін, які охоплювали б весь район від Стиру й Горині до Вепра.

Перейшовши до питання про етнічну приналежність земель між Вепром і Стиром, автор підкреслює значення археологічних джерел. При цьому він схвально цитує

³ Б. Рибаків. Первые века русской истории, М., 1963, стор. 15.

⁴ Д. С. Ліхачов твердив, що первісним є широке значення поняття «Руська земля», а вужче з'явилося у XII—XIII ст. (Повесть временных лет, т. 2, М.—Л., 1950, стор. 240, 241).

⁵ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства, М., 1951, стор. 29.

⁶ Там же, стор. 41, 130. До речі, Насонов завжди в таких випадках бере слово «руські» в лапки, зазначаючи, що воно вживається не у звичайному (етнічному) значенні.

⁷ До речі, звичайний у числі «руських» (тих, що належали до Київщини) міст «Буськ» — це Божський на Південному Бузі, а не той Бусь, для якого Ю. Скшипек змушений конструювати «глибоку дугу на захід» в польсько-руському кордоні.

⁸ А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 132, 144.

твердження Р. Якимовича, начебто на Волині до 30-х рр. XX ст. не знаходили «майже ніяких пам'яток подібних до знахідок у Києві та інших городах Наддніпрянщини», а зате «багато знахідок свідчать про безпосередні польські впливи» (стор. 136, 137). Справді, Р. Якимович подає окремі західні вироби, знайдені на руській території: «есуваті коблочки», намистини з бляхи й дроту⁹. Проте, як вказував відомий польський археолог К. Яжджевський, польських імпортів на руській території значно менше, ніж руських на польській (кераміка, «писанки», пряслиця, металеві й скляні оздобні різних типів, сідла)¹⁰. Той же Яжджевський писав про розкопки Червена: «Майже всі рухомі пам'ятки, знайдені тут, якнайтісніше зв'язані з формами території Русі: між Києвом і Старою Ладогою та Рязанню. В той же час аналогії з пам'ятками корінних польських земель дуже мало»¹¹. Інший відомий польський історик О. Гейштор у звіті про розкопки на території Червенських городів також писав, що знахідки X—XIII ст. в Червені (Чермні) «безпосередньо зв'язані з матеріальною культурою Київської Русі», що матеріальна культура Волиня (городка над Бугом) «зв'язана з Руссю»¹². Якщо автор рецензованої праці не погоджується з такою оцінкою археологічних пам'яток, то слід було про це сказати, а не посилатись лише на застарілу й однобоку статтю Якимовича, одночасно замовчуючи висновки сучасних польських дослідників. Слід було б використати також праці радянських археологів, зокрема збірник «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», де опубліковано результати розкопок типово східнослов'янських пам'яток з Верхнього Побужжя¹³.

В ряді праць археологів робляться досить успішні спроби пов'язати давньоруські пам'ятки Підкарпаття і Побужжя з племенною територією бужан та білих хор-

ватів. Автор, однак, не торкається цього питання, а обмежується письмовими джерелами. При цьому він твердить, що бужани жили не над Західним Бугом, а над Південним¹⁴. Щодо дулібів, найправдоподібнішим він вважає висловлюваний уже погляд, ніби вони прибули з-за Карпат і оселились також над Південним Бугом «де під назвою болоховців піддалися татарам» (стор. 126—127). Такому поглядові суперечить вказівка літопису про зв'язок бужан і дулібів з Волинню. Можна погодитися, що назва бужан походить не від городу, а від назви ріки¹⁵. Проте здається найправдоподібнішим, що Бузьк (Бужеськ) був одним з найважливіших племенних центрів бужан і не міг лежати на окраїні їх території.

Слідом за Ф. Буяном Ю. Скішпек вважає, що в'ятичі та радимичі прийшли в район Сожі й Оки з Мазовша. Проте до поглядів Буяка він вносить істотні доповнення. «Безперечно,— пише Ю. Скішпек,—первісні садиби радимичів та в'ятичів охоплювали значно більшу територію, ніж вказав Буяк, а пасамперед включали весь край, що лежав над Бугом, майже до його верхів'їв, а також пізнішу Перемиську землю. До прийняття такого висновку нас уповажнює топонімічний матеріал» (стор. 157). Топонімічний матеріал, на підставі якого зроблено такий категоричний висновок,—це тотожність трьох географічних назв Підкарпаття й Волині з трьома назвами в центрі Росії: Перемишль та Перемишляни в Галичній й Перемишль над Окою, Звенигород Галицький і Звенигород біля Москви, Волинь (назва краю й міста) і Волинь — маловідоме село в Росії. Ці три назви автор вважає «достатнім доказом для висновку, що найдавніше населення над Бугом, на південь від Бреста, а також на території пізнішої Перемиської землі було в'ятицьким і радимичьким» (стор. 159). Крім того, звертається увага на «подібність звучання» назв Радимно і Радзимль, Коломна і Коломня. При цьому автор взагалі не ставить питання про час виникнення в басейні Оки міст Перемишля та Звенигорода та села Волині.

Нам здається безперечним, що подібність

⁹ А втім, і сам Р. Якимович визнавав, що згадувані ним намистини зустрічаються і понад Дніпром, а «есуваті» каблочки вживались не лише західними, а й східними слов'янами, хоч і рідше («Rocznik Wolynski», t. 3, Równe, 1934, s. 57, 63).

¹⁰ K. Jażdżewski, Stosunki polsko-rosyjskie we wczesnym sredniowieczu w świetle archeologii. «Pamiętnik Słowiański», t. 4, z. 2, R. 1954, s. 349, 348.

¹¹ Там же, стор. 356.

¹² A. Giejsztog. Prace badawcze na obszarze Grodów Czerwienskich. «Kwartalnik Historyczny», 1953, № 1, стор. 311, 388. Крім статті О. Гейштора, є ще кілька коротких інформацій про ці розкопки. Однак, хоч від часу розкопок минуло понад десять років, повністю матеріали цих розкопок не опубліковано. Не опубліковано також матеріалів про розкопки в Перемишлі, де виявлено рештки білокам'яного храму давньоруського типу, печатки волинських князів та інші цінні пам'ятки.

¹³ Дослідження в Ріпневі, Зимному, Плісниську свідчать, що давньоруські пам'ятки X—XI ст. є органічним продовженням поселень, які існували тут у VII—VIII ст.

¹⁴ Ю. Скішпек називає Південний Буг чомусь «Східним Бугом» (стор. 113, 127).

¹⁵ Дуже можливо, що назва племені походить від назви ріки, а назва городу від назви племені. До речі, Південний Буг у літописах як правило називали не Бугом, а Богом. Порівняймо також назви місцевостей над Південним Бугом: Побожье, Межибожье (Межжибжь). Полное собрание русских летописей, т. I, стор. 101, 269, 155, т. II, стор. 106—125, 39, 41, 160, 174, 194, 31, т. VII, стор. 39, 46.

і ідентичність п'яти географічних назв на Прикарпатті і Волині з кількома назвами Рязанської землі зовсім не є ще достатнім доказом, щоб говорити про переміщення цілих племен з одного району в інші. Можна було б навести десятки (а для роки пізнішого часу — сотні й тисячі) одякових старовинних назв, розсіяних по різних частинах східнослов'янської території. Наведемо деякі давні назви із «Списку уських городів»: Переяслав — на Наддніпрянщині, Переяслав — на Трубежі, Переяслав — поблизу Суздаля, Галич — на Прикарпатті і в Костромській області, Дорогож — на Волині і в Смоленщині, Хотин — а Дністрі і на південь від Рильська, Вишгород — на Дніпрі й Оці, Ржищів — на Дніпрі і Ржищів «литовський» і т. д.¹⁶ Як ачимо, серед географічних назв з-над Оки й такі, що мають аналогії не на Підкарпатті, а над Дніпром. Повторення географічних назв в різних частинах східнослов'янських земель свідчить і про культурні а мовні зв'язки, і про певні міграційні процеси, але ж, не маючи доказів, що ці азви припадають на «племінний» (додержавний) період історії, не можна будувати а основі лише географічних назв теорій ро розселення окремих племен.

Для підкріплення тези про заселення ьрхнього Побужжя вихідцями з Мазова автор кілька разів підкреслює, начебто загальновизначено» і «прийнято в науці», о первісна колонізація поширювалася зловж річок у напрямі їх верхньої течії (стор. 14, 142). Проте в іншому випадку ін сам констатував, що колонізація баейну Оки в'ятиччями йшла від верхів'я до ередньої течії (стор. 162). Відомі й інші одібні випадки, наприклад, просування поия униз по Дніпру.

Ю. Сквишпек вважає також, що з «маовецько-в'ятицькою» концепцією узгодуються матеріали археологів: виявлення днакових свинцевих пломб у Дорогичині над Бугом та в околицях Рязані, наявність в'ятицьких курганів волинських шиферних пряслиць (стор. 160, 161). Але ж, згідно з теорією Сквишека і Буяка, в'ятичі й адимичі переселялися з Мазовша не пізше VIII ст., а город Дорогичин, де знадено пломби, заснований у XI ст.¹⁷ Такі пломби, зрештою, були поширені і в інших істах Русі. Щодо шиферних пряслиць, то агальновідомим є їх поширення у всіх іднослов'янських племен.

В рецензованій книзі є й інші необгрувані твердження, зокрема, що на межі I—XI ст. на Волині й Підкарпатті не було станов «ні католицької, ні православної церкви», що і в 1031 р. в Червені та Белзі не існувала церковна організація» (стор. 91). Але, по-перше, до 1054 р. не мож-

на говорити про православну й католицьку церкви, по-друге, наявність церковних установ на західних окраїнах Русі засвідчується археологічними знахідками. Важко погодитись і з тим, що Червенські городи — це комплекс городів-укріплень, які утворювали одну ранньосередньовічну твердиню з спільною назвою Червен (стор. 79). До речі, автор найчастіше пише «Червень», а в інших випадках чомусь «Червеньск» (стор. 72). Цитати з літопису наводяться в латинській транскрипції, але в одних випадках в оригіналі, а в інших — у російському перекладі (стор. 44).

Серйозним недоліком книги Сквишека є неврахування ним тих праць провідних польських істориків, де з великою майстерністю аналізуються джерела X—XI ст. Майже всі дослідники на підставі ясних вказівок джерел відзначають, що принаймні до 989—990 р. Краківщина належала не польському князеві Мешку I, а чехам¹⁸. Отже, в 981 р. чеський Краків відокремлював володіння Мешка від Перемішля. Від Червенських городів князівство Мешка було відділене пушами Сандомірщини і слабо заселеним районом між Віслою й Вепром. До того ж, між Руссю й державою Мешка було князівство мазовшан, незалежне, або лише формально залежне від великопольського князя¹⁹. Виходячи з цих та деяких інших обставин спеціалісти вважають неможливим політичне панування Мешка I в районі Червенських городів та Перемішля напередодні приєднання Володимиром цих територій до Древноруської держави²⁰. Доводиться визнати, що у зв'язку з фрагментарністю збережених джерел питання про політичну приналежність указаних земель поки що не може бути остаточно розв'язане. До того ж, мабуть, йдеться про справжню політичну приналежність, а про васальну підпорядкованість, зумовлену тим, що певні угруповання місцевої панівної верхівки для зміцнення свого класового панування шукали опори у сусідів²¹ — не тільки у верхівки «єдинокровних» племен, але також у чехів, чи залежних від них віслян.

Що ж до етнічної приналежності населення Прикарпаття й Волині, то видатний польський археолог В. Антоневич справед-

¹⁸ G. Labuda. O rzekomej utracie Krakowa przez Cechów w r. 999. «Slavia Antiqua», t. 20, 1960, стор. 92.

¹⁹ Слід мати на увазі й те, що Мешко I не міг приділяти багато уваги східним справам, бо проводив дуже активну політику на західному кордоні. Див. A. Gieysztor. Aspects territoriaux du premier Etat polonais (IX-e — XI-e siècle). «Revue Historique», t. 226, 1961, p. 377.

²⁰ A. Malecki. Z przeszlosci dziejowej. t. 1, Kr., 1897, s. 26; G. Labuda. Studia nad początkami państwa polskiego, Poznan, 1946, s. 229; 13—14.

²¹ H. Lowmianski, Łędzanie. «Slavia Antiqua», t. 4, 1953, стор. 114.

¹⁶ М. Н. Тихомиров. Список русских городов дальних и ближних, «Исторические записки», т. 40, 1952, стор. 235—259.

¹⁷ Słownik starożytności słowiańskich, I, s. 386.

ливо підкреслював, що від часу великої мандрівки народів (IV—VII ст.) тут уже не було помітних змін у складі населення. Якщо б перед утворенням об'єднаної Давньоруської держави населення на цій території (включаючи її західні окраїни з Червоном та Перемишлем) не було східно-слов'янським, то, безперечно, воно таким би й залишилось. Східнослов'янський характер населення Червонських городів від-

значали й деякі польські дослідники. Їх праці підтверджують, що етнічна межа між східними і західними слов'янами йшла приблизно по тій лінії, по якій з 981 р. до XIV ст. йшов польсько-руський політичний кордон. В більш ранній період політичний кордон між Польською і Давньоруською державами, очевидно, взагалі не існував.

Я. Д. ІСАЄВИ

*И. И. КОСТЮШКО. КРЕСТЬЯНСКАЯ РЕФОРМА 1864 ГОДА
В ЦАРСТВЕ ПОЛЬСКОМ,*

изд-во АН СССР, М., 1962, 492 с.

Скасування кріпосного права в Росії, в тому числі й в польських землях, що входили до її складу, було важливою подією в житті всіх народів нашої країни. За визначенням В. І. Леніна, це був великий історичний перелом, який знаменував собою початок нової, буржуазної Росії. Тому всебічне і глибоке вивчення соціально-економічних і політичних передумов реформи, особливостей і наслідків її проведення має значний науковий інтерес і вже привертало увагу багатьох дослідників різних напрямків. Зокрема, значний вклад у розробку окремих питань історії падіння кріпосного права в Польщі внесли передові польські історики, діячі КПП та науковці сучасної народно-демократичної Польщі. Проблеми розкладу феодально-кріпосницьких відносин, розвитку класової боротьби, національно-визвольного руху та ряду інших питань одержали своє відображення і в працях радянських істориків.

Проте як у польській, так і в радянській історіографії досі не було жодної узагальнюючої марксистської праці, присвяченої саме підготовці і проведенню реформи 1864 р. Тому поява монографічного дослідження І. І. Костюшка, природно, привернула велику увагу як історичної громадськості, так і широкого кола радянських читачів. Розроблюючи обрану тему, автор вивчив велику кількість спеціальної літератури, статистичних збірників, археографічних видань, нарисів, мемуарів, періодичної преси та архівних матеріалів.

З архівних джерел, опрацьованих автором, найбільш важливими є праці з фондів III відділення, що зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР, фонду ВУА в ЦДВІАМ, фондів Н. А. Мілютіна і Комітету в справах Царства Польського Міністерства внутрішніх справ у ЦДІАЛ, Вілонського генерал-губернатора — в ЦДІА Литовської РСР, губернаторів, військових начальників, комісій і комісарів по селянських справах в архівосховищах Варшави, Лодзі, Любліна та інших міст Польської Народної Республіки. Зібраний автором великий і різноманітний матеріал, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг,

дозволив йому написати цікаву працю, яку вперше в радянській історіографії ґрунтовно, з позицій марксистсько-ленінської методології висвітлює історію підготовки і проведення селянської реформи 1864 р. в Царстві Польському. Можна тільки висловити жаль, що в роботі дано дуже стислий аналіз джерел. Автор майже нічого не говорить про їх слабкі сторони й недоліки, про принципи, якими він керувався при підборі окремих ілюстрацій тощо.

Книга І. І. Костюшка має чітку, добре продуману структуру, в якій, на наш погляд, відбиті всі важливіші аспекти теми. Значна увага в рецензованій монографії приділена висвітленню соціально-економічних і політичних передумов реформи, боротьбі, що точилася в середовищі дворянства навколо питання про умови і засоби так званого перетворення селянського побуту. На основі великого фактичного матеріалу показується неухильний розвиток капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві Царства Польського напередодні реформи 1864 р., які разом з іншими факторами зумовили розклад феодально-кріпосницької системи.

В монографії наводиться багато цікавих фактів і узагальнюючих даних про повстання 1863—1864 рр. у Польщі, Литві, Білорусії і на Правобережній Україні та розвиток селянського руху в Царстві Польському. Особливо значного розмаху антифеодальна боротьба селянства набула в період обнародування маніфесту і полужень 19 лютого в Росії. За підрахунками автора лише протягом квітня—травня 1861 р. відмовлялись виконувати панщину селяни 1076 населених пунктів Царства Польського, які об'єднували понад 22 тисячі господарств (стор. 47).

На яскравих фактах книга показує наявність у країні об'єктивних передумов для залучення до визвольного руху широких мас селянства. І якщо останнє в своїй переважній більшості не підтримало повстанців у критичний момент, то причиною цього, як вірно відзначає автор, були недостатні, половинчаті їх вимоги щодо аграрних і соціальних перетворень, наявність у середовищі повстанців польської шлях-

, яка боялася революційного руху селян-них мас і в зв'язку з цим не дуже зачала їх до повстання. Істотною перешко-ю до об'єднання польського, українсько-білоруського, литовського і російського лянства на боротьбу проти царизму бу-підтримка ним шовіністичних вимог орянської знаті відновити польську дер-ву в кордонах 1772 р. Та слід зазна-ти, що в монографії дуже мало місця введено висвітленню цього повстання, е. незважаючи на поразку, мало велике ачення. Під впливом його, масового с-ньського руху та потреб економічного звітку країни царизм змушений був йіснити селянську реформу 1864 р., яка ворила певні умови для дальшого роз-тку продуктивних сил і більш прогр-вних, капіталістичних виробничих відно-н Царства Польського.

В монографії вперше в радянській істо-графії дається докладний огляд захо-з царського уряду, спрямованих на під-говку реформи, аналізуються законодав-акти 19 лютого 1864 р., висвітлюється едення їх у дію, показуються зміни, які алися в результаті реформи в селянсько-землеволодінні та в користуванні сер-гутами, розглядається боротьба селян оти грабницьких умов реформи, за-льш радикальне вирішення аграрного п-ння. Автор вносить істотні виправлення доповнення в дані про зміни в селян-кому землеволодінні Царства Польсько-після реформи 1864 р. Значну наукову нність становить у цьому плані ряд таб-ць.

На основі співставлення і ретельного алізу офіціальних даних І. І. Костюшко реконливо доводить, що «втрати» помі-ків у результаті реформи були значно жшими, ніж вони показані в літературі, селяни, як і в інших районах країни, тержали здебільшого невеликі наділи зем-и, які, природно, не могли задовольнити потреби. Наводяться цікаві дані про змах і напрямок селянського руху в рємних губерніях Польщі в період про-едення реформи 1864 р. Правильно відзначаючи буржуазний зміст лянської реформи 1864 р., автор між тим : завжди підкреслює її кріпосницький ха-ктер, не вказує на наявність у польсько-у пореформеному селі численних залиш-в феодальних відносин, які стримували

розвиток продуктивних сил і були основою гострої класової боротьби між поміщани-ми і селянами, однією з головних причин виникнення в майбутньому першої бур-жуазно-демократичної революції в Росії. Зокрема, при висвітленні сервітутних від-носин автор майже нічого не говорить про їх негативний вплив на розвиток продук-тивних сил у сільському господарстві.

У книзі неодноразово відмічається, що реформа 1864 р. в Царстві Польському мала більш буржуазний характер, ніж ре-форма 1861 р. в Росії, але це положення не підкріплюється відповідними фактами. В монографії відсутні порівняльні дані про ступінь забезпечення селян в Росії і Поль-щі землею, про умови придбання ними на-ділів, про сільське управління тощо.

Дещо однобічно характеризується зро-стання потреби поміщиків у грошах. Автор пов'язує це явище лише з збільшенням ви-користання найманої робочої сили, не вра-ховуючи при цьому таких важливих чин-ників, як придбання удосконалених зна-рядь праці, розвиток торгівлі, а також ви-трати на придбання предметів достатку, число яких у пореформений період неухиль-но зростало.

На стор. 343 наводяться цікаві дані про кількість масових порубок лісів, здійсне-них селянами в 1868 р., але, на жаль, від-сутні дані за інші роки. Те ж саме слід зазначити і щодо інших форм боротьби.

Позитивною рисою рецензованої книги є те, що всі події в Царстві Польському ви-світлюються в тісному зв'язку з тими пе-ретвореннями, які відбувалися тоді в Ро-сійській імперії загалом. У монографії на-водиться багато яскравих фактів, що ха-рактеризують тісні економічні зв'язки та спільну боротьбу польських, українських і російських революціонерів проти царизму. Велика кількість посторінкових приміток, список використаної літератури і джерел, географічний та іменний покажчик вдало доповнюють основний текст і полегшують користування книгою.

Незважаючи на окремі недоліки і неточ-ності, що мають місце в книзі, монографія І. І. Костюшка є значним явищем в радян-ській історіографії і становить помітний вклад у дослідження історії Польщі XIX ст.

М. Н. ЛЕЩЕНКО.

E. WINTER. FRÜHHUMANISMUS, SEINE ENTWICKLUNG IN BÖHMEN UND DEREN EUROPÄISCHE BEDEUTUNG FÜR DIE KIRCHENREFORMBESTREBUNGEN IM 14. JAHRHUNDERT, AKADEMIE-VERLAG, Berlin, 1964, 237 c.

Е. ВІНТЕР. РАННІЙ ГУМАНІЗМ, ЙОГО РОЗВИТОК У ЧЕХІІ І ЙОГО ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЦЕРКОВНОЇ РЕФОРМИ В XIV СТОЛІТТІ, Берлін, 1964.

Едуард Вінтер — історик, широко відомий у багатьох країнах Європи, академік німецької Академії наук у Берліні (НДР).

професор університету ім. Гумбольдта, директор Інституту історії німецько-слов'янських зв'язків Німецької Академії наук,

лауреат Національної премії НДР (1956 р.). Численні монографії цього прогресивного вченого відомі й у Радянському Союзі: «Росія і Ватикан у вік імперіалізму», «Росія і слов'янські народи в дипломатії Ватикану», «Росія і папство» (остання монографія в двох томах, 1960—1961 рр.). Перу вченого належать також книги про чеського математика й філософа початку XIX ст. Б. Больцано, про чеську й словацьку еміграцію в Німеччину в XVII і XVIII ст., про Візантію й Рим у боротьбі за Україну та ін.

Побувавши на франківських святах 1956 р. на Україні, відвідавши місяця, зв'язані з життям великого Каменяра, Е. Вінтер зацікавився його творчістю. Протягом кількох років він і його найближчий співробітник Петер Кірхнер працювали над великою книгою, що з'явилася як том XIV серії «Джерела й студії до історії Східної Європи» — Іван Франко. Статті з історії і культури України, вибрані німецькі праці революційного демократа, писані у 1882—1915 рр. (Видавництво Німецької Академії наук у Берліні, 1963).

Е. Вінтер виступав на Міжнародному форумі діячів культури в Києві, присвяченому 150-річчю з дня народження Шевченка, був ініціатором проведення в Берліні в червні 1964 р. Інтернаціонального наукового симпозіуму, присвяченого цій же даті. На симпозіумі він виступив із вступним словом і змістовною доповіддю: «Революційний демократ Шевченко і мететерхівська Австрія». Керований Е. Вінтером Інститут підготував до друку великий збірник доповідей, виголошених на симпозіумі.

Монографія «Ранній гуманізм...» складається з невеликої передмови, вступу й чотирьох розділів. Перший розділ висвітлює початковий період гуманізму. Другий розділ — «Розвиток у каролінські часи» (1346—1378 рр.), тобто в часи, коли королем був Карл I Чеський (він же Карл IV, імператор Священної Римської імперії). Відомо, що К. Маркс дав Карлові негативну характеристику¹. Проте в Чехії в період його правління розвиваються ремесла й торгівля, в Празі засновується університет (1348 р.), який і тепер називається Карловим. Е. Вінтер висвітлює прогресивне значення заснування університету, діяльність ордену августинців, з середовища якого вийшли деякі відомі діячі реформації, діяльність празького архієпископа Арншта з Пардубіце, ченця-проповідника Конрада Вальдгаузера, чеського каноніка Яна Міліча з Кромержіжа, який

проповідував чеською мовою й викривав духовенство. Третій розділ «Вплив у Чехії в XIV і на початку XV ст.» поділяється на підрозділи: «Соціальне й політичне підґрунтя національного руху», «Реформаційний містицизм», «Реформаційні засади університетів», «Чеська реформація», «Розвиток революційного руху». «Поширення на Захід і Схід» — така назва останнього розділу монографії.

Праця «Ранній гуманізм...» є наслідком багаторічних досліджень Е. Вінтера. При величезну кількість використаної літератури свідчить показник джерел (с. 207—227).

Нова монографія видатного німецького історика не є вузько історичною студією. Це власне книга з історії людської думки. Новим моментом у висвітленні реформаційного руху раннього періоду Відродження є щільний зв'язок ідейних течій з зародженням у надрах феодалізму буржуазно-капіталістичних відносин, з класовою боротьбою в Чехії у XIV ст. Особливий інтерес для нас становлять розділи, присвячені гуситському рухові. Е. Вінтер широко показав загострення соціальних і національних суперечностей в Чехії напередодні й під час гуситського руху, процес формування чеської буржуазної нації.

Як зазначає автор, книга присвячена трьом знаменним датам: 600-річчю Краківського (1964 р.) і Віденського (1965 р.) університетів, а також 500-річчю з дня народження Ніколауса Кузанського, німецького філософа й ученого, який був одним з попередників Коперніка, вважаючи, що Земля не є центром Всесвіту, що вона обертається навколо своєї осі. Ніколаус склав карту Середньої і Східної Європи. Праці його мали вплив на багатьох мислителів епохи Відродження, зокрема на Д. Бруно.

Гуситський рух мав значний відгомін у сусідніх країнах, зокрема в Польщі, де переховувалось від переслідувань чимало гуситів. Вони принесли в Польщу свої ідеї, культуру. Послідовник і соратник Яна Гуса Ієронім Празький, як відомо, подорожував на початку XV ст. у Польщі, Литві, Русі (відвідав Вітебськ і Псков) і своїми проповідями сприяв поширенню ідей гуманізму в цих країнах. У монографії Е. Вінтера багато сторінок присвячено цьому видатному чеському реформатору, який разом з Я. Гусом був спалений у Констанції.

Вважаємо, що нова монографія Е. Вінтера становить великий науковий інтерес і для українських істориків.

Є. П. КИРИЛЮК

¹ Див. Архив Маркса и Энгельса, т. VI, М., 1939, стор. 76.

НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР У 1964 р.

В Інституті історії АН УРСР протягом 1964 р. досліджувались актуальні проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. В основу роботи великого наукового колективу було покладено настанови XX, XXI і XXII з'їздів КПРС, рішення червневого (1963 р.), жовтневого і листопадового (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС та ЦК КП України.

Ці та інші рішення і постанови мобілізували весь науковий колектив Інституту історії АН УРСР на ліквідацію виявлених недоліків і хиб в питаннях планування і організації науково-дослідної роботи, розстановці і використанні наукових кадрів. У другій половині 1964 р. відбулися зміни в керівництві Інституту — директором Інституту призначено професора К. К. Дубину, переглянуто і поліпшено тематичний і видавничий плани під кутом зору їх актуалізації, проведено ряд заходів для розширення досліджень проблем, зв'язаних з вивченням закономірностей поступального руху людства до комунізму, узагальненням історичного досвіду КПРС і радянського народу, виникнення і розвитку світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного і національно-визвольного руху. Значна робота ведеться по підготовці праць, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Звернуто увагу на розробку методологічних питань історичної науки, підвищення теоретичного та ідейно-політичного рівня наукових досліджень, подолання в друкованих працях описовості і фактографізму, активізацію боротьби проти ворожої буржуазної ідеології. Дещо поліпшила свою роботу Вчена рада Інституту, пріоритет надається вирішенню важливих наукових дискусійних питань.

Вдосконалюється структура Інституту — з метою глибокого дослідження актуальних питань сучасності створено спеціальний відділ історії комуністичного будівництва, відновлено відділ історії зарубіжних соціалістичних країн. Протягом року розпочалося також активне дослідження нового наукового напрямку — історії країн Сходу. Все це максимально сприяє дальшому розвитку історичної науки.

В 1964 р. науковці Інституту завершили розробку багатьох важливих тем. Готуєть-

ся нове, перероблене і доповнене видання двотомника «Історія Української РСР», яке має вийти в світ у 1965 р.

Колектив авторів Інституту історії АН УРСР у творчій співдружності з працівниками кафедр історії СРСР та історії КПРС вузів республіки закінчив написання великої монографії «Історія робітничого класу Радянської України» (40 авт. арк.), яка присвячена дослідженню історії робітничого класу України в 1917—1964 рр. В праці на основі використання великого фактичного матеріалу показано керівну роль робітничого класу на чолі з Комуністичною партією в боротьбі за владу Рад, в будівництві соціалізму і комунізму. Особливу увагу звернуто на висвітлення героїчної боротьби робітничого класу України за завершення будівництва соціалізму і створення матеріально-технічної бази комуністичного суспільства. В праці досліджено кількісні і якісні зміни в складі робітничого класу України, нові комуністичні форми праці, нові суспільні відносини, діяльність Комуністичної партії по вихованню нової людини в дусі морально-го кодексу будівника комунізму.

Досліджена науковим співробітником Л. А. Шевченко тема «Розквіт української радянської культури в період розгорнутого будівництва комунізму» (12 авт. арк.), присвячена аналізу процесу культурної революції в Українській РСР на її завершальному етапі в період розгорнутого комуністичного будівництва, показано, як під керівництвом Комуністичної партії трудящі республіки досягли нових великих успіхів у розвитку української радянської культури. Велика увага приділена висвітленню тих нових явищ, паростків комунізму, які з кожним роком дедалі більше поширюються в культурному житті радянського суспільства. Досліджено також питання про взаємодію та взаємовплив культури українського народу з культурами братніх народів СРСР.

Закінчена тема «Колгоспне селянство України в боротьбі за піднесення сільськогосподарства (1953—1958 рр.)», виконавець якої науковий співробітник Є. П. Талан дослідила зміни в українському селі у вказаний період, висвітлила трудове і політичне піднесення колгоспного селян-

ства у боротьбі за розвиток сільського господарства в 1953—1958 рр.

Старший науковий співробітник П. К. Стоян завершив дослідження теми «Радянське будівництво в Українській РСР в 1921—1925 рр.» (20 авт. арк.), показавши діяльність Рад, методи залучення широких мас трудящих до управління державою, шляхи вдосконалення радянського державного апарату, проведення адміністративно-територіальної реформи в 1922—1925 рр., роль Української РСР у процесі об'єднання радянських республік і створенні СРСР.

Діяльності Рад України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції присвячена тема, яку закінчив науковий співробітник Ю. М. Гамрецький (15 авт. арк.). В праці показано Раді як головну арену боротьби за вплив на маси і перетворення Рад під керівництвом більшовицької партії в державні органи диктатури пролетаріату. В дослідженні, що базується на численному архівному матеріалі, документальних публікаціях та газетних повідомленнях, вперше в історичній літературі показано склад Рад, їх чисельність, процес більшовизації Рад протягом 1917 р., активна роль Рад у зміцненні союзу робітничого класу і трудячого селянства.

Науковий співробітник Ж. П. Тимченко завершила тему «Участь трудящих жінок у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні» (9 авт. арк.). В цій праці вперше в історичній літературі показано діяльність Комуністичної партії по формуванню політичної свідомості трудящих жінок України і залучення їх до масового революційного руху, висвітлено участь робітниць і селянок у боротьбі за зміцнення завоювань соціалістичної революції на Україні.

Закінчено тему «Формування древньоруської народності» (8 авт. арк.), виконавцем якої старший науковий співробітник М. Ю. Браїчевський дослідив передумови і основні етапи формування древньоруської народності, спільного предка трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського, піддав критиці буржуазно-націоналістичні концепції з цього питання.

Старші наукові співробітники В. Г. Сарбей і А. В. Санцевич завершили тему «Розвиток і організація історичної науки в Українській РСР порівняно з іншими країнами» (6 авт. арк.). В роботі дано короткий огляд розвитку історичної науки на Україні з давніх часів до наших днів. Особлива увага приділена висвітленню стану досліджень з історії Української РСР в сучасний період. Виконавці теми проаналізували кількісний і якісний склад кадрів істориків республіки, а також стан джерельної бази і документальних публікацій, необхідних для проведення досліджень. Коротко показано організацію історичної науки за рубежом (у Польщі й Франції), зроблено ряд висновків, пропо-

зицій та рекомендацій, втілення яких життя сприятиме дальшому розвитку історичної науки в Українській РСР.

«Економічне і культурне співробітництво Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою» (8 авт. арк.) — так тему виконав старший науковий співробітник І. М. Кулінич. В цій праці на прикладі співробітництва УРСР та НДР показано новий тип взаємних стосунків між країнами соціалістичної співдружності, розкрито місце України в міжнародному соціалістичному поділі праці, висвітлено економічне і культурне співробітництво УРСР та НДР.

Старший науковий співробітник І. М. Мельникова завершила дослідження теми «Державне будівництво і розвиток демократії в Чехословаччині в період будівництва основ соціалізму (1948—1960 рр.)» (4 авт. арк.), що є розділом колективної праці — «Будівництво основ соціалізму в країнах Центральної і Південно-Східної Європи», яка готується Інститутом слов'янознавства АН СРСР. В розділі досліджено процес становлення і зміцнення диктатури пролетаріату в формі народної демократії в Чехословаччині, роль народно-демократичної держави та розвиток її функцій на етапі будівництва основ соціалізму.

Використавши вітчизняні і зарубіжні джерела, періодичні видання, офіційні документи британського уряду і консервативної партії, науковий співробітник В. О. Горбик виконав тему «Політика консерваторів щодо робітничого класу Великої Британії (1959—1964 рр.)» (9 авт. арк.). Праця розглядає основні напрямки соціальної політики консерваторів, зроблено детальний аналіз антинародної спрямованості політики цієї партії, висвітлено причини поразки консерваторів на парламентських виборах 1964 р.

В 1964 р. Інститут історії АН УРСР провів велику роботу по виданню наукових праць — в світ вийшло 12 монографій, 16 брошур, 5 тематичних збірників статей, 2 збірники матеріалів-хроніки, 1 збірник документів, 70 статей, рецензій у журналах та збірниках. Загальний обсяг опублікованої продукції — 464 друк. арк. Найважливішими з опублікованих праць є такі: «История Киева», т. II (колективна монографія, перероблене й доповнене видання російською мовою, 64,2 друк. арк.), М. В. Коваль — «В битві з фашизмом. Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів» (7,8 друк. арк.), «Очерки по истории Крыма», ч. III («Социалистические преобразования в Крыму (1921—1941 гг.)», (колектив авторів, 15 друк. арк.), В. С. Петренко — «Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства Української РСР (вересень 1953 р.— грудень 1961 р.)», Ю. О. Курносів, А. І. Бондар — «У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР»

(19,2 друк. арк.), Ю. О. Боев — «Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914 гг.). Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток» (27,25 друк. арк.), М. Ю. Брайчевський — «Біля джерел слов'янської державності» (25 друк. арк.), «Історичні погляди Т. Г. Шевченка» (зб. статей, 14 друк. арк.), «Українсько-угорські історичні зв'язки» (зб. статей, 13,65 друк. арк.), «Общественно-политическое движение на Украине (1863—1864 гг.)», т. II (зб. документів, 50 друк. арк.) та ін. Протягом року вийшло з друку також шість номерів «Українського історичного журналу».

Вчена рада Інституту розглянула і затвердила до друку на 1965 р. 25 праць (в т. ч. 20 монографій, 2 зб. документів, збірник статей, 2 брошури) загальним обсягом 537 авт. арк.

Як провідний науковий заклад в роботі проблем вітчизняної та зарубіжної історії на Україні Інститут історії АН УРСР в 1964 р. подав значну науково-методичну допомогу історикам університетів, педінститутів, шкіл, музеїв, архівів, координуючи і спрямовуючи їх науково-дослідну роботу.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

ПІДСУМКИ РОБОТИ КОЛЕКТИВУ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ

Виходячи з завдань, поставлених перед працівниками суспільних наук рішеннями ХХ—ХХІІ з'їздів КПРС і новою Програмою партії, колектив Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС в 1964 р. основні свої зусилля спрямовував на підготовку до друку в співдружності з іншими науковими закладами столиці і вченими з інших міст республіки таких фундаментальних праць, як тритомник «Українська РСР в період громадянської війни (1918—1920 рр.)» — обсягом 120 друк. аркушів (керівник авторського колективу професор А. Д. Скаба), тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)» — обсягом 120 друк. аркушів (керівник авторського колективу професор І. Д. Назаренко). Видання цих фундаментальних праць, а також деяких інших, буде відповідним творчим доробком українських істориків партії до знаменної дати 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У 1964 р. вийшли у світ підготовлені Інститутом у співробітництві з науковцями інших наукових установ і викладачами вузів друге доповнене і виправлене видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Вийшли також збірники документів «Переписка В. І. Леніна з керівними ім заграничних партійних органів з соціал-демократическими організаціями України (1901—1905 гг.)», «Промышленность и рабочий класс Украины в восстановительный период 1921—1925 гг.», а також праця П. Бачинського і В. Квірінга «Емануїл Йонович Квірінг».

Значну роботу проведено в справі перекладу на українську мову 2-го видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1964 р. вийшли з друку українською мовою 18, 19, 20 і 21 томи творів К. Маркса і Ф. Енгельса, ч. ІІІ «Теорії додаткової вартості» К. Маркса і 40-й том творів

В. І. Леніна. Кілька томів творів К. Маркса і Ф. Енгельса здано у видавництво і вони мають вийти у світ найближчим часом.

В 1964 р. ряд наукових співробітників Інституту продовжував роботу по написанню монографічних праць. Так, П. М. Шморгун завершив роботу над монографією «Більшовики України в період реакції 1907—1910 років», Т. М. Колішер — «Більшовики України на чолі боротьби трудящих проти каледінщини (жовтень 1917—лютий 1918 рр.)», І. П. Кожукало — «Діяльність КП України по розвитку сільсько-го господарства у 1953—1958 рр.»

Продовжувалась робота по написанню ряду монографій, зокрема, О. Т. Юрченко — «В. І. Ленін і більшовицькі організації України (1894—1920 рр.)», І. І. Коломійченко — «Комуністична партія України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію і підготовку суцільної колективізації сільсько-го господарства республіки (1926—1929 рр.)», Ю. В. Бабко — «Комуністична партія України в боротьбі за завершення соціалістичної реконструкції народного господарства республіки. Перемога соціалізму в СРСР (1933—1937 рр.)», Ф. Ю. Шерстюк — «Комуністична партія України в боротьбі за піднесення народного господарства республіки, за завершення будівництва соціалізму (1953—1958 рр.)». П. П. Бачинський, І. П. Кожукало і Т. М. Коляк розпочали роботу над колективною монографією «Комуністична партія України в період розгорнутого будівництва комунізму (1959—1965 рр.)».

Поряд з написанням монографічних праць в Інституті продовжувалась активна робота і по підготовці документальних збірок. Спільно з Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР підготовлено до друку і здано у видавництво збірник «Залучення мас до управління державою. (З досвіду діяльності ЦКК — НК РСІ України та їх органів на місцях у 1923—

1924 рр.)». Підготовлено також збірник «Листівки підпільних організацій і партизанських загонів до населення України в період Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.)». Готуються до друку збірники «Вибрані статті і промови М. О. Скрипника» та «Вибрані статті і промови Д. З. Мануїльського». За участю кафедри марксизму-ленінізму Київського технологічного інституту легкої промисловості розпочато роботу над збірником «Спогади учасників громадянської війни на Україні (1918—1920 рр.)».

В 1964 р. успішно працювала Рада по

присудженню вчених ступенів, на засіданнях якої відбувся прилюдний захист чотирьох кандидатських дисертацій.

Протягом 1964 р. Інститутом були проведені дві наукових сесії, присвячених 100-річчю I Інтернаціоналу і 20-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників, а також урочисті збори, присвячені 80-річчю з дня народження О. В. Медведєва, 100-річчю з дня народження Ф. Я. Кона і 75-річчю з дня народження С. В. Косіора.

А. Д. ЯРОШЕНКО

НАРАДА ПРАЦІВНИКІВ ПАРТАРХІВІВ УКРАЇНИ

24—26 листопада 1964 р. відбулась нарада завідуючих партійними архівами обкомів КП України, скликана Інститутом історії партії ЦК КП України. В ній взяли участь співробітники Інституту історії АН УРСР, викладачі вищих навчальних закладів.

На нараді з доповіддю «Перспективний план підготовки Інституту до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна та завдання партійних архівів» виступив заступник директора Інституту П. І. Павлюк. Доповідач відзначив, що партійні архіви мають взяти активну участь і в обговоренні, і в здійсненні плану підготовки до цих двох знаменних дат. Адже в сховищах партійних архівів зберігаються документи, які відображують діяльність Комуністичної партії на всіх етапах розвитку нашої держави, зберігаються також копії і фотокопії документів, що показують багатогранну діяльність В. І. Леніна, документи, що свідчать про безмежну любов трудящих до Ілліча і відданість його справі, спогади учасників революційних подій, спогади осіб, що зустрічалися з В. І. Леніним чи слухали його виступи.

Велике завдання стоїть перед партійними архівами у зв'язку з підготовкою видань з історії громадянської війни на Україні і Великої Вітчизняної війни, монографій, документальних збірників. Партійні архіви повинні готувати документи до публікацій, плакати, виставки, влаштовувати радіо- і телепередачі з історико-революційної і ленінської тематики, вести копійку роботу по збору спогадів про В. І. Леніна, виявляти і брати на облік архівні документи, які висвітлюють безпосередню участь Леніна в діяльності місцевих партійних організацій, листи трудящих до Ілліча тощо.

П. І. Павлюк розповів, що вже зроблено Інститутом у справі підготовки до ювілейних дат. Щоб обмінуватись досвідом, інформацією про стан підготовки, потрібно ширше використовувати «Український істо-

ричний журнал» та «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР».

Доповідь «Участь партійних архівів України в проведенні обліку учасників руху опору проти німецько-фашистських окупантів» зробив завідуючий сектором публікацій Інституту Г. М. Мултих. Він відзначив, що по періоду Вітчизняної війни за 20 років написано чимало праць, видали ряд збірників, проте все це не відтворює повної картини участі українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Тому перед авторським колективом тритомного видання постало завдання створити працю, яка б повніше висвітлила великий вклад, внесений українським народом в загальну боротьбу проти ворога і в перемогу над ним. В цьому колективу авторів значну допомогу повинні подати партійні архіви.

Доповідач відзначив, що такі питання, як роль Радянської України у зміцненні Збройних сил Радянського Союзу; подання допомоги населення військам у початковий період війни (народне ополчення, винищувальні батальйони і групи сприяння їм, групи опору і самозахисту, санітарні і протипожежні дружини та ін.); всенародна боротьба трудящих республіки в тилу ворога; участь наших громадян в антифашистській боротьбі в інших країнах, в тому числі й на території фашистської Німеччини; німецько-фашистський окупаційний режим; робота підприємств України в радянському тилу, їх вклад у перемогу над ворогом — ці питання можуть бути вирішені тільки спільними зусиллями науковців та працівників партійних, державних архівів, музеїв тощо.

Доповіді жваво і ґрунтовно обговорювались. Виступаючі розповідали, що вже зроблено партійними архівами в справі підготовки до відзначення знаменних дат — 50-річчя Великої Жовтневої революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, вносили конкретні пропозиції. Питання, підняті в доповіді Г. М. Мултиха, знайшли дальший свій розвиток і доповнення у виступах учасників наради.

Т. І. Михайлюта (Ровенська область) у своєму виступі відзначив, що партійні архіви розроблять конкретний план заходів підготовки до знаменних дат. Торкуючись питань Великої Вітчизняної війни, тов. Михайлюта зазначив, що партійний архів Ровенського обкому партії зберігає цінні матеріали про партійне підпілля і партизанський рух на Україні. Партархів з комісією обкому партії своєчасно склали повні списки учасників партизанського руху, антифашистського підпілля та учасників інших форм боротьби проти німецько-фашистських загарбників. В. О. Замлинський (Волинська область) вніс пропозицію про складення української хроніки, пов'язаної з життям, діяльністю і вшануванням пам'яті В. І. Леніна. Він говорив також про необхідність залучити працівників партійних архівів до підготовки праць Інституту історії партії ЦК КП України. Г. І. Денисенко (Житомирська область) поділився досвідом роботи по збиранню і виявленню документів періоду Вітчизняної війни. Тов. Денисенко вніс пропозицію звернутись через пресу, радіо, телебачення до учасників Вітчизняної війни з проханням передати в партійні архіви документи і матеріали, що в них зберігаються. Є. М. Савченко (Інститут історії партії ЦК КП України) зазначила, що для вивчення руху опору можуть бути використані документи окупаційних властей, які зберігаються в державних архівах. Необхідно, щоб партійні архіви своєчасно повідомляли Інститут про нові виявлені документи. І. П. Кондратов (Кримська область) розповів про корисне співробітництво партархіву Кримського обкому партії з військово-науковими товариствами, що займаються висвітленням партійно-комсомольського підпілля і партизанського руху; висловив думку, що для висвітлення роботи підпілля слід використати матеріали процесів над зрадниками Батьківщини і німецькими злочинцями, а також ознайомитись з ворожими документами. Р. Д. Чайчук (Одеська область) вказав на важливість таких джерел, як спогади. І. І. Слинько (Інститут історії АН УРСР) відзначив, що вивчення героїчної історії Великої Вітчизняної війни можливе тільки при об'єднанні спільних зусиль науковців, працівників партійних і державних архівів, музеїв. Особливу увагу потрібно звернути на використання різноманітних джерел. На думку тов. Слинька, важливими джерелами є хронологічні довідки, складені на основі опиту населення, які зберігаються в державних архівах. Важливим джерелом для науковців і пропагандистів є збірники документів періоду Великої Вітчизняної війни, які потрібно

видати в усіх областях України. Я. Г. Панін (Київська область) поділився досвідом вивчення діяльності Київського підпільного обкому партій, який діяв у Кагарлицькому районі на чолі з секретарем обкому партії І. В. Сергієнком. Тов. Панін говорив про необхідність відновлення роботи виставки «Партизани України в Великій Вітчизняній війні», яка була не тільки народною святинєю, а й школою виховання молодого покоління мужності і відданості своїй Вітчизні. Я. П. Шаповал (Харківська область) підкреслив, що завдання партійних архівів — не тільки виявляти, збирати і зберігати документи, а й дбати, щоб вони стали здобутком народу. Він вважає, що треба написати книгу про бойові героїчні діла комсомолу України, книгу, яка стала б школою мужності для молодого покоління будівників комунізму. На нараді виступили також С. В. Ігнатюнок (Львівська область), М. Т. Тараненко (Хмельницька область), М. І. Маценко (Донецька область), В. І. Кутейніков (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).

Наприкінці наради виступив директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко. Відзначивши важливість скликання наради, він наголосив на тому, що потрібно встановити тісні контакти Інституту з партійними архівами і що подібні наради треба скликати частіше і на ці наради запрошувати не тільки завідувачів, а й наукових співробітників партархівів. На таких нарадах потрібно ставити не тільки практичні питання діяльності партійних архівів, а й методичні, теоретичні питання, щоб ці наради були школою підвищення кваліфікації працівників архівів. Тов. Назаренко вказав, що першочерговим завданням партархівів і надалі залишається поповнення і науково-технічне удосконалення документальної бази та її збереження. Доцільно практикувати обговорення планів наукової роботи партархівів і затвердження їх на засіданнях дирекції і Вченої ради Інституту. Для всебічного висвітлення роботи партійних архівів слід ширше використовувати «Український історичний журнал».

Учасники наради оглянули виставку праць Інституту і партархівів, на якій представлено статті співробітників партархівів на тему «Ленін і український народ», збірники партархівів про громадянську і Вітчизняну війни, література про вивчення міст і сіл УРСР та новинки архівознавчої літератури. Нарада намітила перспективний план дальшої роботи, вона сприятиме поліпшенню роботи партійних архівів України.

М. І. МОСКАЛЕНКО

ПРО РОБОТУ НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА І ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФОРМАЦІЙ» У 1964 р.

Наукова рада по даній проблемі створена при Інституті історії АН УРСР в кінці 1963 р. Її завдання полягає в науковому керівництві і координації досліджень з історії СРСР і УРСР дожовтневого періоду, які проводяться в нашій республіці. Наукова рада нараховує 33 члени, 22 з яких — представники інших наукових установ і вузів УРСР. Керує роботою Наукової ради Бюро, куди входять член-кор. АН УРСР І. О. Гуржій (голова ради), проф. В. А. Дядиченко і проф. Ф. Є. Лось (заступники голови), проф. КДУ П. А. Лавров, доцент КДУ А. К. Кошик, директор Інституту археології АН УРСР, член-кор. АН УРСР С. М. Бібіков, кандидат історичних наук О. І. Лугова (учений секретар ради). Наукова рада складається з двох секцій: «Генезис і розвиток феодалізму» та «Генезис і розвиток капіталізму».

Протягом 1964 р. Наукова рада провела значну роботу як організаційного, так і науково-координаційного характеру. Було організовано дві наукові конференції, що проходили 29—30 червня і 27—28 листопада 1964 р.

Під час першої конференції секції працювали окремо. Вони заслухали і обговорили наукові доповіді, які мають велике значення для розвитку методології вивчення вітчизняної історії. На секції «Генезис і розвиток феодалізму» старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук О. С. Компан виступила з доповіддю «Марксистсько-ленінська теорія і історико-порівняльний метод дослідження історії пізнього феодалізму на Україні». На секції «Генезис і розвиток капіталізму» доповідь «Методологічні питання вивчення історії робітничого класу» зробив старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР проф. Ф. Є. Лось. Наукова рада розглянула і затвердила тематику кандидатських і докторських дисертацій, яка незабаром буде розіслана науковим установам.

У роботі другої конференції Наукової ради брали участь представники кафедр історії Київського, Одеського, Ужгородського, Чернівецького, Львівського університетів, Луцького та Луганського педінститутів, наукові співробітники Інституту історії АН УРСР та ін. Великий інтерес викликала доповідь доцента Одеського університету П. І. Вороб'я на тему «Національно-визвольний рух на Україні в період імперіалізму». Доповідач висвітлює ряд корінних питань цієї великої теми: про характер і особливості національно-визвольного руху як складової частини демократичного руху на Україні, його основні етапи і рушійні сили, участь у ньому різних верств суспільства. Доповідь викликала

широку дискусію. В обговоренні її взяли участь член-кор. АН УРСР І. О. Гуржій, доктор історичних наук Ф. П. Шевченко, проф. П. А. Лавров, проф. М. А. Рубач, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук при Львівському університеті М. М. Кравець, доцент Луганського педінституту Я. І. Корчмар, доктор історичних наук М. Н. Лещенко, проф. Ф. Є. Лось та ін.

Проблемна рада на конференції заслухала інформацію про наукову роботу кафедр історії Київського, Одеського, Чернівецького, Львівського і Ужгородського університетів та Луганського і Луцького педінститутів у 1964 р., розглянула тематику історичних досліджень, які ведуться на кафедрах, і накреслила основні напрямки науково-дослідницької роботи з історії дожовтневого періоду в наступному п'ятиріччі. Проф. Ф. Є. Лось зазначив, що в цілому задовільна тематика проблемних досліджень має ряд недоліків: дублювання, посилений інтерес до окремих, вже досить вивчених тем (наприклад, надзвичайно багато уваги приділяється робітничому руху в 1900—1904 рр.), вузькість і локальність тем (історики Одеси вивчають тільки південь України, історики Ужгорода — тільки Закарпаття і т. ін.). Проф. В. А. Дядиченко відзначив, що незадоволено обминаються питання історії української культури, що треба ширше вивчати політичну історію нашої Батьківщини, а також глибоко досліджувати соціально-економічні узагальнюючі теми.

Важливою ділянкою роботи Наукової ради протягом року була координація проблемних досліджень у республіці. Рада налагодила зв'язки майже з усіма кафедрами історії вузів УРСР, а також з рядом культурно-освітніх установ. На основі їх тематичних планів складено зведений тематичний план досліджень з історії СРСР та УРСР дожовтневого періоду, який було обговорено на Бюро Наукової ради. Висновки і рекомендації Бюро щодо кожної теми доведені до відома наукових закладів і виконавців.

Наукова рада розробила і затвердила перспективний п'ятирічний план наукової роботи по проблемі, куди ввійшли найбільш важливі, актуальні теми, які досі ще слабо або зовсім не вивчені. Розробка ряду тем п'ятирічного плану буде служити також підвищенню кваліфікації спеціалістів-істориків, тобто деякі теми плануються як кандидатські і докторські дисертації. Складаючи п'ятирічний план, Бюро ради вважало можливим залишити кілька паралельних тем, які найменш досліджені, з тим, щоб автори, обравши певний аспект і не дублюючи один одного, більш глибоко

вивчили тему. Це стосується, насамперед, тем «Національно-визвольний рух на Україні в період імперіалізму» і «Революційний рух на Україні в 70-х рр. XIX ст.»

У наступні роки Наукова рада буде подавати широку наукову консультацію авторам планових проблемних досліджень, обговорювати і рекомендувати до друку

історичні праці. Для поліпшення роботи ради необхідно, щоб завідувачі кафедрами історії вузів та керівники інших наукових закладів, де досліджується історія дожовтневого періоду нашої країни, зміцнювали зв'язки з Науковою радою, частіше інформували її про свою роботу.

О. І. ЛУГОВА

ЗАРУБІЖНІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Необхідною умовою, що сприяє успішному розвитку історичної науки, є творчі зв'язки з науковими установами зарубіжних країн.

Про плідотворність цих зв'язків Інституту історії АН УРСР з науковими установами зарубіжних соціалістичних країн свідчить, насамперед, спільне створення ряду наукових праць. Інститут історії АН УРСР, наукові співробітники історичного факультету Ужгородського університету та науковці з Угорської Народної Республіки підготували й опублікували у видавництві «Наукова думка» (Київ) тематичний збірник «Українсько-угорські історичні зв'язки». Вийшов з друку другий том документів «Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр.», підготовлений Інститутом історії АН УРСР спільно з Інститутом слов'янознавства АН СРСР та Інститутом історії Польської Академії наук. Збірник присвячено 100-річчю польського повстання 1863 р.

В міжнародних наукових зв'язках велику роль відіграє публікація праць українських істориків за кордоном, а провідних істориків Польщі, Чехословаччини, Болгарії та інших країн — на Україні. Зокрема в Польській Народній Республіці вийшла монографія старшого наукового співробітника Інституту Д. М. Сташевського «Інтервенція під виглядом допомоги. Діяльність продовольчих місій Сполучених Штатів у Польщі»¹, написана на основі польських архівних матеріалів, виявлених автором під час наукових відряджень до Польщі в 1958 і 1961 рр. Книгу замовило Д. М. Сташевському польське видавництво. На прохання Інституту історії Болгарської Комуністичної партії старший науковий співробітник Інституту історії П. С. Сохань (у співавторстві з Г. Й. Чернявським) написав статтю «Твори Георгія Димитрова і Василя Коларова, опубліковані в радянських газетах». Статтю вміщено у 12-му томі вістей Інституту історії БКП. В ювілейному номері (№ 100) журналу «Вісті Радянського Союзу», орган АПН СРСР, що видається арабською мовою в Багдаді,

опубліковано статтю наукового співробітника Інституту історії АН УРСР Г. Г. Зибіної «Радянські арабісти про Ірак». Автор знайомить передову громадськість країни з основними науковими працями істориків Радянського Союзу, що висвітлюють історію національно-визвольного руху іракського народу в новітній період.

Як і в минулі роки, на сторінках «Українського історичного журналу» виступали зарубіжні автори. Так, у п'ятому номері журналу було надруковано статтю болгарського історика Б. Болгаранова «Великі діла, осяяні сонцем болгаро-радянської дружби», у шостому і третьому — повідомлення польських науковців С. Вронського і В. Серчика.

Наукові зв'язки виявляються також і у взаєморецензуванні наукових праць. В першому номері журналу «Вопросы истории» за 1964 р. надрукована рецензія старших наукових співробітників Інституту історії АН УРСР І. М. Куліничча, П. С. Соханя та професора Одеського університету І. В. Ганевича на працю болгарського професора Веселіна Хаджініколова «Інтернаціональні традиції Болгарської Комуністичної партії», а в четвертому номері «Українського історичного журналу» опублікована рецензія П. С. Соханя та Г. Й. Чернявського на праці болгарських істориків Мито Ісусова та Стефана Великова.

Важливим чинником у зміцненні міжнародних зв'язків є особисті контакти між ученими, безпосередній обмін думками, взаємне ознайомлення з діяльністю наукових установ? Так, завідувачий відділом нової та новітньої історії зарубіжних країн В. І. Клоков та старший науковий співробітник відділу П. С. Сохань зустрілися з завідуючим відділом Інституту історії Болгарської компартії при ЦК БКП, членом Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби тов. Горненським, який відвідав Київ у вересні 1964 р. В бесідах з українськими істориками тов. Горненський цікавився проблематикою Інституту історії АН УРСР, а також розповів про праці провідних болгарських спеціалістів.

28 травня нашими гостями були директор Інституту німецько-слов'янських зв'язків, академік Академії наук Німецької

¹ Staszewski D. Interwencja pod pozorem pomocy. Działalność misji Żywnościowych Stanów Zjednoczonych w Polsce. Kraków, Książka i Wiedza, 1964, 116 s.

Демократичної Республіки Едуард Вінтер та науковий співробітник цього ж Інституту, доктор історичних наук Петер Кірхнер. У дружній бесіді з керівництвом Інституту історії АН УРСР німецькі гості домовились про розширення наукових зв'язків між двома інститутами, поглиблення вивчення радянсько-німецьких і зокрема українсько-німецьких відносин, а також про участь українських істориків у науковій конференції, присвяченій німецько-радянським зв'язкам, яка відбудеться в Берліні у травні ц. р.

7 жовтня співробітники Інституту історії АН УРСР сердечно зустріли віце-президента Німецької Академії наук в Берліні, академіка Лео Штерна. В бесіді з українськими вченими видатний німецький історик цікавився станом радянських досліджень по загальній історії в новітній час, новими даними про виникнення Києва. Під час зустрічі домовилися про розширення творчих наукових зв'язків і встановлення ще тісніших контактів між істориками двох братніх країн.

Міцніють наукові зв'язки Інституту і з польськими науковцями. Так, у вересні 1964 р. в Києві перебував керівник Сектора історії польсько-радянських відносин ПАН проф. Тадеуш Цесляк. У бесіді з групою провідних науковців Інституту історії АН УРСР Т. Цесляк розповів про наукову роботу керованого ним Сектора, про опубліковані перші три томи десяти томного видання документальних матеріалів з польсько-радянських відносин. У вересні в Інститут завітала науковий співробітник Інституту міжнародних відносин ПНР Марія Саф'яновська. Професор В. В. Євсевіцький (м. Лодзь, Політехнічний інститут) під час зустрічі з науковими співробітниками Сектора історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР дістав ряд цінних порад українських спеціалістів щодо організації комплексних наукових досліджень. У жовтні Інститут відвідав завідувач кафедри історії СРСР Краківського університету професор Антоні Подраза, який розповів українським колегам про вивчення історії СРСР і Української РСР працівниками керованої ним кафедри, про великий інтерес, що виявляють польські науковці до стану поліоністики на Україні. Дружній обмін думками з науковцями Інституту мав і Кшиштоф Дунін-Вонсович, професор Інституту історії Польської АН.

Все більше зростають і розширюються рамки наукових зв'язків українських істориків з істориками ЧССР. 30 травня гостем Інституту історії АН УРСР був учений секретар Інституту історії Чехословацької Академії наук Ярослав Цесарж, який ознайомився з структурою Інституту, з основними напрямками роботи відділів, зокрема відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн, з постановкою вивчення історії Чехословаччини. Чехословацький вчений цікавився, як в Інституті засто-

вуються методи кібернетики в історичних дослідженнях. Це питання було задане не випадково: Інститут історії АН УРСР першим на Україні розпочав вивчення можливостей застосування математичних машинних методів в історичних дослідженнях. Чехословацькому гостю подарували брошуру старшого наукового співробітника Інституту М. Ю. Брайчевського «Машинний бібліографічний пошук в області археології України» (К., 1963). Ярослава Фолту, старшого наукового співробітника Відділу історії природознавства Інституту історії Чехословацької Академії наук, який відвідав Сектор історії техніки та природознавства Інституту історії АН УРСР, особливо цікавили дослідження з історії математики. Зав. відділом країн народної демократії Інституту історії Чехословацької Академії наук кандидат історичних наук Мілан Отагал виявив великий інтерес до проблематики відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн Інституту історії АН УРСР, а також ознайомив співробітників відділу з напрямком роботи очолюваного ним відділу, проблематика наукових досліджень якого дещо звужилась у зв'язку з перетворенням з 1 січня 1964 р. Чехословацько-Радянського Інституту в Інститут країн соціалістичного табору. Вдруге відвідав наш Інститут директор Інституту історії соціалістичних країн Словацької АН Йозеф Грозієнчик, видатний спеціаліст у вивченні радянсько-чехословацьких відносин в період другої світової війни. Під час теплої і дружньої бесіди з співробітниками Інституту історії АН УРСР Й. Грозієнчик ознайомився з основними виданнями Інституту, з працями українських істориків, які досліджують питання внутрішньої історії Чехословацької Соціалістичної Республіки, а також питання взаємин Чехословацької Соціалістичної Республіки з Українською РСР. Для встановлення більш тісних контактів Й. Грозієнчик запропонував видати спільними силами українських і словацьких істориків збірник «50 років радянсько-словацьких відносин», присвятивши його 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У червні Інститут відвідав доктор історичних наук, старший науковий співробітник Історичного інституту Сербської Академії наук і мистецтв А. Раденич. Він цікавився дослідженнями про розвиток українсько-югославських історичних зв'язків. У листопаді з співробітниками відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн Інституту історії АН УРСР, що працюють над проблемою українсько-югославських історичних зв'язків, зустрівся головний редактор югославської газети «Вечірні новини» Слободян Глумац, якого дуже цікавило питання переселення сербів на Україну в XVII—XVIII ст.

З метою розширення міжнародних наукових контактів Інститут підтримує творчі зв'язки і з представниками капіталістич-

их країн. Влітку 1964 р. в Радянському союзі перебував грецький видавець Георгіс Райяс, який нещодавно розпочав виання в перекладі з російської на грецьку ову десятитомної «Всемирной истории». 8 червня Г. Райяс відвідав Київ. Гість Греції проявив великий інтерес до праць івробітників Інституту, опублікованих в танні роки, цікавився проблемами, над зробкою яких працюють провідні українські історики.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук І. М. Шекера в червні зустрівся з юфесором Іллінойського університету (ША) Константином Джоном Геанакосасом. Американський вчений цікавився ганнями історії Київської Русі, міжнародних відносин у Східній Європі в VII—II ст., проблемою Ренесансу в країнах хідної Європи, зокрема на Україні.

В наукові відрядження за кордон виїхали і українські історики, де не тільки ацювали над вивченням зарубіжних арвиних матеріалів і фондів бібліотек, але вступали з лекціями, брали активну асть в обговоренні наукових праць. У ковому відрядженні в Болгарії в черв-перебував старший науковий співробіт-к Інституту П. С. Сохань, який зібрав мало цінних матеріалів з питань спів-бітництва Української РСР з Народною еспублікою Болгарією в будівництві со-алізму і комунізму. П. С. Сохань мав естрічі і бесіди з провідними болгарськи-и істориками, брав участь в обговоренні акету історії Болгарської Комуністичної ртії і в урочистих зборах, присвячених 2-ій річниці з дня народження Г. Диміюва. У вересні в Народній Республіці олгарії побував і старший науковий спів-бітник Інституту Ю. О. Боев, який від-дав ряд наукових установ Болгарії (Со-ійський університет, Інститут історії Бол-рської Академії наук, Інститут балкані-ики) і мав зустрічі з провідними болгар-кими вченими. В Інституті балканістики). О. Боеву замовили наукову статтю роблема цілісності Оттоманської імпе-її.

На запрошення Польського Інституту жнародних відносин Польську Народну еспубліку в травні—червні відвідав стар-ий науковий співробітник Інституту П. М. аленниченко. У відповідності з затвердже-ю програмою П. М. Калениченко збирав ентральних архівах Польщі матеріали

до планових тем: «Великий Жовтень і ре-волюційний рух у Польщі (1917—1919 рр.)» та «Участь польських трудящих в Жовтневій революції і громадянській війні на Україні (1917—1921 рр.)». За проханням Головного правління Товариства польсько-радянської дружби П. М. Калениченко виїжджав для читання лекцій в Ольштинське воєводство і в м. Плоцьк. Зокрема в м. Ольштині на пленумі воє-водського комітету Товариства польсько-радянської дружби він прочитав лекцію «Співробітництво Радянської України і Народної Польщі в галузі літератури і мистецтва», виступив по радіо з інформа-цією про проблематику, над якою працюю-ють українські історики, і був запроше-ний на урочистий прийом, влаштований воєводським комітетом ПОРП і воєвод-ською Радою Народною з нагоди 19-ої річниці Радянсько-польського договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво.

У вересні в Чехословацькій Соціалістич-ній Республіці побував старший науковий співробітник Сектора історії техніки та природознавства Інституту історії АН УРСР Г. М. Добров. Він ознайомився з застосуванням лічильної техніки та сучас-них методів документології в історичних дослідженнях ряду установ Чехословацької АН і тричі прочитав наукову доповідь про роботу Сектора історії техніки і природо-знавства Інституту історії АН УРСР в на-прямку використання засобів кібернетики для історико-технічних досліджень.

У наукове тримісячне відрядження в кінці жовтня 1964 р. відбув до Сполуче-них Штатів Америки старший науковий співробітник відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн А. М. Шлепаков збирати архівні матеріали для планової теми «Імміграція в США і американський робітничий клас в епоху імперіалізму».

Пожвавилось листування між науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР і зарубіжними вченими, посилюється книго-обмін. Встановлено також обмін мікро-фільмами архівних документів тощо.

Ознайомлення зарубіжних учених з про-блематикою Інституту, взаємоконсультації, дружні контакти і бесіди, наукові дискусії та диспути сприяють встановленню ще більш тісних наукових зв'язків між істо-риками різних країн.

Н. М. КЛЕБАНІВСЬКА

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА СУМЩИНИ

З метою обміну досвідом у визначенні основних напрямків і шляхів поєднання навчання з вихованням у процесі викладання історії та суспільствознавства 30—31 жовтня 1964 р. в Сумах було проведено обласну науково-практичну конференцію. В її роботі активну участь узяли 225 учителів, представники громадськості, гості з Харківської та Кримської областей.

З доповідями виступили завідуючий обласним О. Х. Денчик, інспектор-методист Міністерства освіти УРСР П. Л. Уховська, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, кандидат історичних наук Г. І. Підлужцький, секретар Сумського обкому КП України О. І. Дериколенко, викладачі заочного політехнічного факультету С. М. Кафтарян, В. Е. Євдокимов, В. Д. Жлобницький, досвідчені вчителі М. В. Кузьменко, Н. П. Лучкова, П. П. Чайка, З. Г. Ковтунова, В. М. Скорик, Ю. Ф. Кузнецов, К. С. Гурін, В. М. Сокол та ін.

Центральне місце в усіх доповідях та виступах займали питання комуністичного виховання учнів, поєднання навчання і виховання у процесі викладання історії та суспільствознавства.

Багато уваги приділялося питанням наукового атеїзму, розвитку положень марксистсько-ленінської теорії в новій Програмі КПРС, зв'язку викладання з життям, з практикою комуністичного будівництва.

Розв'язання цих завдань значною мірою залежить від форм і методів роботи вчителя, від його теоретичної підготовленості. А тому більшість учителів області працює над удосконаленням методів викладання, щоб викликати інтерес учнів до навчання і предмету. Для більш глибокого і свідомого засвоєння навчального матеріалу вони застосовують прийоми логічних завдань, на уроках створюють проблемні ситуації, що розвиває активність мислення і самостійність суджень.

Для успішного поєднання навчання і виховання велике значення має підвищення загальної методичної майстерності вчителя, запровадження в практику роботи

передового досвіду викладання. У здійсненні цієї проблеми велику роль відіграє школа передового досвіду вчителів історії та суспільствознавства.

Керівники шкіл передового досвіду М. В. Кузьменко, Н. П. Лучкова, З. Ковтунова, В. М. Скорик та інші поділилися своїм досвідом роботи.

У вихованні комуністичної переконаності учнів велика роль належить Ленінським залам та політосвітній роботі в школі. У своїй доповіді М. В. Кузьменко підкреслив, що, працюючи в гуртках вивчення життя й діяльності В. І. Леніна, матеріалів XXII з'їзду КПРС, Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, виступаючи доповідями та бесідами, учні навчаються відстоювати свої погляди, переконувати слухачів у справедливості комуністичних ідей, виробляють стійкі переконання.

Питанням комуністичного виховання учнів була присвячена виставка матеріалів класів-кабінетів по суспільствознавству Ленінських залів середніх шкіл м. Сум та районів (тематичні стенди, альбомні схеми, діаграми, малюнки, макети).

Обласна науково-практична конференція подала практичну допомогу вчителям у розв'язанні важливої проблеми поєднання навчання і виховання учнів у процесі викладання та позакласної роботи.

При викладанні вчителі широко використовують конкретні приклади з життя, оточуючої дійсності. Все це дозволяє поглибити і глибше обґрунтувати теоретичні положення курсу історії та суспільствознавства, зробити їх зрозумілішими і переконливішими для учнів, допомагає сприйняти завдання комуністичного будівництва і практичні справи і діла.

Доповіді та виступи учасників конференції, наочний матеріал, який був представлений на виставці, свідчать про те, що вчителі історії та суспільствознавства області нагромадили великий досвід по формуванню марксистсько-ленінського світогляду та комуністичних переконань учнів.

О. М. ФІЛАНОВА

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

18 листопада 1964 р. на засіданні об'єднаної Вченої ради Відділу суспільних наук АН УРСР відбувся прилюдний захист докторської дисертації «Культурне будівництво на Україні в 1921—1925 рр.» старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР Г. М. Шевчуком. Офіційними опонентами виступили док-

тор історичних наук К. К. Шиян, доктор історичних наук, професор І. І. Шевченко, доктор історичних наук Ф. І. Шевченко. Опоненти відзначили, що дисертація Г. М. Шевчука є серйозним науковим дослідженням, яке висвітлює важливі питання культурного будівництва в Україні у відбудовний період.

Високу оцінку праці Г. М. Шевчука, що ула позитивно оцінена в пресі та у від-
 вках кафедр ряду вузів України, дали й
 офіційальні опоненти: член-кореспондент
 Н УРСР П. М. Попов, доценти Г. І.
 сницький, професор С. Т. Лавров,

доцент О. О. Михайлов, член-корес-
 пондент АН УРСР Л. М. Новиченко.
 Вчена рада ухвалила присвоїти Г. М.
 Шевчуку вчений ступінь доктора історич-
 них наук.

Л. І. ТКАЧОВА

ІНСТИТУТ БАЛКАНІСТИКИ

Наприкінці 1963 р. в Софії було засно-
 вано Інститут балканістики при Болгар-
 ькій Академії наук. Створення Інституту
 викликане тим, що в Болгарії давно ви-
 клада необхідність організаційного відок-
 елення бази наукових досліджень з пи-
 ань балканістики. При цьому були зваже-
 і широкі можливості розвитку цих дослі-
 джень у Болгарії завдяки наявності тут
 багатих архівних матеріалів.

Під час перебування в Народній Болга-
 рії автору цих рядків довелося мати бесі-
 ду з директором Інституту історії Болгар-
 ької Академії наук професором Ніколом
 Тодоровим, який розповів про новостворе-
 ний Інститут.

Інститут балканістики задумано як ком-
 плексний Інститут по розробці соціально-
 економічних, політичних проблем, питань
 історії та культури балканських народів,
 і також по дослідженню їх мовних, літе-
 ратурних та інших взаємин. Але поки що
 він за своєю проблематикою, переважно,
 історичний.

Територіально проблематика Інституту
 охоплює Балкани і Східне узбережжя Се-
 редземного моря, яке як у минулому, так і
 тепер має безпосереднє відношення до
 балканських країн. В Інституті розробля-
 нуться важливі проблеми етногенезу
 балканських народів та османістики, від-
 родження і національно-визвольних рухів
 балканських народів.

З проблеми «Етногенез балканських на-
 родів» буде розроблено ряд тем, які сто-
 суються виникнення балканських народно-
 стей та їхніх мов, балканської топоніміки
 тощо. Особливу увагу буде приділено де-
 мографічним змінам, що сталися на Бал-
 канах в епоху раннього і пізнього серед-
 ньовіччя.

Османські архіви, що зберігаються в
 Болгарії, надають широкі можливості для
 розвитку османістики. Вони будуть вико-
 ристані при розробці проблем, що стосу-
 ються турецьких феодальних інститутів у
 балканських провінціях, розвитку і зане-
 паду османського феодалізму та загальної

кризи Османської імперії наприкінці
 XVIII ст. Вивчатиметься також генезис ка-
 піталізму на балканських землях та його
 специфічні прояви.

В проблематику Інституту буде включе-
 но ряд тем по відродженню балканських
 народів, їхній культурі та взаєминам у
 цей період. Значну увагу буде приділено
 питанням політики і національно-визволь-
 ної боротьби на Балканах та ставленню
 європейських країн до цієї боротьби.

Колектив Інституту балканістики вивча-
 тиме також робітничі й соціалістичні рухи
 в окремих балканських країнах. При до-
 слідженні нового періоду розвитку бал-
 канських народів важливе місце буде від-
 ведено участі цих народів в антифашист-
 ській боротьбі. Будуть досліджені взаємо-
 зв'язки між рухами Опору балканських
 народів.

Велика увага приділятиметься античній
 культурній спадщині, її асиміляції та пер-
 етворенню у заново створені балканські
 культури. Будуть досліджені також пита-
 ння формування, розвитку та національної
 специфіки сучасних балканських літератур.

Професор Н. Тодоров зауважив, що Ін-
 ститут балканістики регулярно видаватиме
 щорічник, де вміщуватимуться досліджен-
 ня з указаних проблем, наукові повідом-
 лення, критика і рецензії. Заплановано та-
 кож публікацію тематичних збірників ос-
 манських та інших документів з історії
 балканських народів.

Професор Нікола Тодоров висловив
 упевненість, що зв'язки між українськими
 та болгарськими істориками розвиватиму-
 ться і надалі, побажав, щоб українські
 науковці брали активну участь у виданнях
 з балканістики, у дослідженні питань істо-
 рії братніх народів.

Співробітництво між новоствореним Ін-
 ститутом братньої Болгарії та українськи-
 ми науковцями, зокрема Українським фі-
 ліалом Радянського комітету балканістики
 при національному комітеті істориків
 СРСР, безсумнівно, буде плідним.

В. І. УЛЬЯНИЧ

500-РІЧЧЯ ПРОЕКТУ ІРЖІ ПОДЕБРАДА ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ МИРУ І БЕЗПЕКИ

За рішенням 11-ої Генеральної конференції ЮНЕСКО в 1964 р. відмічалось 500-річчя проекту чеського короля Іржі Подебрада про створення організації миру і безпеки. В присвяченому цій даті міжнародному симпозиумі «Cultus pacis, 1464—1964», що відбувся в Празі, взяли участь учені багатьох країн. Академік АН Української РСР В. М. Корецький виступив з доповіддю «Проект Іржі Подебрада про організацію миру і сучасність». Широко було відзначено 500-річчя трактату про встановлення миру і в нашій країні — в Москві на розширеному засіданні вченої ради Інституту держави і права АН СРСР, в Ленінграді на спільному засіданні кафедр теорії та історії права і міжнародного права Ленінградського університету, в Казані, Харкові та інших містах. В Києві цій даті було присвячено збори, скликані Українським Товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Сектором держави і права АН УРСР та юридичним факультетом КДУ.

Вивчення проектів вічного миру на землі, зокрема і тих, що належать до найвіддаленіших історичних часів, показує, як народжена в глибокій давнині і пронесена людством через віки, епохи, країни і континенти, ідея миру розвивалась, поглиблювалась, міцніла в свідомості народів, оволодівала масами. Серйозний інтерес нашого покоління до проектів встановлення вічного миру на землі пояснюється актуальністю їх основного завдання, їх гуманізмом, тим, що в них виражено одвічне прагнення народних мас до миру.

Особливе місце серед цих проектів належить плану чеського короля Іржі Подебрада створити союз рівноправних держав Європи з метою встановлення і збереження миру. Проект Іржі Подебрада з'явився в 1464 р., в складній політичній обстановці середньовічної Європи, в період безперервних завойовницьких навал турецької імперії. Ідея проекту і його поява нерозривно зв'язані з гуситським рухом — наймогутнішим антифеодалним рухом середньовічної Європи.

Трактат Іржі Подебрада, запропонований у формі проекту багатостороннього договору, що складався з преамбули і 23 статей, визначається прогресивністю основних ідей і принципів. Перш за все, це стосується наполегливого заклику (ст. 1) «не вдаватися до зброї» при виникненні міжнародних спорів, а вирішувати їх мирним шляхом. В багатьох статтях проекту перераховуються мирні засоби розв'язання спорів, визначається процедура їх застосування. Необхідність об'єднання зусиль для захисту миру, взаємна допомога в боротьбі з агресією, покарання тих, хто допоможе агресорові уникнути відповідальності, — ці і деякі інші ідеї проекту, зокрема принципи рівності і національної незалежності, покладені в основу запропонованої проектом організації миру і безпеки, співзвучні багатьом положенням найважливіших міжнародно-правових документів сучасності, таких, як статут ООН, статут Нюрнберзького і Токійського трибуналів, і сьогодні ще звучать актуально.

Н. М. УЛЬЯНОВА

Листи до редакції

РУХ ЗА КОМУНІСТИЧНУ ПРАЦЮ НА ЛУГАНЩИНІ

Рух за комуністичну працю на Луганщині шириться і міцніє з кожним роком. В ньому беруть участь уже понад чотирихсот тисяч чоловік. Близько п'яти тисяч колективів області удостоєні високого звання колективів комуністичної праці. Серед них — заводи імені 20-річчя Жовтня, імені Рудя, Лисичанський склос завод, шахти № 7—8 і № 4—2-біс та ін.

В перших лавах тих, що змагаються за комуністичну працю, йдуть бригади прославленого гірника Героя Соціалістичної Праці М. Я. Мамая та І. А. Ковальчука з шахти «Привільнянська-Південна»; колективи мартенівської печі № 4, Комунарського металургійного заводу, де сталеваром працює депутат Верховної Ради УРСР О. Луговський; прокатного цеху тепловозобудівного заводу імені Жовтневої революції і тисячі інших передовиків та новаторів виробництва.

Це змагання, в процесі якого формуються риси комуністичної свідомості, дає хорші плоди. Однак було б неправильно за успіхами не помічати серйозних недоліків.

На ряді підприємств області змагання за комуністичну працю ще не розгорнулось повною мірою. Так, на деяких шахтах тресту «Свердловвугілля» і «Лисичанськвугілля» в ньому беруть участь не більше 10—15% трудящих. На Лутугінському заводі прокатних валків з шістдесяти шести бригад тільки семи присвоєно звання колективів комуністичної праці.

В організації змагання ще багато формалізму, шаблону й казенщини. У взятих зобов'язаннях виробничі показники часто визначені нечітко, а інколи майже не відрізняються від планових завдань. Не беруться до уваги такі питання, як боротьба за зниження собівартості продукції, економія матеріалів, впровадження нової техніки, підвищення культурного й загальноосвітнього рівня трудящих та ін. На окремих підприємствах штучно формуються бригади і зміни передовиків, для яких створюють тепличні умови, а тих, хто потребує допомоги і виховання, позбуваються, переводять у відстаючі колективи.

Допускаються й такі помилки, коли, порушуючи принцип індивідуального підходу, звання ударника механічно присвоюють усім членам бригади, зміни або цеху комуністичної праці. Великої шкоди завдає поспішність у цій важливій справі, а також відсутність належного контролю і керівництва. Так, наприклад, на шахтах ОДПУ тресту «Лисичанськвугілля» прохідницькі бригади тт. Вознюка та Клепікова не виправдали звання комуністичних, присвоєного їм у вересні 1962 р. По тресту «Краснодонвугілля» в березні 1963 р. з шістдесяти п'яти вугільних і прохідницьких бригад, удостоєних високого звання, майже половина не виконала своїх зобов'язань і навіть виробничих планів норм виробітку.

Останнім часом на окремих шахтах і будовах області ослабла увага до організації індивідуального змагання, що також гальмує розвиток руху за комуністичну працю. Нерідко девіз учасників руху трактують по-своєму, наприклад, так: «Працювати, жити і вчитись по-комуністичному», в той час як учасники Всесоюзної наради бригад і ударників комуністичної праці 1960 р. написали на своєму прапорі «Вчитись працювати і жити по-комуністичному». Отже, йдеться про самий зміст руху, мета якого визначена ленінським закликком «вчитись комунізму». Саме вчитись, щоб поступово підготувати себе до виконання тих вимог, які ставитиме перед кожним своїм членом комуністичне суспільство.

Рух за комуністичну працю має великі перспективи, необмежені можливості дальшого розвитку. Учасники цього руху, виходячи з основного принципу соціалістичного змагання: «Допомагати відстаючим, підніми їх до рівня передовиків!», прагнуть надати йому справді всенародного характеру.

Всесірний розвиток ініціативи трудящих, новаторство стає нормою повсякденної діяльності мільйонів людей. Цінним починаєм є, зокрема, змагання за «луганську годину», яке нині поширилось на всю республіку. Дедалі більшого розмаху набирає рух за комуністичну взаємодопомогу, діяльність комісії громадського контролю за виконанням узятих зобов'язань, бригад «громадського прожектора». Трудящі області борються

за підвищення норм виробітку при збереженні тієї ж заробітної плати, здійснюють особисті плани участі в будівництві комунізму.

Необхідно, щоб учасники руху за комуністичну працю поширювали свій вплив на всіх робітників і службовців, завжди і в усьому були взірцем. Як відомо, В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади рішуче виступав проти легковажного підходу до визначення підприємств, гідних назви комуністичних. Це почесне звання слід надавати тільки тим колективам, всі члени яких виконують свої зобов'язання, додержують морального кодексу будівника комунізму, здійснюють контроль за якістю й асортиментом продукції, вміло сполучають моральні й матеріальні стимули праці, подають допомогу відстаючим, домагаючись загального піднесення.

Лише при умові високої вимогливості колективи комуністичної праці можуть бути гідним прикладом для інших. Тому необхідно ввести в практику систематичні звіти цілих колективів і окремих робітників на загальних зборах трудящих. Це сприятиме розвитку критики і підвищенню відповідальності за доручену справу. Тих, хто не виправдав довір'я, слід позбавляти присвоєного звання.

Велику допомогу в розвитку змагання повинні подати громадські огляди, а також ради ударників комуністичної праці — бойовий штаб цього руху. На підприємствах нашої області минулого року розпочали свою роботу понад чотириста шкіл комуністичної праці; їх справедливо називають «чудесним сплавом» виробничого досвіду, політичних знань, ідейного загартування.

Великий рух сучасності пройшов тривале випробування життям, йому належить майбутнє.

В. Г. МОТРЕНКО

БІЛЬШЕ УВАГИ КАРТАМ У ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

Видавництвом «Радянська школа» у 1964 р. випущено підручник для 7—8 класів з історії Української РСР¹. Підручник має додаток — п'ять карт.

Одна з цих карт — Україна у XVIII ст. містить фактичні помилки — кордони Кримського ханства за Кучук-Кайнарджійським мирним договором між Росією й Туреччиною² показані неточно, а саме:

а) фортеці Кінбурн, Керч та Єнікале за цим договором були приєднані до Росії, а на карті показані як ті, що належать ханству;

б) кордони з ханством у 1774 р. йшли від Дніпра до Азовського моря поблизу фортеці Петровської, а на карті вони простяглися до Таганрога;

в) на південь від Азовського моря кордони з ханством проходили від гирла р. Єя на південний схід до р. Кубань, а на карті кордони показані під Азовом і р. Доном.

У гирлі р. Кальміус до 1774 р. знаходилась фортеця Запорізька Паланка, де містилися 500 козаків з полковником Гаркушею. Після скасування Запорізької Січі (1775 р.) на місці цієї кріпості було засновано місто Павловськ, яке у 1780 р. перейменоване на Маріуполь. Північний берег Азовського моря між ріками Берда і Кальміус контролювався запорізькими козаками, а між Кальміусом і Міусом — донськими козаками. За Кучук-Кайнарджійським договором територія між Бердою та Міусом і між Єєю та Доном, так звані «бар'єрні землі», були остаточно закріплені за Росією; на карті ж підручника позначені як приєднані тільки в 1783 р.

Д. П. КЕЧЕДЖІ

¹ В. Дядиченко, Ф. Лось і В. Спицкий. История Украинской ССР. Учебник для 7—8 классов. 3-е издание. Перевод с украинского В. И. Лапия, К., 1964.

² Е. И. Дружинина. Кючук-Кайнарджинский мир 1774 года. (Его подготовка и заключение), М., 1955.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *А. В. Санцевич*. Украинская советская историография о передовых течениях трудящихся УССР (1958—1964 гг.). *П. П. Бачинский*, *М. А. Коновалов*. Борьба КП(б)У против троцкистской ревизии ленинизма. *Г. Л. Никольников*. Освободительная война украинского народа в 1918 г. и вызревание революционного кризиса в Германии. *М. Ю. Брайчевский*. Теоретические основы исследований этногенеза, Сообщения. *Л. А. Шевченко*. Некоторые вопросы культурного строительства на современном этапе. *Н. Д. Березовчук*. Интернационалистская деятельность комнезамов Украины. *Н. И. Миронец*. Крестьянские восстания на Подолии в сентябре—октябре 1917 г. Математику на службу исторической науке. *Л. А. Коваленко*. Из опыта программирования учебного материала по истории. Выводы из научных исследований. *И. Д. Дубина*. Участие партизан Восточной Сибири в разгроме колчаковщины. *А. З. Барабой*. Крестьянское движение и деятельность интеллигенции на Правобережной Украине накануне реформы. Заметки. *И. Я. Омеляненко*. Восстание в Павлограде в феврале 1943 г. *С. М. Йоффе*. Из истории коллективизации сельского хозяйства в районах украинского Полесья. *В. С. Сурминская*. *Б. Д. Вигилев*—друг В. И. Ленина в эмиграции. В помощь преподавателю истории. Документы и материалы. К истории городов и сел Советской Украины. Наш календарь. Критика и библиография. Хроика и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. *A. V. Santsevich*. The Ukrainian Soviet Historiography on Progressive Initiatives of Working Masses (1958—1964). *P. P. Bachinsky*, *M. A. Konovalov*. Struggle of the CP (b)U against Trotskyist Revision of Leninism. *G. L. Nikolnikov*. Liberatory War of the Ukrainian People in 1918 and the Ripening of Revolutionary Crisis in Germany. *M. Yu. Braichevsky*. Theoretical Foundations of Research of Entogenesis. Communications. *L. A. Shevchenko*. Some Questions of Cultural Building in Modern Stage. *M. D. Beresovchuk*. Internationalist Activity of Ukrainian Komnezams. *N. I. Mironets*. Peasant Uprisings in Podolia (September—October 1917). *Mathematics Serving to Historical Science*. *L. A. Kovalenko*. From Experience of Programming of Studying Material on History, Conclusions from Research. *I. D. Dubina*. Participation of the East Siberian Partisans in Crushing the Kolchak Troops. *A. Z. Baraboy*. Peasant Movement and Activity of intelligentsia of Right Band Ukraine on the Eve of the Reform. Notes. Aid to the History Teacher. Documents and Materials. On the History of the Towns and Villages of the Soviet Ukraine. Our Callendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to Editor.

ПОМІЧЕНА ПОМИЛКА:

На сторінці першій замість «І. Я. Омеляненко (Одеса) слід читати «І. Я. Омеляненко (Донецьк)».